

INSTITUTIONES HISTORIAE PHILOSOPHIAE GRAECAE

AUCTORE

H. SCHÄAF S. I.

(Ad usum privatum auditorum Universitatis Gregorianae)

« Antiquorum afferamus opiniones, ... ut ea
quidem accipiamus, quae bene sunt dicta, ab iis
autem caveamus, quae non bene dicta fuerunt ».

ARISTOTELES (De an. 1. 1. c. 2.)

STEVENSON COLLEGE LIBRARY

Property of

COSA

Please return to

**Graduate Theological
Union Library**

ROMAE

EX OFFICINA TYPOGRAPHICA EDITRICE

A SAPIENTIA

1912

INTRODUCTIO GENERALIS

IN HISTORIAM PHILOSOPHIAE

1) **Conceptum rei tractandae** ut præmittamus, *ipsa philosophia* est scientia rerum per ultimas causas naturali lumine comparata. « Τὴν σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἰτία καὶ τὰς ἀρχὰς (εἶναι), ὑπολαμβάνουσι πάντες » Arist. (Met. I, 1). Qua in descriptione generali fere omnes conveniunt, etsi summa sit discordia in determinatione, quales sint in concreto illae ultimae rerum causae. « Philisophiae munus est, ait ex. gr. Zeller, in ultimas causas cognitionis et rerum scientifice inquirere et omnem realitatem intelligere ex eius nexu cum ultimis causis » (1).

Historia vero philosophiae versatur circa varias solutiones problematum philosophicorum et quidem historia philosophiae *objective* considerata, est successiva evolutio cognitionum philosophicarum in mente variorum philosophorum, prout de facto decursu temporum locum habuit; *subiective* sumpta, est inquisitio in diversas sententias, quae circa problemata philosophica propositae sunt, earumque ordinata expositio.

2) **Methodus** in compositione historiae philosophiae adhibenda non est illa *a priori* ex mente Hegel (2), qui pro-

(1) Grundriss der Gesch. der griech. Phil.⁶ Leipzig 1901. S. 1.

(2) « Philosophus, inquit, potest sine ullo respectu ad experientiam et simpliciter a priori facere negotium suum (construere historiam) et describere totum tempus et omnes eius epochas a priori » (Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, Einleitung). Sequitur hoc ex principio Hegel, per dialecticam evolutionem conceptuum posse construi totum mundum.

prium systema culmen omnis philosophiae considerans, philosophiam necessario determinato ordine (nempe secundum categorias ab ipso propositas) debuisse sese evolvere docuit, usquedum perfectionem summam in systemate ipsius Hegel attingeret, ita ut sic a priori eius evolutio assignari possit; est potius methodus *a posteriori*, quatenus legitimis testimoniis est ostendendum, quomodo de facto sese evolverit. Nexus quidem inter varia systemata generatim adest, minime vero necessarius, neque semper progressus, sed saepe saepius etiam regressus.

3) **Munus** scriptoris historiae philosophiae consistit in eo, quod debeat: *a*) investigare in testimonia inservientia ad mentem variorum philosophorum cognoscendam (methodus empirica); *b*) critique attendere ad authenticitatem et sensum horum testimoniorum (methodus critica); *c*) ordinate explicare et iudicium ferre de variis philosophorum sententiis et quidem: *α*) de nexu unius systematis cum praecedentibus, de consequentia vigente in eo, de nota characteristica eius, de progressu philosophico in eo contento etc., *β*) de veritate vel falsitate systematis (methodus philosophica). Sic historia philosophiae et est historia et philosophia et elevatur suo modo ad scientiam, nempe ad cognitionem rei (evolutionis cognitionis philosophicae) ex causis, utique non necessariis, sed solum praeparantibus, excitantibus.

4) **Utilitas** *historiae philosophiae*. Verissime quidem scribit S. Thomas: « Studium philosophiae non est ad hoc, quod sciatur, quid homines senserint, sed qualiter se habeat veritas rerum » (De coelo l. 1. lect. 21). Iure tamen idem S. Doctor et exemplo suo praeclaro etiam commendat inquisitionem in historiam philosophiae, indefesso nempe studio omnium antecedentium philosophorum et praesertim Aristotelis volumina perscrutando, et expressis verbis hoc studium « utile » esse declarando (De an. l. 1. lect. 1). Et revera:

a) memoriam exornat cognitione factorum historicorum,

nempe studiorum hominum ad veritates philosophicas detegendas. Quodsi cognitio historiae aliarum scientiarum, ex. gr. matheseos vel astronomiae, tantopere placet, quanto magis delectationem afferre debet non ignorare evolutionem reginae scientiarum naturalium!

b) excitat ad inquisitionem philosophicam, ostendendo perpetuos atque ingentes conatus generis humani ad illas veritates summi momenti, in quibus tota vita humana fundatur, cognoscendas.

c) inservit ad ipsam veritatem inveniendam, manifestando varias et oppositas problematum solutiones cum rationibus, inter quas solutiones veram detegere homini sincero saepe non est difficile. Falsissimum enim est, omnes conatus philosophicos hucusque factos esse incassos et historiam philosophiae esse magnum « coemeterium », splendidis quidem ornatum monumentis, sed eandem inscriptionem portantibus: « Hic iacet » (Doellinger). Praeclare admonet Trendelenburg: » Praejudicium est, inquit, Germanorum, unumquemque philosophorum de novo debere incipere, unumquemque suum proprium principium debere habere.... Principium est inventum; situm est in organica consideratione universi, quae fundatur in Platone et Aristotele, exinde est propagata et profundiore inquisitione conceptuum fundamentalium et singularum partium in connexione cum scientiis realibus debet excoli et paulatim perfici » (1).

d) securitatem quoque affert in veritate inventa videndo, ex. gr. pro solutione determinata alicuius problematis stare auctoritatem primorum philosophorum hosque rationes in oppositum allatas futes esse diiudicasse.

Sic intelligitur, summos omnes philosophos huic studio vacasse sequentes Aristotelis exemplum. « Enitui, scribit magnus Leibniz, veritatem effodere, quae sub opinionibus variorum philosophorum sepulta et dispersa iacet ». Igno-

(1) Log. Untersuchungen ², I, p. IX.

rantia autem philosophiae praeteritae non potest non nocere, uti exempla Cartesii aliorumque comprobant.

e) pro vita discimus, non pro schola. Iam vero hodie studium historiae philosophiae magnopere excolitur; quare ignarum esse hac in scientia non decet. Quod scripsit iam suo tempore Melchior Canus, amplius hodie valet: « In eo consentiunt omnes, tales theologos esse rudes omnino, in quorum operibus historia muta est; nobis non solum theologus, sed unusquisque insufficienter videtur constitutus, quem latent facta historiae » (De locis theologicis, XI, 2).

5) **Fontes** historiae philosophiae alii sunt immediati, nempe scripta propria philosophorum, de quorum sententiis agitur, alii mediati, scilicet testimonia aliorum scriptorum hisce de sententiis.

6) **Divisio historiae philosophiae** commode fieri potest in historiam philosophiae ante Chr. n. et post Chr. n. Prima est philosophia pagana et praeprimis philosophia graeca; altera est philosophia christiana, nempe illa philosophia, quae admittens revelationem christianam in suis inquisitionibus respectum ad hanc habet eamque considerat uti normam extrinsecam et negativam. Ipsa vero philosophia christiana in tres epocas dividitur. Prima est tempus S.S. Patrum; est tempus praeparationis philosophiae christianae, — c. 800; secunda complectitur tempus, in quo vigeat philosophia scholastica et est epoca summae cuiusdam perfectionis, — c. 1400; tertia est epoca philosophiae recentis post 1400 usque ad nostra tempora, est periodus impugnationis et ulterioris evolutionis philosophiae scholasticae et ortus plurium novorum systematum oppositorum philosophiae veterum. Brevem (1) vero conspectum in praesenti dare intendimus solius philosophiae graecae.

(1) Brevitatem conspectus historiae philosophiae primo loco discipulis dandi ipse *Zeller* commendat: « Compendium meum, inquit, proxime destinatum est pro incipientibus, ut maior pars auditorum esse solet, tales autem magis confunduntur, quam promoventur, si ipsis

INTRODUCTIO IN HISTORIAM

PHILOSOPHIAE ANTIQUITATIS SEU GRAECAE.

1) Quoad *initium* philosophiae notandum, falsum esse, homines primos ex brutis sese evolvisse, falsum quoque, primitivos homines fuisse plane rudes atque silvestres. Facta potius plura indicant, declinasse homines initio temporum a statu culturae perfectiore ad peiorem. Concordat revelatio christiana docens, Adamum, patrem et magistrum nascentis familiae humanae praeclara scientia etiam naturaliter cognoscibilium a Deo fuisse instructum, hanc autem apud posteros multis erroribus fuisse depravatam et magna ex parte oblivioni traditam. Sic genus humanum magno labore atque sudore plerasque veritates lumini naturali proportionatas propria investigatione iterum sibi comparare debebat.

2) Iamvero quoad harum cognitionum philosophicarum acquisitionem in antiquitate unice fere *Graeci* in considerationem veniunt.

In *Oriente* ubi erat origo generis humani, habebantur quidem variae veritates philosophicae, sed simul cum doctrinis et mythis religiosae permixtae et sic non separatim probatione scientifica propositae, cuius rei principalis ratio ea erat, quod ibi scientiae fere solum a classe sacerdotum colebantur. Proposuerunt vero eiusmodi systemata potius

proponitur materia historica abundantius, quam schola adiuvante addiscere possint vel si ipsi titulis librorum et dissertationum obruuntur, quarum minimam partem unquam videbunt. Qui alia ex parte historiam philosophiae vel speciales eius partes accuratius nosse vult, contentus esse nequit compendiis, sed debet consulere ipsos fontes et opera maiora » (Grundriss⁶ p. IV).

theologica apud Sinenses (in China) Confucius (circa 500 a. Chr.), in India Brahmani, postea (c. 500 a. Chr.), Buddhistae - continentur praesertim in quibusdam scriptis Buddhisticis inquisitiones subtiles ad logicam pertinentes - apud Persas demum Zoroaster (Zarathustra c. 500 a. Chr.). Babilones scientiis astronomicis excelluere, Aegyptii plura de immortalitate et migratione animarum docuere, Iudaei doctrinas in sacris libris contentas retinere.

In *Occidente* populi ad septemtrionem siti (Germani etc.) ad propriam culturam non sese erexerunt et pari modo nec Romani rebus politicis et bellis gerendis occupati scientias proprio Marte invenire et excolere potuerunt. Illa gens, quae philosophiam maxime coluit, gens maxime ingeniosa antiquitatis, magistra Romae, Europae, totius orbis terrarum in scientiis et bonis artibus est « gens mirabilis Graecorum » (1), excellenti indole praedita, felici situ propriae regionis adiuta, in libera evolutione scientiarum non eo impedita, quod solum a classe sacerdotum colerentur.

3) Apud ipsos Graecos habemus primo aetatem mythologicam, qua veritates quaedam religiosae mythis et fabulis plane permixtae a poetis proponebantur. Et primi quidem poetae, uti Homerus et Hesiodus fabulis suis de diis et heroibus vix inquisitionibus philosophicis occasionem praebere potuerunt; posteriores vero in carminibus, quae dicuntur Orphica, narrationes proponebant de ortu mundi et doctrinas de Deo, quae iam magis ad philosophicas quaestiones excitare aptae erant (2). Transitum ex mythologia ad

(1) « Das bewunderungswürdige Volk der Griechen » *Kant*, Crit. d. rein. Vernunft², Vorrede.

(2) Quoad carmina orphica confer apud Mullach (Fragmenta phil. graec. I, 166 sqq.) ex. gr. carmen 1, 2, 6. Asseritur in eis: a) unitas Dei: εἷς Ζεὺς, b) Deus non est ab alio, ab ipso autem omnia alia sunt. « Unus est, ex se procreatus (αὐτογενής) et ab uno omnia orta sunt... unus est perfectus ab eoque omnia perficiuntur... »

Zeus primus est.. Zeus rex, Zeus ipse generis omnium auctor. Una vis, unus Deus est, magnus omnium rector ».

philosophiam docti illi, qui sapientes Graeciae appellantur, fecerunt, qui brevibus sententiis veritates ad vitam practicam pertinentes docuerunt. Cum uno ipsorum, *Thalete*, ipse Aristoteles philosophiam incipit.

4) Quoad *dependentiam philosophiae graecae ab exteris nationibus* magna adhuc viget controversia. Generatim notari potest:

a) id quod *Iudaei* Alexandrini iam saeculo II. a. Chr. affirmarunt, Graecos propriam philosophiam quoad substantiam ex ipsorum libris sacris (Pentateucho etc.) hausisse, probari nequit, etsi aliquis influxus certe possibilis sit (1);

b) affirmabant scriptores graeci iam saeculo III. a. Chr. (incipientibus tamen forte Orientalibus) philosophiam graecam qua talem originem ducere ab *orientalibus* (Chaldaeis, Sinensibus, Indiis, Aegyptiis), idque plures Patres, scholastici et etiam recentiores (Röth, Gladisch) sustinuerunt. Dicendum videtur:

α) suspicionem ingerit, quod veteriores scriptores, uti Plato, Aristoteles etiam in locis, in quibus enumerant, qua-

(1) Affirmabat inter Iudaeos praeprimis *Aristobulus*, Iudaeus Peripateticus (c. 150 a. Chr.). hanc dependentiam. « Clarum est, inquit, Platonem nostram legem cognovisse... et multa inde sumpsisse. Etiam Pythagoras multum de nostris in systema suum recepit » (Eusebius, Praeparatio evang. XIII, 12). *Neoplatonici* postea idem repetebant. Sic Numenius, praecursor Plotini, dicit, quod Plato sit Moyses ἀττικίζων (qui attice loquitur). *Christiani* acceptabant eandem assertionem. Eusebius integrum librum (Praepar. evang. I. IX) dedicat huic inquisitioni; Iustinus, Clemens Alexandrinus assentiebant.

Attamen similitudines quaedam, ex. gr. inter Platonem et vetus testamentum sunt nimis vagae; aliunde fontes non afferunt illi auctores, unde factum istius dependentiae constet. Recte proinde Willmann recentius: « Similitudines sine dubio adsunt, sed explicari etiam possunt sine hoc nexu historico. Adsunt assertiones veterum de hoc nexu, quae tamen non adhuc possunt verificari. Quod proinde vetus testamentum sit membrum uniens philosophiam graecorum cum traditione primitiva nondum cum certitudine potest probari » (Otto Willmann, *Gesch. d. Idealismus*, 1894, I, 102).

les scientias et artes Graeci ab aliis acceperint, de philosophiae mutuatione nihil commemorant.

β) integra systemata in se iam evoluta Graeci ab orientalibus non acceperunt. Historice enim constat, quomodo sese apud ipsos Graecos interno systematum nexu philosophia evolverit.

γ) certe primi incolae Graeciae (Pelasgi) veritates religiosas secum ex Oriente portarunt, quae in traditione remanserunt (1) et postea ad philosophiam incipiendam suo modo occasionem dederunt. Fieri insuper potuit et certe etiam accidit, etsi hoc positive probari nequeat, ut posteriores philosophi per contactum cum orientalibus (itine-
ra etc.) quasdam veritates philosophicas inde acceperint, quibus usi sunt in propriis systematibus extruendis. Generatim tamen affirmare possumus, philosophiam graecam independentem apud ipsos Graecos exortam et evolutam esse (2).

(1) *Plato* saepius commemorat traditiones veterum. « Donum deorum est, uti mihi est persuasum, ex divino fonte.. et antiqui (οἱ παλαιοί), meliores, quam nos et diis propinquiore, hanc traditionem (φήμη) nobis dederunt... nos debere pro unaquaque re exemplar quaerere » (Phil. 10 c.). Omnes res factas esse ex aqua, *Plato* appellat « doctrinam, quam a veteribus accepimus » (Theaet 179 c). « Divina instructio » (θεῖος λόγος) probat immortalitatem animae (Phaed. 85 d).

Idem facit *Aristoteles*: « A praedecessoribus maxime veteribus nobis posterioribus in forma mythi traditum est, quod stellae sint dii et quod divinum continet totam naturam. Alia sunt mythice addita, ut plebs contineatur in fide et ut legis observatio et bonum publicum promoveatur... Si hoc ultimum relinquimus, primum ut a Deo revelatum (θεῖος εἰρησθαι) assumere debemus » (Met. XII, 8).

(2) Sic *Zeller* et recentiores communius, etiam auctores catholici, uti *Haffner*, *Stoeckl*, *Willmann* scribens: « Utrum traditiones brahmanae possint considerari uti membrum uniens traditionem primitivam et philosophiam graecam, est quaestio aperta, cum ex una parte non desint similitudines, ex alia parte connexio inter culturam Indiae et Graeciae sit adhuc obscura; sic verificatio assertiorum, quae philosophos veteres graecos faciunt discipulos Indiorum, non adhuc fieri potest » (Gesch. d. Ideal. I, 85).

5) *Fōntes phisosophiae Graecae*:

a) Immediati. Fragmenta philosophorum ante Platonem supersunt, quae inter alios collegit *A. Mullach.* (Fragmenta philosophorum graecorum. Vol. I., Par. 1860, II ib. 1867, III ib. 1881); insuper *Herm. Diels* variis in operibus (Poetarum philosophorum fragmenta. Berol. 1901; Doxographi Graeci. Berol. 1879; Fragmente der Vorsokratiker², Berol. 1906-10).

Platonis opera fere omnia, Aristotelis principalia, posteriorum plurima sunt conservata.

b) Mediatī. α) Plato saepe, Aristoteles fere ubique, praedecessorum opiniones afferunt. β) Theophrastus discipulus Aristotelis scripsit *δόξαι φυσικαί* (doctrinae physicae); opus ipsum est perditum, sed plures citationes conservantur apud alios. Posteriores quoque commentatores Aristotelis, uti Alexander Aphrodisiensis (200 p. Ch.), Themistius (370 p. Ch.), Simplicius (530 p. Ch.), Philiponus (530 p. Ch.) saepe recensent opiniones aliorum.

γ) « Placita philosophorum » sunt scripta ab ignoto c. 80-60 a. Ch., utique perditā. Huius tamen operis excerpta sunt pseudoplutarchica « Placita philosophorum » composita ab ignoto auctore c. 150 p. Ch. (falsa Plutarcho attributa).

δ) Diogenes Laertes (c. 230-250 p. Ch.) composuit 10 libros « Vitae et dogmata eorum, quae in philosophia excellerunt ».

ε) Stobaeus (500 p. Ch.) scripsit « Florilegium et Eclogae physicae et ethicae ».

ϑ) Cicero (108-43 a. Ch.), Seneca († 65 p. Ch.), Plutarchus ex Chaeronea, (versus 120 p. Ch.) Galenus (131-200), Sextus Empiricus (c. 200), deinde scriptores Christiani uti Iustinus († 165), Irenaeus († 200), Clemens Alex. († 200), Origenes († 254), Tertullianus († 240), Augustinus († 354), Eusebius Caesar, († c. 340; Praeparatio evangelica), Theodoretus († 457; Graecarum affectionum curatio). Nemesius

(† 400; De natura hominis) saepius sententias philosophorum graecorum commemorant.

Recentius philosophiam graecam prae ceteris illustravit *Ed. Zeller*. Geschichte der griechischen Philosophie, 7 vol., opus doctissimum, plenum ingenti eruditione; in iudicio de valore systematum saepius tamen apparet, auctorem esse Hegelianum. Compendium huius operis auctor etiam confecit.

6) **Dividi** philosophia graeca potest commode in tres periodos:

I. Periodus, quasi praeparatoria, antesocratica, a Thalete usque ad Socratem, c. 600-450.

II. Periodus, summae perfectionis, attica (Athenis in Attica), Socrates, Plato, Aristoteles, c. 450-300.

III. Periodus decadentiae, resolutionis in plures scholas, 300 a. Ch. - 300 p. Ch. Ad hanc tertiam periodum etiam schola Neoplatonica pertinet, quae, etsi exstiterit post Chr., tamen est adhuc pagana et orta ex scholis graecis. Philosophia Romana est solum appendix philosophiae graecae.

Primae periodi scholae florere in Asia minore, in Italia inferiore (Magna Graecia), in aliquibus urbibus, praesertim Thraciae. Scholae illae inter se fere independentes erant. Tractabant vero solum cosmologiam. In secunda periodo concentratio erat Athenis, urbe principali Graeciae post Persas devictos. Plato erat discipulus Socratis, Aristoteles Platonis. Omnes philosophiae partes tractabantur. In tertia periodo exstiterunt schola Platonis (academia), Aristotelis (schola peripatetica), pluresque aliae scholae se invicem impugnantes oriebantur. Quaestiones ethicae et religionis praesertim agitabantur. Conspectum de tota evolutione philosophiae graecae sequens schema praebet:

A. *Periodus prima*. Philos. ante Socratem, c. 600-450.

- I. Schola Ionica in Asia minore: 1) Thales n. c. 624;
2) Anaximander n. c. 610; 3) Anaximenes n. c. 588;
4) Heraclites n. c. 535.

II. Schola Pythagoraeorum in Italia inferiore (Cro-

ton): Pythagoras n. c. 580, Philolaus n. c. 480, Archytas n. c. 400.

III. Schola Eleatensis in Italia inferiore, Lucania (Elea). 1) Xenophanes n. 570; 2) Parmenides n. 540; 3) Zeno n. 520; 4) Melissus n. c. 500.

IV. Schola iuniorum philosophorum naturalium, praesertim in Thracia. 1) Empedocles n. 490; 2) Anaxagoras n. 500; 3) Leucippus n. c. 450 (?) et Democritus n. 470.

V. Schola sophistarum: Protagoras n. c. 485. Gorgias n. c. 485.

B. *Periodus secunda*. Philosophia Attica, c. 450-300.

I. Socrates 470-399.

II. Parvae scholae socraticae: schola megarica, cynica, cyrenaica.

III. Plato 409-348.

IV. Aristoteles 384-322.

C. *Periodus tertia*. Philosophia Graeca post Aristotelem, c. 300 a. Ch. - 300 p. Ch.

I. Academia vetus, media, nova: Speusippus, Xenocrates, Arcesilaus, Philo Larisseus.

II. Schola peripatetica Theophrastus, Eudemus, Strato.

III. Schola Stoica, fundata a Zenone Cittico n. 350,

IV. Schola Epicurea, fundata ab Epicuro n. 341.

V. Schola Scepticorum fundata a Pyrrho n. c. 320.

VI. Schola Neoplatonicorum:

1) Schola praeparatoriae: Neopythagoraei. c. 50 a. Ch., Iudaei-Graeci, Philo 30 a. Ch. — 50 p. Ch.

2) ipsi Neoplatonici; Plotinus n. 205 p. Ch., Porphyrius n. 233, Iamblicus † c. 330.

VII. Philosophia graeca a Romanis paganis acceptata: Academici, Cicero; Stoici, Seneca, Musonius Rufus, Marcus Aurelius; Epicuræi, Lucretius, Horatius, Ovidius; Sceptici, Aenesidemus, Sextus Empiricus.

PARS PRIMA.

Periodus antesocratica. 600 - c. 450

INTRODUCTIO GENERALIS IN HANC PERIODUM.

Praemittamus generalem characterem huius periodi et eius divisionem.

1) *Generalis character huius periodi.*

a) Philosophi huius periodi fere solum *mundum externum* considerabant (periodus cosmologica). Quoad mundum vero corporalem inquirebant imprimis in *materiam*, ex qua corpora et totus mundus sint facta et sic constant, insuper generatim in *processum*, quo sese evolverit materia primitiva ad corpora et mundum constituenda, nec non (praesertim ad finem periodi) in *vires*, quibus illa materia suam evolutionem perfecit. In resolvendis vero istis quaestionibus quam maxime isti philosophi inter se differunt.

b) Initio Deum et animam a mundo corporali nondum scientifice distinguebant usque ad Anaxagoram, qui conceptum spiritus introduxit.

c) Quaestiones ad alias philosophiae partes pertinentes, uti ad dialecticam et ethicam, solum occasione data attingebant, ita ut Aristoteles iure dicere potuisset, dialecticam et ethicam demum a Socrate esse introductas.

d) Incepit haec periodus cum plena fiducia, nos posse res et praeprimis mundum externum certo cognoscere. Pos-

sibilitatem vero huius certae cognitionis negabant *sophistae* et sic tota periodus finivit cum scepticismo.

2) *Divisio huius periodi.*

Fere eodem tempore exsurgebant tres primae scholae, ionica antiqua, pythagoraeica, eleatensis. Prima postea continuationem habuit in schola iuniorum physicorum; finivit vero tota epoca cosmologica cum scepticismo. Sic quinque adsunt scholae considerandae: *a)* schola Ionica in Asia minore; *b)* Pythagoraeica in Italia inferiore; *c)* Eleatensis etiam in Italia inferiore; *d)* schola iuniorum philosophorum naturalium etiam appellata schola atomistica variis in uribus; *e)* schola sophistica Athenis.

CAPUT PRIMUM.

Schola Ionica antiqua.

INTRODUCTIO IN HANC SCHOLAM.

1) *Generalis character huius scholae.*

Ionii in Attica cum urbe Athenarum colonias fundarunt in Asia minore, ubi florebant urbes Mileti, Ephesi, Smyrnae.

Ibi prima schola philosophica orta est; inde nomen scholae « *ionicae* ».

Utrum iam fuerit schola proprie organisata cum instructione non constat.

Quoad *obiectum investigatum*, considerabant isti primi philosophi solum *mundum externum*. Relate vero ad hunc mundum attendebant tamen solum ad *causam materialem*, id quod eis Aristoteles vitio vertit, simul notans, eos solum mutationes accidentales rerum supposuisse. « Plurimi igitur eorum, qui primi philosophati sunt, solas illas existimarunt omnium esse causas, quae ut causae materiales se habent. Ex quo enim omnia entia sunt et ad quod ultimum corrum-

puntur, substantia eorum permanente, mutata solum quoad proprietates (accidentales), hoc elementum et omnium entium esse principium aiunt, et ob hoc nihil fieri (substantialiter) neque corrumpi opinantur, quia eiusmodi natura semper conservatur » (Met. I, 3). Quaerebant autem Ionii causam materialem generatim in eo, quod *proxime per sensus nobis constat*, i. e. in elemento aliquo sensibili (aqua, aere etc). Hanc vero materiam, ex qua mundus exortus est, generatim supposebant esse *vivificatam* et sic propria et nativa vi sese evoluisse in varias res, secuti Graecorum inclinationem ad concipiendas alias res ad analogiam hominis et sic omnia « personificandi ». Hoc modo supersedebant inquisitioni causae efficientis diversae a materiali. Vitam proinde esse proprietatem omnis materiae et solius materiae putabant, nullam adhuc distinctionem facientes inter corpus ex una parte, animam et Deum ex altera. Est hylozoismus (materia vivens) et Pantheismus; formaliter materialismus appellari nequit, quia non est adhuc oppositio inter spiritum et materiam. Generatim etiam isti philosophi supposebant, mundum *redire in materiam*, ex qua factus sit, de novo ex eo oriri et sic periodice sese renovare.

2) *Divisio huius scholae.*

Doctores principales huius scholae fuere *Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus*, quos successive consideremus, ad finem indicaturi quosdam posteriores philosophos, qui aliquas horum doctorum sententiae renovarunt.

§ I.

THALES.

I. *Vita Thales.*

Thales natus est c. annum 624, Mileti in Asia minore, coaevus Solonis et Croesi, unus ex septem sapientibus, excelsus scientia mathesis et astronomiae. Mortuus est c. 545.

Nihil scripsit, quantum scitur; scripta eius nomine signata sunt spuria. Aristoteles est principalis fons.

II. Doctrina Thaletis.

1) *Aqua corporum elementum.*

Aquam posuit id, ex quo res mundanae factae sunt. « Thales quidem, ait Arist., huiusmodi philosophiae considerantis solam causam materialem princeps, aquam asse-
rebat esse (causam materialem mundi); uare terram quo-
que super aquam natare dixit » (Met. I, 3).

Causam cur praecise aquam posuerit, suspicando addit Arist. « Fortasse hanc habuit opinionem, quia nutrimentum omnium humidum esse videbat, ipsum quoque calidum (ca-
lorem viventis) ex eo (humido) factum eoque animal vivere; ex quo autem aliquid fit, id esse principium omnium. Propter hoc igitur hanc habuit causam ». *Ib.* Commemorat eodem loco Arist., « antiquissimos illos et nimis a praesenti gene-
ratione remotos et primos theologizantes » secundum aliquos similem protulisse opinionem. « Oceanum enim et Tethyn generationis parentes esse cecinerunt », id quod forte etiam occasio doctrinae Thaletis esse potuit. Alii alias putant fuisse adhuc rationes (cfr. Zeller, I⁵, 188).

2) *Aquae proprietates.* Utrum Thales posuerit, aquam esse *infinitam*, uti vult Simplicius, certum non est. Attamen supponi cum fundamento potest ipsum iam putasse, uti posteriores Ionios, materiam primitivam esse *animatam* et propria vi sese evolvisse in varias res, coincidere vero cum Deo. Sic intelligitur id, quod habet Arist.; « Thales puta-
bat, omnia esse plena Deorum » (De an. I, 5). Magnetem etiam propter vim attrahendi esse animatum putavit (*ib.* c. 2). Quare Ciceronis assertio, quam multi posteriores sequuntur, Thaletem admisisse Deum diversum ab aqua et ex ea for-
mantem mundum: « Thales dixit, Deum esse mentem, quae ex aqua cuncta fingeret » (De nat. Deor. I, 10), fidem non meretur, cum nimis aperte sit contra Aristotelem docentem,

Ionios non distinxisse causam efficientem a materiali et Anaxagoram demum primo posuisse divinam mentem uti mundi ordinatorem.

Quonam vero processu secundum Thaletem ex aqua sese formaverint alia corpora (per rarefactionem, segregationem etc.), etiam certo determinari nequit.

3) *Periodica mundi reversio in aquam.* Docuit insuper Thales, « ex aqua omnia fieri et in aquam omnia resolvi » (Plac. I, 3) et sic indicat doctrinam de periodico ortu et interitu rerum.

III. Iudicium de Thalete.

Appellat Aristoteles Thaletem inceptorem philosophiae inquirentis causam materialem mundi, iure Plutarchus ipsum laudat ut incipientem generatim philosophiam: δοκεῖ δὲ ἀνὴρ οὗτος ἄρξαι τῆς φιλοσοφίας. Inquisitio enim in ultimam mundi causam materialem, nixa non in traditione plena mythis, sed in rationibus ex ipsa re desumptis, est *inquisitio vere philosophica*, et afferendo « unam » causam Thales satisfacit etiam tendentiae intellectus, rerum pluralitatem ad unitatem principii reducere. Patet, ipsam solutionem in se consideratam esse infelicem, cum ipsa aqua sit corpus compositum nec ex ea omnes aliae res fieri possint.

§ 2.

ANAXIMANDER.

I. Vita Anaximandri.

Etiam ipse est Milesius, n. c. 610, « discipulus et successor Thaletis » (Simplicius). Scripsit librum primum philosophicum « de natura », tamen perditum, uno excepto fragmento infra afferendo. Aristoteles est etiam pro ipso principalis fons.

II. Doctrina Anaximandri.

1) *Infininitum quid ut corporum principium.* Non determinatum elementum, uti posuerat Thales, sed ἀπειρον, aliquid cogitatum ut illimitatum et infinitum, est ἀρχή, principium omnium corporum. « Anaximander rerum principium atque elementum infinitum vocavit, primus hoc nomine principii (ἀρχῆς) usus. Dicit autem id neque aquam neque aliud ex illis, quae elementa appellantur, esse, sed aliam quandam naturam infinitam (φύσιν ἀπειρον) e qua coeli omnesque mundi, qui in illis sunt, gignantur » (Simplicius apud Mullach I, 240).

2) *Natura huius primitivi elementi.* a) Fere consentiunt, « infinitatem » huius primi principii esse proxime intelligendam *secundum extensionem*. Ut rationem vero pro infinitate Anaximander secundum posteriores scriptores attulit, quod secus in generatione perpetua rerum illud principium debeat exauriri. « Dicit infinitum propterea esse, ne in ulla re aliquando ortus rerum, qui nunc est, deficiat » (Plac. I, 3). Cfr. Arist. Phys. III, 4, ubi hanc rationem probare infinitatem principii reicit.

b) Disputant vero, utrum haec materia infinita concipienda sit ut *mixtio omnium elementorum*, quasi chaos veterum, in quo elementa ut talia insint (Ritter, invocans expressionem Aristotelis « μίγμα », ex quo res singulae fiant per ἐκκρίνεσθαι, segregari) vel sit quaedam materia concepta adhuc *sine determinata qualitate*, id quod verius videtur (communius recentius, uti Zeller I⁵, 204 (sqq., Bäumker ⁽¹⁾). Aristoteles enim distinguit illud ἀπειρον ab omni determinato corpore, Theophrastus vero illud appellat « φύσιν ἀόριστον καὶ κατ' εἶδος καὶ κατὰ μέγεθος (apud Simplic. Phys. p. 157).

Directe affirmat, hoc principium esse *vivum et immor-*

(1) Das Problem des Materie in der griechischen Philosophie. Münster 1890, p. 12.

tale. « Est enim (ἄπειρον) immortale et numquam perire potest, ut Anaxagoras et naturalium philosophorum plurimi dicunt » (Arist. Phys. III, 4). Et ut vivum et sic ex propria virtute sese movens, ipsum « continet omnia cunctaque gubernat » (*ib.*). Quare concepit illam materiam primitivam ad modum veteris hylozoismi uti motam per seipsam, uti vivam et producentem per hunc motum ipsas res ex sese. « Quodsi Aristoteles eam appellat ens divinum, secundum rem hoc rectum est, quamvis nesciamus, utrum ipse hac expressione sit usus » (Zeller I, 218).

3) *Processus, quo fiant res determinatae.* Indicat etsi solum in genere, modum, quo ex materia primitiva fiant res singulae, nempe per « segregationem ». Ex hac materia primo fiunt elementa, aer, aqua etc., ex aere deinde stellae, ex aqua viventia omnia; homines prius erant pisces (inde darwinistae ipsum invocant). Vide citationes apud Zeller I, 227 sqq.

4) *Periodicus ortus et interitus rerum.* Periodice ex ἄπειρον fiunt res iterumque in illud redeunt. Exsistentia rerum in ipso infinito est id quod *deberet* esse; exire ex ipso est quasi iniuria infinito facta, vindicanda postea per rei interitum. Sic in unico fragmento conservato: Ex quo fiunt res, in hoc debent redire secundum necessitatem, nam (sequuntur eius verba): « poenitentiam luunt et poenam pro iniustitia secundum ordinem temporis » (apud Simplic. 24,18). Quaedam similitudo adest inter hanc doctrinam et sententiam indicam, omnia redire ad « Nirwana », i. e. ad identitatem individui cum toto.

III. Iudicium de Anaximandro.

Anaximander *conceptum infiniti* induxit in philosophiam eoque etiam progressum fecit, quod principium suum abstractius concepit, quam Thales, et quod, licet confuse, modum, quo res fiant ex illo principio, assignat. Patet, intelligi non posse, quid sit illud infinitum indeterminatum nec certe ipse hoc clare concepit.

§ 3.

ANAXIMENES.

I. Eius vita.

Etiam ipse est Milesius, n. c. 390. Secundum Theophrastum est discipulus Anaximandri. Ex eius scriptis unum fragmentum superest mox referendum.

II. Eius doctrina.

1) *Aer ut principium rerum.* Redit ad determinatum elementum ut principium rerum et quidem aerem proponit. « Anaximenes autem aerem priorem aqua et eum corporum maxime simplicium (elementorum) principium esse statuit ». Arist. (Metaph. I, 3).

Cur aerem posuit? Uti videtur, quia aer secundum ipsum est id, quod nos vivificat ex quo proinde ut interno principio nos consistimus; ex analogia autem cum homine etiam totum mundum, per aerem vivificari concludit. Sic indicat in fragmento unico conservato: « Uti aer utpote nostra anima nos continet, sic etiam totum mundum continet spirans ventus et aer » (Plac. I, 3).

2) *Proprietates aeris.* a) ipse est *vivens*. Sequitur hoc unanimi consensu interpretum ex eo, quod aer proponitur ut perpetuo sese movens et quod nostra anima identificatur cum aere. b) aer est *infinitae extensionis*. Et cum etiam Anaximenes nondum Deum a mundo distingueret, recte scribit Cicero: « Anaximenes aerem Deum esse statuit eumque gigni esseque immensum et semper in motu » (De nat. Deor. I, 10),

3) *Processus, quo fiant res singulae.* Modum clare refert philosophus noster, quo ex elemento primitivo aliae res sese evolvant. Per *rarefactionem* (μάνωσις) aer fit ignis. per *con-*

densationem (πύκνωσις) aer fit ventus, nubes, aqua, terra, lapides, corpora omnia. Ut rationem vero, quod per aeris rarefactionem producat corpus calidum, per densationem vero corpus frigidum uti aqua, adducit experimentum, infeliciter utique explicatum: si ore aperto exhalamus aerem rarefactum, tunc aer est calidus, si compressis labiis eum condensatum emittimus, est frigidus. (vide Plutarchum de primo frig. c. 7. apud Mullach I, 242).

4) *Periodicus ortus et interitus mundi*. Uti eius praecessor, sic et ipse mundum periodice ex aere formari et in eum redire docet. « Anaximenes principium rerum pronuntiavit esse aerem, ex quo omnia nascantur suoque in eum redeant interitu » (Plac. I, 3).

III. Iudicium de Anaximene.

Anaximenes primo, quantum scimus comparat hominem cum toto mundo, microcosmum cum macrocosmo, sequens sic inclinationem Graecorum, mundum concipere ad analogiam hominis. Modum quoque primus exacte refert, quo ex materia primitiva oriantur res. Per se patet, doctrinam ipsam esse falsam, cum aer sit adhuc compositus et ex ipso solo aliae res fieri nequeant.

§ 4.

HERACLITUS.

I. Eius vita.

Heraclitus natus est Ephesi, ex familia regia, c. 535, inde sat post Anaximenem (n. c. 590) nec non Xenophanem (n. c. 570). Componitur tamen ab ipso Aristotele cum tribus Milesiis (Met. I, 3). Librum scripsit « de natura » plenum imaginibus et inde difficilem. Quare cognomen « obscuri » (σκοτεινός) nactus est. Appellatur etiam « plorans

philosophus » propter gravitatem et severitatem sententiarum.

Primus est scriptor, cuius multa fragmenta apud varios auctores supersunt, quorum 96 collegit *Mullach* (I, 310, quae citabimus solum numerum afferentes, quo apud *Mullach* singula fragmenta sunt signata). *Diels* recentius numerum auxit usque 126⁽¹⁾.

II. Eius doctrina.

1) *Ignis ut elementum primum rerum*. Iterum ponit determinatum elementum ut rerum principium, nempe ignem. « Heraclitus Ephesinus ignem esse statuit corporum principium » (Arist. Metaph. I, 3). Et Simplicius: « In ignem omnia et ex igne omnia » (*Mullach* I, 311, ubi alia testimonia).

Cur ignem? Aristoteles videtur cogitare de mobilitate ignis, ratione cuius facile fieri possit res variae; est « maxime incorporeum quid et semper fluens » (De an. I, 3); alii ut rationem considerant vim vivificatricem caloris ex gr. solis; forte ad vim destructivam ignis etiam attendebat: « vagans ignis omnia secernit et destruet » (51).

2) *Ignis proprietates*. a) *Eius vita*. Uti alii Ionii, sic etiam Heraclitus hylozoismum proponit, attribuendo suae materiae primitivae vitam. Ignis est semper vivens, sic propria sua vi ipsi indita se mutat varias in res⁽²⁾.

b) *Ignis summa mutabilitas*. Maxima vero celeritate et sine interruptione se mutat ignis in varias res. Heracliti

(1) *Mullach* habet philosophorum textus graecos et latinas versiones, *Diels* textus graecos et germanicas translationes. *Mullach* nunc omnibus concedentibus longe superatus est quoad exactitudinem a *Diels*. Citabimus commoditatis gratia latinas versiones *Mullachii*, respicientes tamen ea, quae *Diels* correxit et addidit.

(2) « Mundum, eundem omnium, neque deorum quispiam neque hominum procreavit, sed fuit semper et erit ignis semper vivens (ἦν ἀεί και ἔσται πᾶρ ἀείζων), mensura ortus rerum et interitus » (27); ignis numquam exstinguitur » (48).

« πάντα ῥεῖ » est notissimum. « In eundem flumen bis descendere non licet, neque mortalem naturam bis eodem modo affectam attingere, sed mutationum celeritas atque velocitas eam dissipat mox, statimque colligit rursus, immo neque iterum neque postmodum colligit, verum illa simul et existit et interit, simul accedit et recedit » (21). « In eundem fluvium descendantibus alia et alia affluit aqua » (28). Quae tamen mutabilitas non ita intelligenda est, quod unaquaeque res unoquoque instanti totaliter alia fiat, ut exaggerando postea *Cratylus* posuit; textus enim Heracliti unice efferunt summam et continuam totius mundi et omnium rerum mutabilitatem. Quae mutatio circulariter fit: « animarum mors est earum in aquam transitus, aqua iterum in terram mutata interit, e terra autem aqua fit, ex aqua anima » (59).

3) *Processus, quo ex igne fiunt res.* Cuiusnam naturae sint illae mutationes (τροπαί), quibus ignis fit aliae res (condensatio, dissecatio in minimas partes etc.), non clare ex textibus conservatis apparet. Certe tamen ex orta quadam pugna inter ignis partes obiecta determinata procedunt. Hoc sensu « bellum omnium parens est omniumque rex » (44). Sic universum est quasi deus « in se divisus », cuius tamen partes totum valde harmonicum constituunt: « contrarium est utile et ex rebus dissimilibus pulcherrimus concentus existit et ex discordia nascuntur omnia » (37).

4) *Periodicus ortus et interitus rerum.* Ignis in corpora magis materialia se evolvit proxime in aquam, quae quoad dimidiam partem transit in aerem, quoad alteram dimidiam partem in terram; istae autem res iterum tendunt in ignem et tandem in unitatem primitivam, quae unitas est status quidam « satietatis ». Ex lege vero insita haec evolutio periodica locum habere debet.

5) *Coincidentia proprietatum contrariarum in eodem subiecto.* Rerum perpetua mutatio fit eo, quod proprietates contrariae sibi succedunt: una proprietas summum gradum attingit, deinde alia, uti ex corpore calidissimo fit frigidis-

simum: luna habet suam maximam lucem et minimam, item sol et dies. Sic est quidam progressus ad summum per varios status, et deinde regressus ad infimum per eosdem status: hoc sensu « via sursum et deorsum est una » (32).

Obvio sensu Heraclitus saepe *in eodem subiecto ponit contrarias proprietates*, uti: « idem est vivens et mortuum, vigilans et dormiens » (46). Quonam sensu haec coincidentia contrarietatum in eodem est intelligenda? Forte ita, ut illae contrarietates inter se identificentur vel simul et sub eodem respectu in eodem subiecto insint et ut consequenter principium contradictionis laedatur?

a) Imprimis pluribus in exemplis illa contrarietas proprietatum in eadem re est solum *relativa*, nempe eadem res consideratur in relatione ad diversas alias res et respectu harum opposita accipit praedicata. Sic eadem aqua maris « piscibus est potabilis et salubris, hominibus vero minime potabilis et ideo pestilens » (88), « simiarum pulcherrima cum humano genere comparata est deformis » (42), « homo sapientissimus ad dei praestantiam consideratus est simia » (43), incisio medici ad vulnus sanandum est mala quatenus dolorem aegroto affert, bona, quatenus sanitatem ei procurat (91). (Hanc explicationem per respectum ad diversa praesertim urget Baümker *Problem der Materie...* p. 27 sqq.).

b) Saepe sermo non est de una re, sed *de diversis rebus* in se habentibus proprietates oppositas: plures soni, quorum alii alti, alii profundi sunt, faciunt harmoniam, animal masculinum et femininum produciunt novum vivens. (cfr. Baümker *ib.*).

c) In eadem re sunt proprietates oppositae, sed *successive*, non vero eodem tempore. « Idem est vivens et mortuum, vigilans et dormiens, adolescens et senex » (46). « Deus (universum) est dies et nox, hiems et aestas, bellum et pax, satietas et fames » (86). Zeller insistit multum in hac explicatione (II⁵, 662 sqq.),

His et similibus interpretationibus certe pleraque Heracliti exempla recto sensu explicari possunt; inde sequitur,

etiam in aliis exemplis, in quibus propter obscuritatem et brevitatem verborum proprius sensus cum certitudine non apparet, rectum aliquem sensum debere supponi.

Sic si dicit: « aqua maris est purissima et sordidissima » (88), supponere ex. gr. licet, eum respicere diversa subiecta, quae illam aquam biberent.

Quare legitime probari nequit, secundum Heraclitum vel contrarietates esse inter se identificatas vel posse inveniri in eodem subiecto sub eodem respectu considerato. Inde sine ratione *Hegel* invocat eum pro sua doctrina, contradictoria posse esse simul in eodem subiecto neque ipse Aristoteles pro hac interpretatione Heracliti citari potest, quippe cum dicat solum, quod « aliqui putant, Heraclitum hoc docuisse » (Metaph. IV, 3), nempe idem posse simul esse et non esse, quin ipse hanc interpretationem suam faciat ⁽¹⁾.

5) *Doctrina de deo.*

Ipse ignis coincidit cum deo, quem Heraclitus sub novo nomine « λόγος » introducit in philosophiam. « Huius λόγος, quamvis sit aeternus, homines nullam habent cognitionem, antequam eum cognoverunt neque postquam eum cognoverunt. Omnia fiunt secundum λόγον » (1). Quare deus est ille ignis purissimus, qui omnia penetrat. « In una sola re consistit sapientia, nempe cognoscere mentem ea potentia praeditam, ut omnia gubernet » (55). Inde processus evolu-

(1) Ad rem *Zeller* « Principium contradictionis Heraclitus tunc solum laederet, si affirmaret, oppositas proprietates posse convenire eidem subiecto non solum eodem tempore, sed etiam sub eodem respectu. Hoc autem non facit: dicit quidem, unam eandemque rem oppositas proprietates assumere et in unaquaque re oppositas proprietates esse inter se connexas, in quas res mutatione sui transeat; attamen quod ei sub eodem respectu conveniant, non dicit, et sine dubio ideo non dicit, quia sibi nondum quaestionem proposuit, quantum scimus deum a Platone et Aristotele explicite positam, quomodo res respectu illarum proprietatum [simul et sub eodem respectu] sese habeat » (l. c. p. 661 sq.).

tionis ignis in varias res est rationalis et ordinatus. « Sol enim fines suos non transgreditur; si peccaverit, furiae, iustitiae adiutrices, eum invenient » (34). Sic explicatur cur nam omnes res sint harmonice inter se coniunctae. « Integra et non integra coniungas, consentiens et dissentiens, consonans et dissonans, unum etiam ex omnibus et ex uno omnia » (43). Quam Heracliti doctrinam etiam commemorat Aristoteles: « Et Heraclitus idem utile esse atque ex rebus dissimilibus pulcherrimum concentum exsistere et ex discordia nasci omnia statuit » (Ethic. Nicom. VIII, 2). In construendo vero universo deus uti puer iocatur, aedificans et destruens: « tempus puer est, iocans calculisque ludens; huius vero pueri regnum est » (44). « Quod unum sapiens est, solum Iovis nomine appellari potest et non potest » (13) ⁽¹⁾.

6) *Doctrina de anima*. Etiam anima est pars divini ignis « Heraclitus animam esse exhalationem posuit ». Arist. (De an. I, 2). Et quidem « anima sicca sapientissima et optima est » (71); « ea est anima sicca et optima, quae per corpus ut fulmen per nubes pervolat » (74); e contra anima humida est insipiens, id quod in ebrio apparet: « vir ebrius titubabat, et a parvo puero ducitur, animam habens humidam, ignorans, quorsum eat » (70). Ex proprio principio Heraclitus animae personalem immortalitatem admittere non potest, cum ipsa fiat et desinat esse per mutationem: « animarum mors est earum in aquam transitus, aqua iterum in terram transit, e terra autem aqua fit, ex aqua autem anima » (59).

(1) Ad hoc Gomperz: « Pro Heraclito primum principium simul est subiectum intelligentiae in mundo, et norma omnium rerum facta sui conscia, quae non vult appellari Zeus, quia non est ens individuale, personale, et tamen sic vult appellari, quia est supremum principium mundi et praesertim supremum principium vitae. Ut Deum agentem propter finem illud ens primitivum tamen concipere non debemus. Comparatur enim cum puero ludente, qui laetatur in meris ludis et in littore maris ex arena facit montes ad eos iterum destruendos » (Griechische Denker. Leipzig 1903 I, 53).

7) *Doctrinae ad logicam et ethicam pertinentes.*

Quantum ad *logicam* docet, sensibus non esse fidendum, quia nobis stabilitatem rerum renuntiant. « Mali sunt hominibus testes oculi et aures, barbaras habentium animas » (23).

Ad *ethicam* quod attinet, valde commendat obedire legibus: « lex est et consilium, uni obedire » (57); « rem omnibus communem sequi oportet » (60); « populum pro lege nos secus ac pro muro pugnare oportet » (20); leges omnes humanae una lege divina foventur » (19).

Concludamus animadversione, Heraclitum valde acriter iudicasse de aliis. Increpat poetas Homerum et Hesiodum, praesertim quod polytheismum promoverunt, Pythagoram et Xenophanem philosophos vituperat. Homines plebis despicit: « implent sibi ventrem uti bestiae », « decem milia non aequivalent uni viro probo ». Praesertim iram suam effundit super cives suae urbis nativae: « merentur universi Ephesini adulti, ut morte afficiantur et ut pueris urbem tradant, quia Hermodorum praestantissimum civem e patria expellentes ita locuti sunt: nemo ex nobis unus excellat; sed si quis talis exstiterit, alibi et cum aliis degat » (57).

III. Iudicium de Heracliti doctrina.

Superat sine dubio Heraclitus tres praecedentes Ionios. Abstractius ipsis philosophatur et eo etiam eos antecellit, quod eius systema magis est completum. Quamvis in consideratione mutabilitatis rerum, in qua contemplanda cum praedilectione versatur, non sat attendat ad id, quod contra ipsum Aristoteles animadvertit: « si aliquid fit, necesse est remanere id, ex quo fit » (Metaph. III, 5), tamen eius generale principium, unumquodque corpus esse in perpetuo motu, recentius semper magis ut verum est agnitum, praesertim detectione motus interni partium minimarum uniuscuiusque corporis. Patet per se, doctrinam, ex igne omnia fieri, esse falsam. Afirmatio Lassalle et aliorum, ipsum in-

tellexisse ignem ut quid immateriale, et sic introduxisse conceptum spiritus in philosophiam, sustineri nequit.

Variis suae doctrinae capitibus magnum influxum exercuit in posteriores. *a)* Rerum mutabilitatem urgendo necessitat ad hunc conceptum intimius perscrutandum; *b)* per asseclam Cratylum doctrina de perpetuo fluxu rerum transit in Platonem et partim ratio fuit ad stabiliendas permanentes ideas separatas ut obiectum scientiarum; *c)* theoriam, mutationem fieri ex opposito in oppositum, acceptavit Aristoteles; *d)* sensuum veracitatem negans necessitavit ad fidelitatem cognitionis sensitivae inquirendam; *e)* introduxit in philosophiam doctrinam λόγου, uti principii corporibus intrinseci: sic eius hylozoismus a positione aliorum Ioniorum eo differt, quod eius materia primitiva non est solum viva, sed etiam sese movens secundum leges rationales ipsi inditas. Magnus sane est progressus, quod secundum ipsum Zeus, sapientia (γνώμη), ratio (λόγος) gubernat mundum, etsi, uti videtur, cum ordine in mundo non potuerit adhuc conciliare apparentes disordines et inde Deo adscripserit etiam modum casualem agendi. Principium ordinis postea *Anaxagoras* separavit a mundo, Stoici autem acceptarunt Heracliti doctrinam principii rationalis corporibus intrinseci.

§ 5.

POSTERIORES ASSECLAE IONIORUM.

Ioniorum doctrinae, quas consideravimus, erant valde adhuc imperfectae. Sic intelligitur, ipsos scholas permanentes non fundasse et paucos solum asseclas nactos esse. Indicemus breviter illos, qui postea has doctrinas acceptarunt.

1) *Thaletem* secutus est *Hippo* (c. 570), aquam rerum principium esse statuens. Eius fragmenta apud Mullach I, 81.

Cognominatur ἄνερος. Parum honorifice de eo loquitur Arist. « Hipponem autem nemo cum istis (primis Ioniis) dignabitur connumerare propter intellectus eius imbecillitatem » (Met. I, 3). Etiam animam aquam esse dixit. « Quidam magis etiam importuni animam aquam esse dixerunt, ut Hippo, qui quidem ad hanc sententiam ratione seminis videtur esse compulsus, quia omnium semen humidum est » (De an. I, 2).

2) *Anaximandri ἀπειρον* ut principium rerum defensorem postea non videtur invenisse. *Anaximenem* vero secutus est *Diogenes de Apollonia* (c. 430), cuius fragmenta apud Mullach I, 254. Principalia capita eius doctrinae sunt ista:

a) Urget *necessitatem*, omnia reducere ad *unum* principium, quia « omnia miscentur ad invicem » (fr. 2).

b) Hoc vero principium est *aer*: « Homines enim et reliqua animalia spiritum ducentia aeris beneficio vivunt, qui ipsis etiam pro anima et intelligentia est » (fr. 5).

c) Aeri autem intelligentiam tribuit ad ordinem mundanum explicandum. « Sed hoc principium mihi videtur perspicue magnum esse et potens atque aeternum et immortale multarumque rerum sciens. Nam principium illud sine intelligentia ita distribui non posset, ut omnium rerum modum contineret, aestatis et hiemis, noctis et diei, imbrium et ventorum et coeli sereni. Ac caetera quoque, si quis recte considerare velit, reperiet quam pulcherrime constituta » (fr. 3. 4).

d) *Omnes vero res continent aerem et intelligentiam*, etsi vario gradu. « Neque quidquam est, quod non aeris consors sit, at ne una quidem res reperitur, quae aequae atque alia illius consortio fruatur, sed multi sunt modi et ipsius aeris et intelligentiae » (fr. 6).

Magnopere est notandum quoad Diogenem, ipsum postulare aerem, omnium principium, esse intelligentem, quia ordo in mundo ab eo provenit. Propter eandem rationem Anaxagoras ponit suum νοῦν, tamen separatum a mundo.

Fere est consensus (Brandis, Zeller, Bäumker etc.), Diogenem post Anaxagoram scripsisse et praecise contra hunc negasse intellectum a mundo separatum et per se subsistentem.

3) Cum *Heraclito* « Hispasiae Metapontinus ignem ut principium rerum posuit », Arist. (Met. I, 4). Heracliti vero doctrinam de perpetuo rerum fluxu Cratylus, magister Platonis, ita urgebat, « ut nihil putaret dicere oportere, sed solum digitum movebat et Heraclitum, quod bis dixisset in idem flumen non posse intrare, reprehendebat: ipse enim existimabat, ne semel quidem » (Met. III, 5).

Conclusio considerationis scholae Ionicae.

Observavimus primos et adhuc titubantes gressus nascentis philosophiae graecae apud Ionios. Non sunt iam solutiones quaestionum propositarum, sunt tamen laudandi conatus.

Problema principale, utrum varietas corporum oriatur forte ex communi aliquo fonte uti causa materiali, est quaestio eminenter philosophica! Et iuvenili alacritate et temeraria quadam audacitate proponunt isti primi philosophi statim positivas et varias responsiones et sic tentant diversis viis difficillimi problematis solutionem. Tentant cum tribus elementis, immo unus proponit *ἄπειρον* ut quid antecedens omnia elementa. Sequuntur certe innatam inclinationem intellectus, omnem pluralitatem, quantum fieri potest, reducendi ad unitatem. Quis non cogitat, similem solutionem de homogeneitate materiae primitivae semper in decursu saeculorum esse tentatam, sive ut materia proponantur atomi extensae homogeneae, sive entia inextensa eiusdem naturae? Et recentiora tentamina ponendi aetherem vel nunc electrona ut homogeneam materiam primitivam, nonne ducitur etiam eadem ingenita intellectus humani tendentia? Notari tamen potest, Aristotelis solutionem de homogeneitate principii materialis simul cum diversitate principiorum formalium, etiam plene illi tendentiae satisfacere.

Cum ponerent isti Ionii materiam vivificatam et universum a se existens et sic panpsychismum et pantheismum problema psychologicum et theologicum pro ipsis nondum existit; adiuvarunt autem certe ad haec problemata fundamentalia philosophiae postea ponenda.

Mirum non est, Aristotelem multa invenire in his primis tentaminibus reprehensione digna. « Multipliciter errant. Corporum enim elementa solum ponunt, incorporeorum vero minime, cum tamen etiam incorporea sint. Motus causam perimunt (i. e. non assignant sufficientem causam efficientem mutationis rerum)... nec ipsum quid est (i. e. nec causam formalem inquirunt) ». Miratur, cur non etiam aliquis quartum elementum ut rerum principium assignet. « Trium quodlibet elementorum habuit defenso-rem aliquem... Ac cur non dicunt etiam terram? » (Metaph. I, 8). Vituperat eos, quod ex uno solo elemento statuant omnia fieri posse. (De coel. III, 5).

CAPUT SECUNDUM.

Schola Pythagoraeorum.

GENERALIS INTRODUCTIO IN HANC SCHOLAM.

I. Generalis character scholae.

Secunda quoque schola exorta est extra Graeciam, in Italia inferiore, ubi florentes erant coloniae graecae a Doriis fundatae. Uti Ionii, sic etiam Pythagoraei illam scholam constituentes *solum mundum externum* considerabant. Doctrinas ad Deum et ethicam spectantes asserebant quidem ex religiosa persuasione, scientifice vero non excolebant. Sed cum Ionii inquirerent materiam, ex qua res mundanae factae sint et sic corpora quasi « in fieri », Pythagoraei potius investigabant principia intrinseca corporum iam constitutorum.

Proprium vero ipsorum est, quod res *unice mathematice* explicare vellent, eas identificantes simpliciter cum numeris.

II. Divisio scholae.

Doctores diversi, discrepantes inter se sententias proponentes in veteri Pythagorae schola non inveniuntur. Quare consideremus imprimis Pythagoram eiusque proximos asseclas, deinde indicemus fata scholae et posteriores Pythagoraeos.

§ 1.

PYTHAGORAS ET EIUS PROXIMI ASSECLAE.

I. Vita Pythagorae.

Pythagoras natus est in insula Samos c. 580. Sic commemorans prope Asiam minorem forte per Ionios ad philosophiam excitatus est. Ivit in Italiam inferiorem, ubi in urbe Croton scholam fundavit, proxime quidem religiosam ad pietatem fovendam, colentem tamen etiam mathesim, musicam, philosophiam. Silentio, sobrietate, studio iuvenes strenue exercebantur. Quae narrantur a posterioribus de eius itineribus in Aegyptum, Indiam etc., sunt omnia incerta. Nihil ipse scripsit. Aristoteles bis solum eum commemorat, alias loquens semper de Pythagoraeis. Laudat eius scientiam Heraclitus: « Pythagoras omnium hominum maxime in litteris versatus est » (Mullach, fr. 15). Eius assecla *Philolaus* (n. c. 480) edidit primo scholae suae philosophiam. Fragmenta eius genuina supersunt, tamen interpolata, illa de anima ex. gr. spuria. Ad vera a dubiis discernenda, conferendus est omnino *Zeller* (I⁵, 286 sqq.). Inveniuntur fragmenta Philolai apud *Mullach* II, 1 sqq., apud *Diels*, *Fragm. der Vorsokratiker*, Berlin, 1903 p. 249 sqq.

II. Doctrinae Pythagorae.

1) *Eius doctrina de principiis internis corporum.*

Pythagoras non ponit amplius, ut plerique Ionii, ut principium materiale corporum aliquod elementum determinatum, prout proxime per sensus percipitur, sed ut mathematicus considerat potius extensionem corporum et atten-

dens ad relationes potius mathematicas evoluit suum systema. Eandem quoad rem sententiam proponit triplici modo, affirmans imprimis *numeros*, deinde *par et impar*, demum *in-finitum et limitem* esse principia corporum.

a) *Numeri ut principia corporum.*

Principia intrinseca rerum sunt « numeri », ex quibus res intrinsece constant, ita ut res simpliciter dici possint esse numeri. Clare id Aristoteles docet: « Ii, qui Pythagoraei appellantur, primi rebus mathematicis operam dedere et istas excoluere et enutriti in his putabant, principia mathematicorum etiam esse principia omnium rerum... quare et numerum (posuerunt) substantiam omnium esse (ἀριθμὸν εἶναι τὴν οὐσίαν ἀπάντων) » (Met. I, 5). « Plato quidem numeros praeter sensibilia, illi vero numeros ipsas res esse aiunt... Videntur isti numerum existimasse ut materiam rerum » (ib. c. 6). Quare si idem Aristoteles dicit « Pythagoraei dicunt, entia esse imitatione numerorum (μιμήσει τὰ ὄντα εἶναι τῶν ἀριθμῶν) » (ib. c. 6), non excludit, res ita imitari numeros, ut cum ipsis etiam identificentur.

Ut rationem pro hac doctrina affert Aristoteles observationem, stellas et eorum motum, sonos eorumque harmoniam, generatim omnes res etiam in ordine morali secundum fixos numeros esse ordinatas, ex quo (fallaci utique illatione) ⁽¹⁾ concludebant, res ipsas *esse* numeros. « Cum in mathematicis numeri sint primum secundum naturam, Pythagoraei autem in numeris multam similitudinem cum eo, quod fit et est, invenire putaverint, magis quam in igne,

(1) Ad hanc evidentem et obviam inconsequentiam notat *Zeller*: « Omnia sunt formata ad imitationem numerorum. Pro ipsorum (Pythagoraeorum) modo cogitandi adhuc inexercitato et realistico haec propositio statim mutatur in aliam, numeros esse substantiam rerum, omnia esse numeros et ex numeris omnia constare.

Solvere confusionem sitam hac in illatione et Pythagoraeis claram distinctionem adscribere inter numeros et res ordinatas secundum numeros, esset non intelligere proprietatem characteristicam ipsorum modi cogitandi » (Grundriss 6, 44).

terra, aqua, secundum ipsos unus numerus erat iustitia, alius anima et intellectus, alius tempus et sic porro » (*ib.*). Inde etiam ipsi primi totum mundum κόσμον (ordinem) appellabant.

b) Par et impar ut principia corporum.

Omnis numerus vel est par vel impar. Omnis numerus (maior) potest resolvi in numerum parem et imparem. Numeri impares obstant divisioni per duo, sic huic divisioni finem ponunt et hoc sensu sunt quid *finitum*. Pares per duo dividi possunt et sic sunt quid *infinitem*. Inde etiam affirmabant, finitum et infinitum (impar et par) esse elementa rerum, esse ipsas res. « Pythagoraei vero duo dixerunt esse principia rerum (finitum et infinitum). Tantum addiderunt id, quod proprium est eorum, quod finitum et infinitum et unum non putarunt ullas alias esse naturas, utpote ignem aut terram aut aliud simile, sed ipsum infinitum et ipsum unum substantiam eorum esse de quibus praedicantur » (*ib.*).

Quia sic in omnibus rebus est par et impar, quae sibi contraria sunt, etiam omnes res contraria in se continere aiebant, tamen harmonice unita. Sic aliqui Pythagoraei tabulam decem contrariorum statuerunt, quae in variis rebus inveniuntur.

« Horum autem alii ponebant decem esse inter se ordinata principia: finitum infinitum, impar par, unum plura, dextrum sinistrum, masculinum femininum, quiescens motum, rectum curvum, lumen tenebras, bonum malum, quadratum quatrangulum rectum » (*ib.* c. 5).

c) Corpora constant ex infinito et limite.

Docebant insuper iam antiqui Pythagoraei, corpora constare ex infinito (ἄπειρον) et limite (πέρας.) Nomine vero infiniti, ut declarat Aristoteles, intelligebant ipsam extensionem, qua talem, quae dicitur infinita, quia sine limite se porrigit et in indefinitum est divisibilis. Limes vero potest esse solum id, quod illam infinitam extensionem coarctat, id quod faciunt superficies, lineae, puncta. Quatuor

superficies includunt et sic limitant corpus, quod inclusum inter has superficies non est amplius quid infinitum, ac si adhuc se extenderet in infinitum, sed quatenus est divisibile in indefinitum. Sic corpus constat ex illimitato (secundum divisibilitatem) et ex limite. Tres lineae se secantes includunt superficiem, quae iterum est infinita, quatenus est in indefinitum divisibilis. Duo puncta determinant lineam divisibilem in indefinitum et sic etiam in linea habemus illa duo elementa. Sic tota corpora constant ex infinito et limite et etiam superficies et lineae. Quae interpretatio Aristotelis est in consensu cum Philolao, qui « infinitum et finitum » (ἄπειρον καὶ πέρας) ponit esse elementa corporum (Mullach II, 1; fr. 1). « In mundo omnia conflata sunt ex infinitis mundusque totus et quae insunt in eo omnia » (*ib.* fr. 2). Cfr. *Baeumker*, Probl. d. Mat. p. 40 sqq.

2) *Doctrina de origine et successivo interitu mundi.*

Quantum ad *originem et constitutionem mundi* ipsorum doctrina est, primum sese formasse ignem in centro ibique incepisse sese movere (ignis centralis). « Philolaus ignem in medio ad centrum ponit, quem universi focum appellat Iovisque domicilium ac deorum matrem » (fr. 6 Mull. II, 2). Secundum Diog. Laert. (VIII, 18) Philolaus primus docuit, terram circa solem moveri; secundum vero Cicero-nem invocantem Theophrastum Hicetas postea docuit insuper motum terrae circa axem (Acad. pr. II, 39). Introduxerunt etiam doctrinam de « harmonia sphaerarum », nempe de cantu harmonico per motum stellarum producto, quem tamen utpote assuefacti non audimus. Mundus iterum revertetur in pristinum statum igneum post decursum anni « mundalis », et evolutio de novo incipiet.

3) *Doctrina de anima.*

« Anima et intellectus etiam sunt numeri » adscribit Aristoteles Pythagoraeis (Met. I, 5). Animam vero esse unitam cum corpore in poenam et de uno corpore in aliud migrari, certe erat doctrina Pythagorae. Insuper notat Arist., secundum aliquos Pythagoraeos, vel ipsos pulveres in luce solis

sese moventes esse animas vel esse unitas cum animis (De an. I, 1). Sententia vero a Platone et etiam Aristotele commemorata, secundum quam anima est harmonia corporis non videtur posse adscribi Pythagoraeis, quippe cum non appareat, quomodo cum hac doctrina stet separabilitas animae a corpore in migratione animae, quam tamen supponebant.

4) *Doctrina de Deo.*

Quoad doctrinam de Deo, distinguere debemus id, quod veteres Pythagoraei ex religione supponebant ab eo, quod philosophicis doctrinis suffultum proponebant. Deos certe admittebant. Neopythagoraei quidem postea affirmabant, Deum esse « unitatem absolutam » et diversum a mundo. Attamen Aristoteles nihil de hac doctrina commemorat. Theophrastus vero videtur directe opponere Pythagoraeos eis, qui Deum esse separatum a mundo docuere. Si vero Philolaus in dicto quodam conservato « Ἐν ἀρχῇ πάντων » (fr. 14) unitatem principii effert, de uno ut principio numerorum loqui potest. (fr. 15 pulchram de Deo doctrinam continet sed est falsificatum).

5) *Doctrinae ethicae.*

In *ethica* etiam virtutes ad numeros reducere conabantur. Sic iustitia reddens aequale pro aequali est 4 (= 2. 2). Utebantur doctrina de migratione animarum et praemiatione post mortem (iam contenta in mysteriis orpheicis, inde non necessario ab Aegyptiis assumpta) ad virtutem promovendam. Commendabant venerationem Deorum et parentum, obedientiam legum, amorem patriae, fidelitatem, examen sui, sobrietatem, integritatem vitae. Sed quia scientificae eiusmodi veritates non fundabant, vera remanet Aristotelis assertio, Socratem demum ethicam in philosophiam introduxisse.

III. Iudicium de Pythagora.

1) *Error fundamentalis in assignandis numeris ut corporum principiis.*

Verissimum est Pythagorae principium, totum mundum esse κόσμον, i. e. aliquid pulcherrime ordinatum. Verum quo-

que et semper magis est probatum, vigere ordinem multis in rebus secundum fixam numerorum proportionem (cogita praeter fixa tempora motuum siderum de legibus combinationis chimicae, de numero undarum in sono, luce, electricitate etc.). « Omnia secundum mensuram, numerum, pondus ordinasti » (Sap. 11, 21). Falso vero ex eo, quod res mundanae secundum numeros sunt ordinatae, Pythagoraei concluderunt, *eas cum numeris identificari*. Proprietatem rei eius essentiam fecerunt. Et si ipsorum doctrina etiam sic intelligeretur, quod numeri non abstracte sumuntur, sed prout extensionem corporum et eorum superficies et lineas significant (numeri numerati), esset tamen falsum in extensione sola qua tali, corporum essentiam consistere. Tendentia plurimum recentiorum, differentias omnes qualitativas corporum in mere quantitativas resolvere, (solum atomi extensae et motus) iam sese manifestat apud Pythagoraeos. Recte proinde eis obiicit Aristoteles, quod corpus solum *mathematicum* explicare tentant; physicas corporum qualitates nequaquam. « De igne, aqua aut de huiusmodi aliis corporibus nihil dixerunt, nihil dicentes, quod est proprium sensibilibus. Item, quomodo putandum est, proprietates numeri et ipsum numerum esse causas eorum, quae sunt ab aliquo principio et fiunt de novo in coelo? » (Met. I, 3). Et alibi: « Pythagoraei vero eo, quod multas numerorum proprietates inesse in sensibilibus corporibus videbant, numeros quidem esse illa entia statuerunt, non tamen numeros separatos, verum illa entia esse ex numeris... At secundum quod naturalia corpora ex numeris faciunt, ex non habentibus gravitatem et levitatem facientes, videntur de alio coelo et aliis corporibus, non autem de sensibilibus loqui » (Met. XIII, 3).

2) *Nequit antiquis Pythagoraeis conceptus rei spiritualis attribui.*

Verum est, Pythagoraeos considerare res magis abstracte, quam Ionii fecere, in quantum a sensibilibus propriis praescindunt et solum extensionem considerant. Et conce-

ptus numeri abstrahit in se quidem, utrum verificetur in re corporali vel spirituali. Attamen conceptum rei spiritualis distinctum, quantum scimus, nondum habebunt; inde numeros sibi repraesentabant ut quid extensum et iure de ipsis quoque uti de Ioniis Aristoteles dicit, quod solum « res sensibiles considerabant » (Met. I, 8). Simpliciter ergo affirmare, ipsos ut principium rerum statuere aliquid supersensibile, immateriale, non videtur sustineri posse ⁽¹⁾.

3) *Influxus magnus Pythagoreorum.*

a) De scientiis *mathematicis* et *astronomicis* praeclare sunt meriti. Dolendum sane, victoriam verae Hicetae sententiae de motu terrae adeo fuisse retardatam praesertim opposita Aristotelis auctoritate. Eo honorabilior autem pro Hiceta est confessio ipsius Copernici, se eius sententia ad quaestionem illam intimius inquirendam permotum fuisse: « Reperi, inquit in sua Praef. ad Paulum III, apud Ciceronem, primum Hicetam sensisse terram moveri... Inde igitur occasionem nactus, coepi et ego de terrae mobilitate cogitare ». Verba vero Ciceronis, ad quae alludit Copernicus, sic se habent: « Hicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, coelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet: neque praeter terram rem ullam in mundo moveri: quae cum circa axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quasi stante terra coelum moveretur » (Acad. pr. II, 39).

b) Doctrina de *migratione animae*, de *corpore uti animae carcere* transivit in Platonis systema nec non tota corporum mathematica consideratio, quam Plato utique complere studuit additione exemplarium a corporibus distinctorum. Doctrina vero de ultimis elementorum particulis secundum diversas figuras constructis praeparavit systema atomorum.

c) Sobrius vivendi modus, qui vigeat in schola Pythagorae, ostendit, hominem uti ad scientiam sic ad virtutem

(1) Sic facit ex. gr. *Haffner*, Grundlinien der Geschichte der Philosophie. Mainz, 1881, p. 142.

esse factum et legem moralem scriptam esse in cordibus hominum, etiam paganorum. Etsi vero vix omnia sint vera, quae Neopythagoraei de severitate veteris scholae narrant (ex gr. tirones per duos annos silentium observasse, carnem non comedis, examen conscientiae instituisse, matrimonio renuntiassent etc.), tamen *πυθαγόρειος τρόπος τοῦ βίου* generatim certe omni laude dignus erat. Continentur vero praecepta vitae practicae in « aureo poemate » edito non ante primum saec. a Chr. n. et apud Diog. Laert. VIII. 19.

§ 2.

FATA SCHOLAE PYTHACOREÆ ET POSTERIORES PYTHAGORAEI.

Scholae Pythagoreae brevi tempore maxime florebant, pluribus in urbibus Italiae inferioris. Sed quia oppositio inter aristocratiam et plebem istis in urbibus semper magis crescebat, Pythagoraei vero, utpote strictam subordinationem propriis in scholis colentes aristocratiae privilegia acriter defendebant, tumultus plebis tandem facti sunt contra ipsos et c. a. 440 scholae Crotone et alibi combustae, multi occisi, alii dispersi sunt. Sic Pythagoraei, qui hucusque in Italia floruerunt, (inde ab Aristotele simpliciter « Itali » vocantur) in Graeciam venerunt, ubi *Philolaus et Lysis* Thebis domicilium et scholam erexerunt. Philolai discipulus fuit *Eurythus*, huius vero discipuli teste Aristoxeno ultimi fuerunt Pythagoraei in Graecia (postea utique Neopythagoraei). Aliqui hinc inde partim adoptaverunt doctrinam Pythagorae. Sic *Hippasus* (c. 450, coaevus Socratis) sententias Pythagorae cum Heracliti de igne opinione componere studuit. *Hicetas*, primus defensor motus terrae circa axem, animam, utpote numerum semper sese moventem similem esse stellis

explanavit, quae et ipsae nunquam quiescant *Alkmaeon* vero arti medicinalis sese dedit et cerebrum esse organum centrale ad omnes inserviens sensationes iam cognovit. *Damos* denique et *Aristoxenus* erant musici scholae Pythagorae.

In Sicilia floruit Agrigenti *Kleinas* et praesertim versus 440 *Archytas*, cuius fragmenta supersunt, licet varie interpolata (Mul. II, 130). Eius fama et influxu pluribus in uribus Siciliae scholae sunt erectae, quae tamen longioris durationis non fuerunt. Ex dictis aliquatenus apparere potest, quantum sit difficile, doctrinas Pythagorae et veteris eius scholae complete et certo recensere. Contenti fuimus, innuere principalia capita, prout constant certe ex Platone, Aristotele, Philolao. Quod si quis cum Willmann supponere posse putet, copiosissimam relationem Neopythagoraeorum saltem quoad substantiam ipsi Pythagorae tribui posse, aedificium doctrinae fundatoris scholae omni fere ex parte integrum reconstruere poterit ⁽¹⁾.

Concludamus afferendo verba, quibus Empedocles Pythagoram summis laudibus celebrat. « Erat vere vir admodum doctus, qui amplissimos ingenii opes possidebat, variis doctrinae studiis maxime imbutus. Quando totam mentis artem adhibebat, facile perspiciebat singula ex numero omnium rerum, quae secus decem et viginti hominum saecula requirunt » (Empedoclis carmen apud Mullach, I, 23).

(1) Cfr. Willmann, *Gesch. des Idealismus*, I, 333 sqq.

CAPUT TERTIUM.

Eleatenses.

GENERALIS INTRODUCTIO IN HANC SCHOLAM.

I. Generalis character scholae.

1) *Origo et sedes scholae.* Quantum ad originem, cum schola Ionica in connexionem aliqua stare videtur haec tertia apud Graecos schola. Fundator enim eius, Xenophanes, natus est in Asia minore, sede scholae Ionicae, immo secundum Theophrastum est discipulus Anaximandri. Erexit vero uti Pythagoras scholam in Italia inferiore, Lucania in urbe Eleae, inde nomen *Eleatensium*.

2) *Principalia capita doctrinae huius scholae.*

a) *Obiectum consideratum.* Uti Ionii et Pythagoraei, sic etiam Eleatenses proxime solum *mundum externum* explicare studebant, simili tamen modo uti Pythagoraei non adeo quaerebant materiam, ex qua mundus sit factus, quam directe id, quod res mundanae in se sint.

b) *Duo principalia dogmata huius scholae.* *Unitas et immutabilitas universi* sunt duo dogmata characteristicum huius scholae, non tamen ab omnibus doctoribus eadem praecisione proposita.

α) *Universum est unum ens.* « Sunt autem aliqui, qui de universo uti de una natura loquuntur » Arist. (Met. I, 5). Agit autem ibi Aristoteles de Eleatensibus.

β) Hoc vero unum ens proponitur (non tamen iam a Xenophane) ut *immutabile et immobile*. « Verum quidam eorum... ipsum unum immobile esse naturamque totam immobilem esse, non solum secundum generationem (mutationem substantialem) — hoc enim vetus est et cui omnes consenserunt — sed etiam secundum reliquam omnem mutationem (accidentalem) statuerunt, et hoc eorum est principium » (*ib.* I, 3).

Hinc Plato appellat Eleatenses « οἱ τοῦ ὅλου στασιῶται » (firmantes universum) in oppositione ad asseclas Heracliti (ῥέοντες).

γ) *Identitas Dei cum mundo*. Uti praecedentes philosophi sic etiam Eleatenses identificabant adhuc *Deum cum mundo* (sic Pantheismus), nec conceptum animae spiritalis habebant. Ens vero unum concipiebant ut *extensum*.

δ) *Fallacitas sensuum*. Sibi consequentes affirmabant generatim, *sensus* utpote nobis referentes multipliciter et mutabilitatem rerum, *falli*.

II. Divisio scholae.

Doctores huius scholae sunt *Xenophanes*, *Parmenides*, *Zeno*, *Melissus*, quorum unusquisque doctrinas praedecessoris assumit et amplius evoluit.

§ 1.

XENOPHANES.

I. Vita Xenophanis.

Natus est Xenophanes Colophon in Asia minore c. a. 570, fundavit vero scholam suam *Eleae* in Italia inferiore. « Erat secundum Theophrastum discipulus Anaximandri et

nihil obstat, quominus supponamus, quod per ipsum sit excitatus ad meditandum de natura et causis mundi » (Zeller, I⁵, 551). Laudat Heraclitus eius « magnam et variam eruditionem » (fr. 14 Heracliti), ipse longum tempus studiorum suorum et vitae commemorat: « Septem iam et septuaginta sunt anni, qui me cogitationibus curisque intentum per Graeciam agitant, natus vero tunc eram quinque et viginti annos » (fr. 24 apud Mullach I, 101). Fons principalis praeter Aristotelem sunt fragmenta plura eius carminis « De natura », quae sunt apud Mullach, I, 101 et Diels, *Fragm. der Vorsocr.* (1903, p. 49 sqq.). Coincidunt quoad rem ambae collectiones, citabimus secundum Mullach, solum numeros fragmentorum afferentes, conferentes tamen semper editionem Diels.

II. Doctrinae Xenophanis.

1) *Duplex fundamentale dogma huius scholae, unitas et immutabilitas rerum.*

a) *Unitas universi.*

Omnes res esse unum, non invenitur quidem explicite in fragmentis Xenophanis nobis conservatis, debet tamen ut extra dubium situm affirmari. Pleno enim consensu Plato, Aristoteles, Theophrastus, posteriores hoc asserunt. Sic dicit apud Platonem (*Sophist.* p. 242) hospes aliquis veniens ex Elea, sede scholae eleatensis, « illam gentem eleatensem » incipiendo a *Xenophane* et adhuc anterieus, supponere, *unum esse id*, quod solemus omnes res appellare (ὅς ἐνδὸς ὄντος τῶν πάντων καλουμένων), *Aristoteles* etiam directe affirmat, *Xenophanem* esse primum, doctrinam de unitate rerum proferentem « Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ἐνίστας » (omnia unum dicens) (*Met.* I, 15).

Addit Aristoteles, eum, quo sensu sint omnia unum, nondum clare determinasse: « nihil tamen clare dixit, et neutrius naturam (nempe utrum sit unum secundum rationem vel materiam) attigisse videtur » (*ib.*). Insuper illud

unum certe ut quid *extensum* concepit, utrum vero limitatae vel illimitatae extensionis, iterum secundum Aristotelem non est certum (*ib.*).

Propter qualem vero rationem noster philosophus novam hanc doctrinam introduxit, universum esse unum ens? Non certe constat; putat *Zeller*, eum *ex unitate Dei*, quam ut statim videbimus, strenue asseruit, conclusisse in unitatem universi cum Deo identificati. ⁽¹⁾

b) *Immobilitas universi*. Consensus videtur esse, quod Xenophanes docuerit quidem, *totum universum* esse immutabile, quatenus semper fuerit et sic non sit factum, simul tamen cum immutabilitate hoc sensu intellecta nondum rigorosam docuisse etiam immobilitatem *partium universi*. Quoad universum itaque docet, ipsum esse *immobile* et semper sibi aequale, quatenus secundum Theophrastum (*Zeller* I, 546) ut totum semper fuit et non est factum. Et, si Eusebius recte refert, ut rationem, cur universum non potuerit fieri, adducit iam, uti postea Parmenides, impossibilitatem, ipsum fieri ex nihilo. « Xenophanes nullum ortum

(1) « Omnem rationem habemus ad supponendum, Xenophanem cum assertionibus de unitate Dei simul etiam voluisse affirmare unitatem universi et optime nobis explicare possumus ex ipsius conditione, si putavit, secundam affirmationem [unitatis universi] esse immediate datam cum prima [unitate Dei]. Cum cogitaret de causa rerum, eam quaesivit proxime cum religiosa persuasionem in actione divinitatis. Sed deorum pluralitatem, limitationem, similitudinem cum hominibus, non potuit conciliare cum suo conceptu Dei; ex alia parte etiam unitas mundi, quae iam pro sensibili consideratione sese manifestat in apparenti limitatione per coelum, pro profundiore vero consideratione apparet ex similitudine et connexionem rerum, ipsi postulare videbatur unitatem virtutis formantis mundum, quam non separatam a mundo sibi repraesentabat » (15, p. 537). Addit idem auctor, (*ib.* in nota), hunc nexum inter unitatem Dei et universi in mente Xenophanis videri indicare id quod Aristoteles habet, nempe Xenophanem totum universum aspicientem dixisse hoc esse Deum, et Theophrasti animadversionem, secundum Xenophanem unam debere esse causam ultimam (*ἀρχή*) rerum.

vel interitum reliquit, sui semper simile hoc universum esse ratus, (τὸ πᾶν ἀεὶ ὁμοίον). Si enim detur, procreatum illud esse, statim secuturum, quod prius non fuerit, id autem, quod non est neque fieri neque aliud efficere neque rursus ex eo fieri quidquam posse » (Praepar. evang. I, 8). Quod attinet vero ad *partes* istius totius non facti, in eis adhuc mutationes admittit. « Omnia, quae fiunt et nascuntur, sunt terra et aqua » (fr. 10); asserit, terram e statu fluido in firmum transiisse, quia in summis montibus petrefactiones invenit (Hippolytus, Refut. I, 14); de hominibus vero habet: « e terra et aqua omnes sumus » (fr. 9). Quare patet, Xenophanem *immutabilitatem omnimodam universi nondum admisisse* (1).

III. Eius doctrina de Deo.

Identificat Xenophanes ex una parte Deum cum *universo corporali*, ex alia parte praeclare quasdam Dei proprietates explicat.

a) *Identitas Dei cum universo*. « Ad totum universum aspiciens hoc ens unum ait esse Deum » Arist. (Met. I, 5).

b) *Dei unitas*. Imprimis Dei unitatem claris verbis enuntiat: « Unus est Deus deorum hominumque summus

(1) Ad rem Zeller: « Negavit ortum et interitum totius universi et eo ipso negavit mediate etiam de singulis rebus absolutum ortum et interitum quantum ad materiam eorum: loquitur autem sine haesitatione de ortu et mutatione rerum in universo et non inquisivit, quomodo una affirmatio cum altera cohaereat » [15, 546]. Et paulo antea: « De quaestione, quomodo aeternitas [et existentia a se] totius universi cohaereat cum mutatione suarum partium, nullibi loquitur Xenophanes et verosimiliter nondum sibi proposuit eandem quaestionem. Hoc concludere debemus ex eo, quod nobis ne minimum quidem de responsione huius interrogationis est traditum. Videtur, quod generatim nondum animadvertit, ibi latere difficultatem, et eodem modo uti Heraclitus non invenit contradictionem in eo, quod mundus secundum materiam sit aeternus [et a se], singulae autem combinationes rerum possint esse subiectae perpetuae mutationi » (15, 545 sqq.).

(εἰς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος)» (fr. 1). Insuper bene quoque unitatem Dei ex eius *summa perfectione et independentia* probat. « Quin etiam de diis ita disputat, ut existimet, inter eos nullum esse principatum, eo quod nefas videatur, deorum quemquam alterius ferre dominatum vel unum deum alterius egere auxilio ad aliquid obtinendum ». (*Euseb.* Praep. evang. I, 8). Et clarius auctor libri de Xenophane, Zenone et Gorgia, c. 3: « Si Deus est id, quod praestantissimum omnium est, unum debere esse ipsum, dicit (Xenophanes): nam si duo aut plures essent, praestantissimum et optimum omnium ipsum esse, non amplius liceret... Si igitur plures dii sint, partim alii aliis praestantiores, partim inferiores, deos nullo modo fore, cum deus subiici suapte natura non possit. Si vero essent aequales, deus non esset ea natura, ut praestantissimum omnium esset: aequale enim neque melius est aequali, neque peius... quapropter, si est deus, unum ipsum solum esse: neque enim aliter posset, quaecumque vellet... unicum igitur esse » (textum fidem mereri, vide *Zeller* I, 527).

c) *Excellentia Dei cognitionis*. « Nec corpore mortalibus similis nec mente. Totus videt totusque intelligit totusque audit (οὐλος ὅρᾳ οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δὲ τ'ἀκούει). Sed sine labore vi mentis cuncta movet » (fr. 1, 2, 3).

d) *Dei immobilitas*. « Semper enim immotum eodem statu manere neque alias alio migrare perspicuum est » (fr. 4). Cum identificent Deum cum universo, cuius partium certe admittit adhuc mutationem, Dei immutabilitatem stricte intelligere nequit, sed unice asserere videtur, Deum coincidentem cum toto universo non sese movere de loco in locum ⁽¹⁾

(1) Uti *Baeumker* (Probl. der Materie p. 47 in nota) animadvertit, immobilitatem dei Xenophanes videtur asserere « contra conceptiones anthropomorphisticas poetarum, praesentim Homeri, qui ex. gr. Poseidonem olympum relinquere et in Aethiopiam abire dicit, ut ibi hecatombam vitulorum et hircorum accipiat ».

e) Unitatem Dei admittens consequenter reiicit et deridet *hominum opiniones circa plures deos*. « At mortales opinantur, deos generari mortalique sensu et voce et figura esse praeditos » (fr. 5). Homines concipiunt deos ut homines; si boves possent pingere, « boves bobus similes deorum formas pingerent figurasque formarent tales, quales sui cuiusque corpori similes forent » (fr. 6).

Increpat Homerum et Hesiodum, quod « omnia diis tribuerunt, quaecumque inter homines dedecus et probrum putantur, plurimaque pronuntiarunt nefarie a diis facta, furari inter se, adulterare, fraudare » (fr. 7).

IV. Doctrinae ad alias philosophiae partes pertinentes.

a) *Quoad ethicam*. Vituperat cives propriae urbis propter liberiorem modum vivendi aliunde introductum (fr. 26); lamentatur, quod robur corporis in pugnis altius aestimetur, quam scientia et sapientia: « robore enim virorum equorumque praestantior est nostra sapientia » (fr. 19).

Adhortatur, quod ante convivia omnes deum invocent sacris et puris verbis. Commendat sobrietatem in conviviis et conversationem de virtute, non solum de pugnis. « Tantum autem bibere convenit, ut possis domum sine comite reverti, nisi sis admodum senex. Laudandus vero is est, qui inter bibendum res utiles, quantum ei suppetit memoria ac animus, de virtute narret » (fr. 21).

b) *Quoad cosmologiam*. Abruptae quaedam sententiae eius sunt conservatae, quae similitudinem cum doctrinis Ioniorum habere videntur. « E terra et aqua omnes orti sumus. Terra et aqua sunt omnia, quae fiunt atque nascuntur » (fr. 9, 10). Quomodo vero fragmentum « e terra oriuntur omnia et in terram resolvuntur » (fr. 8), continens successivum ortum rerum ex *sola* terra et earum reditum in terram, cum doctrina, *terram et aquam* esse elementa primitiva, cohaereat, non est tam clarum. (cfr. Zeller I, 541).

c) *quoad psychologiam*. Lepide perstringit migrationem animarum propositam a *Pythagora*, quem « praetereuntem canis verberati esse miseratum aiunt et sic locutum: Desine verberare, siquidem cari viri est anima » (fr. 18).

d) *quoad logicam*. Effert limitationem nostrae cognitionis. Paulatim solum veritates invenire possumus (fr. 16); insuper de diis aliisque rebus nihil plena cum certitudine cognoscere possumus, quare etiam propriam doctrinam solum ut probabilem proponit. « Nec fuit quisquam neque futurus est, qui certo sciat haec, quae de diis et de rerum universitate loquor; nam licet aliquis quam maxime verum ratumque dicat, id tamen ipse non certo scit: opinio omnibus in rebus valet. Haec mihi verosimilia visa sunt » (fr. 14, 15). Etsi vero his in dictis *sceptica quaedam animi dispositio* sese manifestet, tamen scepticis adnumerare *Xenophanem* non licet, uti aliqui fecerunt.

V. Iudicium de Xenophane.

1) *Viteruperandus modus vagus, quo loquitur de unitate et immutabilitate universi*. *Xenophanes* est, teste *Aristotele*, inceptor doctrinae de universo ut uno ente. Sic gloriam habet, fundasse novam scholam philosophicam. Ut haereditatem ei reliquit suam doctrinam de unitate et immutabilitate universi. Propter confusum modum, quo de unitate mundi loquitur, *Aristoteles* eum appellat « philosophum paulo agrestiore » (Met. I, 5). Et revera nimis inexacte loquitur, imprimis appellando mundum *unum ens*. Universum enim non est ens simpliciter unum, unitate nempe numerica, quod ceteroquin nec *Xenophanes* iam asseruit, sed est solum unum per accidens, compositum ex pluribus entibus re distinctis, in quibus viget unitas ordinis, originis, finis. Et alia assertio, totum universum esse *immutabile*, quatenus non potuisset produci, etiam non est accurata, cum distinctio universi a deo et possibilitas creationis non in considerationem adducantur, quae omissio facilius intelligi po-

test, cum isti duo conceptus tunc temporis in philosophia nondum haberentur.

2) *Laudanda eius doctrina de Deo.* Abstrahendo ab identificatione mundi cum deo, qua doctrina Xenophanes in pleno pantheismo adhuc haeret, alia plura, quae de deo disserit, sunt *omni laude digna*. Unitatem dei strenue defendit it sic polytheismum impugnat. « Principium eius philosophiae videtur esse audax critica polytheismi graeci, per quam Xenophanes eminentem occupat locum in historia religionis » (*Zeller, Grundriss*, p. 51). Splendida sunt plura capita eius doctrinae de Deo: « Deus nequit generari (*γεννᾶσθαι*), « εἰς θεός »! « Si deus est id, quod est praestantissimum omnium, unus debet esse ipse. Totus videt, totus cognoscit, totus audit; sine labore mente movet omnia ». Et praeclara etiam est ulterior probatio pro unitate dei desumpta ex perfectione divina. His pro doctrinis meretur sinceras gratias philosophiae christianae, quae omnes illas fundamentales veritates in suum thesaurum recepit ⁽¹⁾. Difficultas vero vel potius impossibilitas, quomodo ens a se existens alia ex parte possit esse quid extensum et mutabile, a Xenophane nondum sentitur, praesertim quia conceptum rei spiritualis non iam habet. Indicando rationem, cur ens unum existens non potuerit esse factum, quia

(1) Sunt quidam recentiores affirmantes, Xenophanem praeter unum deum principalem admisisse *plures deos inferiores* et sic eum non proprie monotheismum docuisse. Ad quam interpretationem *Zeller* animadvertit: « Per probationem monotheismi est suppositio exclusa, Xenophanem praeter unum deum admisisse adhuc alios deos ipsi subordinatos. Verum quidem est, eum pluries loqui de diis in plurali. Sed hoc vel facit sermone populari et poetico, vel in inquisitionibus, quae impugnant indignas conceptiones de diis... Quodsi in primo fragmento deus appellatur maximus inter deos et homines, haec est expressio popularis persuasionis, ipsum esse ens absolute maximum » (I, 528).

Bene quoque animadvertit idem auctor, ex eo, quod Xenophanes proponit monotheismum, tamen non licere, uti aliqui volunt, eum sic interpretari, quod iam defendat *monotheismum christianum*, nempe

nempe tunc ipsum antea nihil fuerat, « id autem quod non est neque fieri, neque aliud efficere, neque rursus ex eo fieri quidquam potest », dedit occasionem successoribus suis, inquirendi intimius, quonam sensu et cur ex nihilo nihil fieri possit.

§ 2.

PARMENIDES.

I. Vita eius.

Natus est c. 540 in ipsa urbe Eleae. « Auditor Xenophanis fuisse dicitur ». Arist. (Met. I, 5). Est *principalis doctor* scholae eleatensis. Plato magni ipsum aestimans dialogum eius nomine insignivit eumque « μέγας » appellat. Ut « talentum metaphysicum primi ordinis » etiam hodie adhuc celebratur (Baeumker, Problem der Mat. p. 51). In poemate partim conservato evolvit suas philosophicas doctrines ⁽¹⁾, quas etiam Plato et Aristoteles fideliter referunt.

unum deum distinctum a mundo: apertis enim verbis ipse dicit, deum coincidere cum mundo, Aristoteles et omnes veteres sic ipsum intellexerunt; « uniformibus autem omnibus his testimoniis, quae etiam a posterioribus approbantur, ideo fidem negare, quia pantheismus conciliari nequit cum illo monotheismo, quem docuit, ius non habemus » (ib. p. 536). Veritas profunda theismi christiani non uno tractu est inventa; erga omnes autem, qui ad hanc veritatem tanti momenti aliquid contribuerunt, gratus animus est habendus, et ad illos certe pertinet etiam Xenophanes.

(1) In veste poetica et dramatica Parmenides doctrinam suam proponit. « Sollertes equi currum agentes » ipsum « vexerunt in celebrem viam deae, quae per omnia ducit virum doctum », ad pulchrum palatium deae veritatis et sapientiae. Dea ipsum benigne salutat. « Ac dea me propitia excepit, dextraque dextram prehendit atque his

Citabimus poematis versus secundum numerationem apud *Mullach* (I, 114 sqq.), respicientes tamen et addentes ea, quae insuper apud *Diels* habentur (Fragm. der Vorsocr. (1903) p. 117 sqq.), citantes numerum fragmentorum, prout est apud *Diels*.

II. Doctrina Parmenidis.

Quantum ad eius generalem positionem in schola elea-
tensi, maiori exactitudine, modo omnino originali, magna
vi mentis evoluit id, quod Xenophanes solum generali modo
asseruerat, nempe universum esse ens unum et immobile.
Et quidem proprium est eius, quod doctrinam suam fundat
in consideratione abstracti conceptus entis (τὸ εἶν), qui omni-
bus rebus convenit: proprietates vero conceptus entis, prae-
primis eius unitatem, transfert ad res ipsas et sic quasi
dialectice et a priori, nullo autem modo a posteriori, infert

me verbis affata est: o puer, divinis comitate aurigis, adveniens ad
nostram domum equis, qui te vehunt, salve! nam non mala te induxit
sors ad ingrediendam hanc viam (longe enim distat a trita semita
mortalium, sed amor iustitiae veritatisque » (v. 22-26). Dea ipsi
omnem veritatem explicat, ostendens ei triplicem viam; primo viam
veritatis, nempe unitatis et immobilitatis universi, deinde viam aber-
rationis, scil. multitudinis et mutabilitatis rerum, demum viam, qua in
hypothesi communis, attamen falsae opinionis natura et origo rerum
esset explicanda. « Oportet, te scire omnia, sensus veritatis facile in-
telligibilis, et mortalium opiniones, in quibus non est veritas; insuper
et hoc discas, quomodo in opinione apparenti (tamen falsa) oporteat
te omnia penitus vestigantem res explicare » (v. 28-32).

Quare Parmenides proponit imprimis veritatem (τὰ πρὸς ἀλήθειαν),
unice per rationem (λόγον) cognoscibilem, stantem in hoc, quod existit
unum solum ens, plene immutabile; deinde invehitur in oppositam fal-
samque opinionem apparentiae rerum ut plurium et mutabilium (τὰ
πρὸς δόξαν). Ad finem autem poematis etiam explicat id, quod ipsi in
hypothesi, vulgarem opinionem pluralitatis et mutabilitatis rerum
esse veram, videretur esse dicendum, nempe res esse compositas ex
duplici elemento, igne et terra. Quare Parmenides ibi non amplius
loquitur ex propria sententia, sed in sententia aliorum proponit id,
quod hac hypothesi facta, verius ipsi apparet.

principalia capita suae doctrinae, unitatem et immutabilitatem omnium rerum in universo.

1) *Unitas omnium rerum universi.*

a) *Suppositio, ex qua unitatem deducit.* Omne quod existit, est ens, cum non ens nullo modo existere possit. Magnopere et saepius eandem hanc doctrinam inculcat: quidquid existit, est ens et non est non ens; non ens autem existere nequit.

α) *Exsistens est ens et quidquid existit, est ens.* « Verum est, esse ens (et ens) non esse non ens » (v. 35), inde falsum est, « ens non esse et necessario non esse » (v. 37), « oportet dicere et concipere, esse ens (ἔδν ἔμμεναι); nam ens existit » (v. 42), « nihil est aut erit aliud praeter ens » (v. 96).

β) *Non ens non existit nec concipi potest.* « Nihil (τὸ nihil, μηδέν) non existit. Hoc te iubeo bene perpendere (v. 43). « Non ens nec animo perspicies, cum id assequi non liceat, nec verbis enuntiare » (v. 39). « Non enim unquam hoc didiceris, esse, quae non sunt » (v. 52) ⁽¹⁾.

(1) Audiatur *totus textus principalis*, quo suam doctrinam, ens existere, non ens existere non posse, proponit:

« Age vero, ego dicam, tu dicta accipies audiens, quae solae sint viae ad quaerendam cognitionem possibiles, una est via (docens), esse ens et (ens) non esse non ens, haec est via persuasionis; veritas enim eam comitatur, altera est via, (ens) non esse et necessario non esse: haec via est, sic tibi dico, plane incredibilis. Nam non ens nec animo percipias, cum assequi non liceat, nec verbis enunties: idem est enim cogitare (aliquid) et (hoc) esse ».

(τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι) (v. 33-40).

Notetur, sensum ultimi versus, idem esse cogitare et esse, *non esse idealisticum*, ac si res habeant solum esse in cognitione, non autem esse reale in sese. Sensus potius est, uti ex contextu apparet: solum id potest cogitari quod est. Sic Zeller (I, 561), Baeumker (Probl. d. Mat. p. 53), Ueberweg, qui explicat: « est identitas cognitionis vel exactius cogniti cum esse: idem est cogitare et esse, i. e. quidquid cogitatur, etiam est, nihil per cognitionem attingi potest, quod non

b) *Ipsa unitas omnium rerum.* Ex eo, quod omnes res existentes necessario debeant esse ens et sic sit quaedam *unitas logica* inter res existentes, Parmenides concludit in *unitatem realem* rerum extra mentem et infert: omnes res universum componentes sunt idem numerice ens, sic universum est unum ens. « Parmenides vero magis perspexisse, quae dixit, videtur. Quod enim est praeter ipsum ens, nempe ipsum non ens, nihil iudicans esse, necessario putat, unum ipsum ens esse et nihil aliud ». Arist. (Met. 1, 5). Eodem modo Plato adscribit Parmenidi, quod ἐν τε πάντα ἔστιν » (Theaet. 180 E). Et ipse Parmenides, insistens, uti statim videbimus, universum esse unum continuum (ἐν συνεχέῃ), aperte supponit, ipsum esse unum ens.

c) *Generalis natura istius unius entis:* est unum *extensum* et quidem *continuum*. Quia Parmenides conceptum entis spiritualis non habet, universum uti unum ens debet esse ens *extensum* et quidem, ne sit plura entia, unum *continuum*; quia insuper de omnibus partibus huius continui eodem modo asseri potest, quod sint ens, hoc continuum debet esse plane *homogeneum*, ubique eodem modo se habens. « Unum cohaerens (ξυνόν) mihi est ens, ubicumque incipio » (Diels, fr. 3), « est simul omne, unum continuum » (v. 62), « ideo continuum est omne, quia ens cum ente cohaeret » (v. 78), « est omne sui simile » (ib.).

2) *Immutabilitas universi.* Praeter unitatem altera principalis proprietas universi est eius *immutabilitas*.

a) Asseritur in genere, universum esse unum ens *immobile*: « totum unigenumque et immobile et perenne » (v. 60).

b) In specie declaratur, *quales mutationes* ab eo excludantur.

habet existentiam, cum nihil nequeat esse obiectum cognitionis: id quod non est, cognosci nequit. Hic sensus verborum eruitur ex contextu et etiam ex versu alio: « idem est cognitio et id, ad quod tendit cognitio » (Grundriss der Gesch. der Phil. II°, 59).

α) *Non est ortum, sed est ingenitum* (ἄγέννητον) (v. 59). Nam non est ortum ex aliquo ente, quia praeter unum ens nullum aliud ens erat ⁽¹⁾. Neque est productum *ex non ente*. Imprimis enim capi nequit, ex non ente aliquid fieri, « ex non ente nec dicere te sinam, nec cogitari potest, quod ens ortum sit » (v. 59). Deinde ex non ens potest fieri solum non ens. « Vis quoque persuasionis numquam concedere potest, ex non ente posse fieri aliud quid, quam ipsum (non ens) » (Diels, fr. 8 vers. 12). Demum non est ratio, cur ex non ente potius nunc aliquid oriatur, quam alio tempore. « Quae enim necessitas illud (ex non ente) excitasset postea aut antea? » (v. 62).

β) *Nec destrui potest, ut fiat non ens*. Est « indestructibile » (v. 59). « Neque unquam ex ente permittet vis persuasionis, fieri quidquam praeter ens ipsum. Quapropter nasci illud (ens) nec interire patitur iustitia » (v. 68).

γ) *Dividi nequit*, quia tunc iam orirentur plura entia. « Non potes ens ex connexione entis solvere nec ita ut ubique sese ex sua connexione plane solvat, nec ita, ut (iterum) comfletur » (Diels, fr. 2). « Neque divisibile est, siquidem omne sui simile est, neque unquam est fortius ens, quod impediret, quominus ipsum secum cohaerens remaneat, neque ens aliquod debilius (hoc facere potest), sed omne plenum est entis, ideo continuum est omne, nam ens cum ente cohaeret » (v. 78).

δ) *Neque secundum locum moveri potest*. « Idem in eodem statu manens ipsum per se consistit, et sic firmiter ibi (in

(1) In textu conservato desunt verba, quae praecedebant declarationem, ens non potuisse fieri ex non ente. Et Zeller et Diels putant, verba deficientia continuisse explicationem ex contextu postulatam, ens non potuisse fieri ex alio ente. « Cum praeter unum ens, sic Zeller, (I, 559) nihil aliud detur (sic debemus complere verbi philosophi), nullum ens existit, a quo provenire, ex quo fieri potuisset ». Et Diels complet textum Parmenidis ita: « Neque ex ente [ipsum ens existens] pro-dire potuit; etenim antea non erat aliud ens » (fr. 8, vers. 7).

eodem loco) constitutum manet: dura enim necessitas ipsum tenet in vinculis et undique circumdat » (v. 85-88) ⁽¹⁾.

d) Et generatim *quaecumque alia mutatio* est impossibilis: accipere enim novam perfectionem est transitus a non esse in esse; amittere quid est transitus ab esse in non esse, et sic ens, quod mutatur, iam sub aliquo respectu non esset, id quod est impossibile. « Quomodo igitur postea futurum erit ens aut quomodo antea fuerat? Si fuit, non est, neque si aliquando futurum est. Sic omne fieri remotum est ab eo et omnis interitus est exclusus » (v. 75-78).

Sic patet, Parmenidem a suo ente unico omnem omnino mutationem excludere illudque proponere ut quid plane ἀκίνητον.

3) *Aliae quaedam proprietates entis unius et immobilis.*

a) *Eius aeternitas.* Ex negatione cuiuslibet mutationis sequitur iam, illi enti convenire aeternitatem, quam Parmenides accuratissime describit: « non fuit olim neque erit, quoniam nunc est simul omne οὐ ποτ' ἔην οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πάν (v. 61).

b) *Identitas cum deo.* Quamvis Parmenides in fragmentis conservatis explicite non dicat, universum coincidere cum deo, sequitur tamen hoc ex eo, quod praeter unum universum aliud ens non admittit. « Nihil est aut erit aliud praeter ens, quoniam fatum hoc vinculis ita constituit, quod solum et immobile sit, cui nomen universi est » (v. 96-99). Suspicatur Zeller (I, 531), Parmenidem forte ideo universum non voluisse appellare directe deum, quia deus concipi solet, saltem aliquo modo, ut auctor et motor universi, universum autem a se et plane immobile, sub nullo respectu ab alio dependere potest. Illi enti unico certe etiam *cognitio* convenit, cum homo cognoscens cum illo sit identificatus;

(1) Notat Zeller, in fragmentis conservatis non contineri, *quomodo* Parmenides absentiam motus localis in ente unico probet, utrum ex. gr. iam, uti postea Melisus, impossibilitatem motus ex repugnantia vacui derivaverit (p. 561, nota 1).

nullibi tamen in versibus conservatis Parmenides perfectionem cognitionis entis divini effert, uti Xenophanes tam pulchris verbis fecerat.

c) *Non est infinitae extensionis.* « Sine limite esse ens non licet, nam est sine defectu, si sic esset (sine limite), ibi omnibus egeret » (v. 88).

d) *Est figurae sphaericae,* quia sphaera est figura perfecta. « Sed, quoniam extremus limes entis perfectus est, undique moli sphaerae rotundae simile est, a medio aequaliter ubique distans, nam neque magis neque minus hac illave parte esse oportet » (v. 102-106).

Sed concludamus iam descriptionem entis unici propositi a Parmenide. Patet ex dictis, ipsum omni respectu ulterius evolvisse magistri sui generalem assertionem, universum esse ens unum ubique sibi simile: « τὸ πᾶν αἰεὶ ὁμοιον (Euseb. praep. evang. IX, 8). Cum autem Xenophanes cum unitate totius universi adhuc singularum rerum pluralitatem admiserit et immutabilitatem coarctaverit ad impossibilitatem, quod illud ens ut totum sit factum et ut totum pereat, ita tamen ut partes mutationem subire possint, Parmenides omnem omnino pluralitatem, omnem mutationem ab illo ente penitus removet. « Ens est, sic Zeller bene complectitur characteres entis Parmenidis, uno verbo omne, quod est, quid unum, sine fieri et interire, sine mutatione loci vel figurae, totum plane homogeneous, indivisum, non interruptum per aliquid, quod esset non ens, secundum omnem directionem stans in aequilibrio, ubique eodem modo perfectum » (I, 561).

4) *Impugnatio oppositae sententiae pluralitates et mutabilitas rerum.*

Ratio (λόγος) cognoscit unitatem et immutabilitatem universi. Sensus illud nobis offerunt ut quid compositum ex pluribus et mutabilibus entibus. Attamen iam sequitur, has sensuum perceptiones esse « illusiones mortalium, quibus non inest veritas » (v. 39). Falsa sunt, « quae mortales statuerunt, credentes esse vera, nasci atque interire, esse et

— —

non esse, et locum mutare et nitidum colorem in alium convertere » (v. 99). Quare acriter invehitur Parmenides etiam in plebem et illos philosophos, qui defendunt doctrinam plane oppositam, summam nempe rerum diversitatem et mutabilitatem: « mentem avoca ab illa via, qua mortales errant, ignari, capita duplicia, haesitatio enim in eorum pectoribus dirigit fluctuantem mentem, illi circumferuntur, surdi, caeci, stupidi, homines sine iudicio, a quibus esse et non esse idem putatur, et non idem: horum omnium anceps et retrograda est via » (v. 46-52).

5) *Origo et natura rerum in suppositione oppositae sententiae.*

Ex sensu vulgari adsunt plures res vario modo mutabiles. Quid essent res in hac suppositione, tamen a Parmenide non admissa, et unde essent ortae? Non omittit ipse, etiam de hac quaestione mentem suam in ultima parte carminis aperire. Res essent, respondet, ortae ex duplici principio; unum correspondet enti et inde debet esse quid lucidum, nempe ignis vel calor, alterum correspondet non enti, et est quid tenebrosum, nempe aer et terra ex aeris condensatione prodiens. Ecce, in oppositione ad praedecessores Parmenides *ex duplici principio primitivo* et non ex uno solo derivat alias res. Ratio pro duplicitate principii primitivi forte erat, quod res inter se tam diversae et oppositis instructae proprietatibus ex uno et eodem principio non videntur posse oriri. Calor est causa vitae; etiam in corpore mortuo aliquid caloris et vitae semper remanet. Maior vero vel minor perfectio cognitionis, quae in variis hominibus apparet, dependet a varia mixtione illorum duorum elementorum: « ut cuique comparata est varia mixtio membrorum flexorum, sic hominibus intellectus (νοῦς) adest » (v. 146); unumquodque autem elementum (ignis, terra) cognoscit sui simile (v. 148). Dea quaedam mythico modo fingitur, quae in medio universo sedens ex primitivis elementis omnia formaverit.

III. Iudicium de Parmenide.

1) *Fundamentales errores in eius systemate.*

Parmenides est principalis doctor scholae eleatensis, qui propriam suae scholae doctrinam tam complete proposuit, ut successores eam ulterius evolvere vix potuerint. Ipse Aristoteles philosophiam eleatensem longiori examini subiicit (Phys. I. I, c. 2 et 3); de Parmenide vero iudicat: « falsa assumit et non recte concludit » (*ib.* c. 3). Et quidem tres facit praepremis falsas suppositiones, quae respiciunt conceptus entis, unius, non entis. Quoad *conceptum entis* « falsa sumit, quatenus accipit, ens simpliciter (uno solo sensu) sumi, quia dicitur multis modis », scil. pro substantia, quantitate, qualitate, aliis accidentibus. Deinde quantum ad *unum*, « ipsum quoque unum dicitur multis modis, ut etiam ens » (*ib.*), uti unum potest significare unum continuum, unum plane indivisibile, uti est unum punctum, unam substantiam, plura, quae sunt unum solum specie vel genere. Demum *non ens* potest quidem significare id, quod est simpliciter non ens, insuper tamen « nihil vetat, sumi non ens, quod non simpliciter sit non ens, sed non ens quoddam (i. e. non ens sec. quid) » (*ib.*), uti corpus carens albedine est non ens secundum quid.

Iam vero in illis conceptibus aequivoce adhibitis nituntur principalia ratiocinia Parmenidis, quae proinde ut legitima nequeunt admitti.

a) Imprimis permiscet *unitatem logicam et realem*. Ex eo, quod nobis omnes res repraesentamus sub uno conceptu entis (subiective et obiective uno) huncque conceptum obiective sumptum de omnibus praedicamus, minime sequitur, ut Parmenides deducit, omnia entia *extra mentem esse unum ens* et quidem numerice unum. Intellectus enim noster habens vim abstrahendi et sic relinquendi id, in quo plures res inter se differunt, potest unico conceptu sibi repraesentare id, in quo conveniunt: haec unitas rerum in nostra repraesentatione habet tunc fundamentum quidem

in ipsis rebus (earum similitudinem), formaliter autem in rebus non inest, id quod illustrat Aristoteles exemplo: « etsi album, quod de pluribus rebus albis praedicamus, significat unum, « tamen plura sunt alba, non unum » (πολλὰ τὰ λευκά, καὶ οὐχ ἓν). Falso ergo deducit Parmenides, omnia esse unum sens.

b) Non attendit ad *varias significationes entis*. Ex eo, quod ens de omnibus praedicamus, non sequitur, ut iterum supponit Parmenides, illa omnia entia habere eandem naturam, quippe cum ens, utpote conceptus transcendentalis, etiam in differentiis contineatur, quae etsi sic sint ens, tamen in natura possunt esse valde inter se diversa. « πολλαχῶς λέγεται τὸ ὄν »! Falso ergo deducit, omnia debere esse ὁμοία.

c) *Negligit diversum sensum non entis*. Etsi praeter ens actu non sit aliud ens actu et hoc sensu praeter ens sit solum *non ens*, tamen omne non ens non debet esse necessario quid in se contradictorium, cui repugnat accipere existentiam, sed ipsum ens actu potest esse secundum quid non ens, quatenus ei deest perfectio, quam per mutationem accipere potest. Inde fieri et mutari rerum non est impossibile, abstrahendo etiam ab hoc, quod per creationem non ens simpliciter, utique non contradictorium, produci potest. « Perspicuum autem est, non esse verum, si ens significat unum quid, sequi, quod nullum non ens sit; nihil enim vetat, sumi non ens, quod non simpliciter sit non ens, sed non ens quoddam (non ens sec. quid). Haec igitur assertio, si non est aliud quidpiam praeter ipsum ens, omnia unum fore, absurda est ». Arist. (l. c. c. 3). Falsum ergo est, praeter ens actu existens esse solum non ens ut *plane nihil*. Quodsi insistit, non ens *nec concipi* posse, dicendum est, illud, dummodo non sit quid contradictorium, non posse concipi ut quid actu existens, tamen ut dicens aliquam perfectionem capacem ad existendum.

d) *Cognoscit solum ens corporum*. Parmenides habens solum conceptum entis materialis, illegitime supponit, ideo,

quia de omnibus ens praedicari possit, illa entia debere esse quid materiale et extensum: proxime enim sequitur solum, quod illae res sint ens, realitas, de intimiore natura earum aliunde diiudicari debet. Et Parmenidem ne a longe quidem conceptum rei spiritualis habere, apparet etiam ex eo, quod hominum maiorem vel minorem vim intellectus derivet ex eo, quod adsit in diversis hominibus alia et alia mixtio ignis et terrae⁽¹⁾. Falso ergo iterum ex eo, quod unum ens sit, concludit illud debere esse corporale et extensum.

Sic positiva argumenta Parmenidis pro unitate et immobilitate universi non concludunt. Ex alia parte urget Aristoteles *claram experientiam* contra hanc conceptionem mundi. « Nos autem supponamus, ea, quae natura constant, aut omnia moveri, aut quaedam, quod quidem per inductionem perspicuum est » (l. c. c. 2). Et alibi valde acerbe et ironice: « Nonnulli, inquit, sensum praetereuntes et deficientes, quasi rationem (solam) sequi ducem oporteat, universum ipsum unum et immobile et infinitum esse asserunt. Sed cum in conceptibus haec sic se habere videantur (nempe omnia unum esse, unitate scil. logica) relate ad ipsas res sic cogitare, insaniae simile esse videtur. Nemo enim, qui insaniam affecti sunt, a vera ratione eousque discedit, ut ignem et glaciem unum esse putet » (De gen. et corr. I, 8). Quare apodictice iam constat: « ἀδύνατον, τὰ ὄντα ἓν εἶναι » (Phys. I, 3).

2) *Magna vis ingenii Parmenidis.*

Indoles philosophica Parmenidi negari nequit et a nemine

(1) « Parmenides, sic explicat Zeller, ex ente nondum omnes proprietates entis sensibilis excluserat. Omnia ostendunt, ipsum sibi repraesentasse solum ens extensum et conceptum entis inextensi nondum habuisse. Ens reale ipsi est « plenum », quod spatium occupat. Distinctio inter ens corporale et spirituale ipsi est ignota. Abstrahit quidem a divisione et mutatione rerum sensibilibus, quae iam est magna abstractio, sed remanet in directione praecedentis philosophiae (considerantis solum universum corporale) » (I, pp. 564, 566).

negatur. Ex suis suppositionibus magna vi ratiocinandi, apparenti quadam consequentia, summa audacia derivat suas deductiones de ente unico absolute immutabili. Est constructio universi quasi a priori, ex eo solo, quod quidquid existit, sit ens. Est monismus suo modo mere dialecticus, nobis occurrens hic statim initio philosophiae graecae. Ex abstracto conceptu entis desumuntur fere omnia argumenta. Quid philosopho nostro curae est, quod suae conclusiones sint in aperta pugna cum experientia? Cognitio sensitiva externa et conscientia, nobis referentes clare pluralitatem et mutabilitatem rerum cedere debent eius ratiociniis ⁽¹⁾. Non est ratio supponendi, ipsum non fuisse convictum de veritate proprii systematis; nam « subtiles distinctiones dialecticae, quibus Aristoteles et Plato eius doctrinam impugnabant, ipsi sunt adhuc ignotae » (Zeller, I, 583).

3) *Meritum et influxus Parmenidis.*

a) Plura, quae Parmenides de ente unico statuit, quod ipse tamen pantheistico modo cum mundo identificat, sunt talia, quae revera soli enti a se, nempe vero deo, conveniunt. « Est ens unigenitum, immortale, totum, unigenum, immobile, sine fine ». Et qua mirabili profunditate et claritate conceptum entis aeterni evolvit: « non fuit neque erit, quoniam nunc est simul omne »! Potueruntne posteriores meliorem descriptionem dare? Potuitne magnus Augustinus aeternitatem meliori modo declarare, quam per « nunc stans »? Sic Parmenides felici intuitionem quasi anti-

(1) Absit, velle recentes philosophos aequiparare philosopho in scenam prodienti, quando philosophia graeca adhuc in cunabulis iacebat. Aliqualis tamen similitudo quoad temerarium modum procedendi ex paucis et dubiis principiis adesse videtur. Nonne ex. gr. etiam pantheista Spinoza ex paucis aequivocis definitionibus « geometrico modo » construxit universum ut ens unum, coincidens cum deo? Et nonne Kantius quoque, cui nemo talentum philosophicum negare potest, in paucis principiis certe dubiis et nostra persuasionem falsis fundavit suum systema continens positiones et ipsas contra omnem experientiam et partim consentientes cum Parmenide, qualis est ex. gr. negatio omnis mutationis et successionis in rebus?

cipavit cognitionem entis unice necessarii, eam solum attribuens falso subiecto.

b) Suis doctrinis de ente uno et immutabili necessitavit successores, has positiones in considerationem revocare et in veracitatem sensuum ab ipso negatam accuratius inquirere. Magnum influxum exercuit, uti videbimus, insequentem scholam atomisticam, applicantem Parmenidis conceptum entis immutabilis ad suas atomos propositas uti intrinsece immutabiles; Platoni autem et Aristoteli occasionem dedit, legitimitatem deductionum examini subiicere et sic ipse Aristoteles certe etiam Parmenidi a Platone « magnus » appellato, ab ipso autem, ut videtur, non tanti aestimato, applicare intendit sua verba: « Gratias debemus non solum iis, quorum opiniones approbamus, sed etiam iis, qui cum suis explicationibus magis superficiales sunt: vires enim nostras etiam exercuerunt » (Met. I, 2 (a) c. 1).

§ 3.

ZENO.

I. Eius vita et scripta.

Zeno natus est Eleae, c. 520. Fuit discipulus Parmenidis, condiscipulus Melissi, secundum Platonem dicitur fuisse discipulus « praedilectus » sui magistri (Parmenid. 172 A). Refertur ab antiquis scriptoribus, ipsum ostendisse magnum animum cum vitae suae periculo contra tyrannum aliquem; factum fere unanimiter relatum videtur esse verum, quamvis de circumstantiis nihil certi sciamus.

Fragmenta eius scriptorum apud *Mullach* (I, 269 sq.), *Diels* (Fragm. d. Vorsocr. 1903 p. 137 sqq.). Plurima nobis conservavit Aristoteles et Simplicius.

II. Eius doctrina.

Quod *generalem eius positionem* in schola eleatensi attinet, ex integro acceptat magistri sui doctrinam de unitate et immutabilitate universi, ab eo, uti videtur, in nulla re discedens.

Sed cum Parmenides illas duas positiones fundamentales sui systematis *directe* probare conaretur ex eo, quod rebus omnibus idem conceptus entis conveniat, est proprium Zenonis, quod has doctrinas *indirecte* confirmare et probare studeret, tentans nempe magna sagacitate in opposita sententia pluralitatis et mutationis rerum *contradictiones et antinomias* ostendere. « In suo libro, inquit Simplicius, qui multas argumentationes continet, ostendit in unaquaque, eum, qui pluralitatem affirmat, sese implicare in contradictionibus... ostendere vult, quod, si plura sunt, haec simul deberent esse magna et parva... Et hoc evolvit Zeno, non ut unum (τὸ ἓν) auferat (sed ut oppositam positionem destruat) » (Phys. 139, 5). Cum certitudine ei attribuire possumus solum ea fragmenta, quae illa sua argumenta indirecta continent. Sunt vero quattuor argumenta indirecta pro primo dogmate scholae, nempe pro unitate rerum, et etiam quattuor pro altero dogmate de immobilitate corporum, praeprimis quoad motum localem. Recenseamus ea breviter.

1) *Quattuor argumenta contra pluralitatem corporum et sic pro unitate universi.*

a) Si essent plura corpora, illa essent simul infinite parva et infinite magna, hoc repugnat: ergo est solum unum corpus. α) *Essent infinite parva.* Nam si corpora sunt semel divisa in plura, unumquodque istorum plurium corporum ulterius dividi potest et tandem constare debet ex unitatibus: propria autem unitas rei extensae debet esse quid inextensum, quippe cum extensum adhuc dividi possit et sic non sit ultima unitas; inextensum autem est sine

magnitudine, ergo etiam quaelibet multitudo unitatum inextensarum nequit totum corpus facere revera extensum et consequenter hoc esset infinite parvum vel potius sine omni vera extensione.

β) plura corpora essent *infinite magna*. Nam plura corpora in suppositione, quod sint revera corpora i. e. entia extensa, debent habere extensionem. Iam vero unumquodque corpus dividi potest in infinitas partes et quidem extensas, quia secus illae partes corpus, quod est ex suppositione extensum, facere nequirent, infinitae autem partes extensae ad invicem additae faciunt *extensionem infinitam*. Ergo unumquodque corpus deberet esse infinite magnum. Quare « si multa sunt, necesse est, ea parva esse et magna; parva quidem ita, ut magnitudine careant, magna vero ut infinita sint » (Mullach I, 270).

b) si plura corpora essent, ista *quoad numerum* essent simul *numeri finiti et multitudinis infinitae*, id quod esse nequit. Ergo unum solum corpus existit.

α) illa corpora essent *numeri finiti*: nam « necesse est tot esse, quot sunt ac neque plura neque pauciora. Si vero tot sunt, quot sunt, finita sunt ».

β) essent *multitudinis infinitae*. Nam unumquodque extensum dividi potest in infinitas partes et illas in se continet et sic unumquodque corpus in se includeret corpora infinitae multitudinis: « si multa sunt, infinita est rerum copia: semper enim in rebus aliae sunt et in illis rursus aliae. Atqui ita infinita est rerum copia » (apud Mullach I. c.).

c) si essent plura corpora, essent *plura spatia sine fine*, id quod admitti nequit. Si plura sunt corpora, unumquodque esset in spatio, hoc vero *spatium* iterum esset in alio spatio et sic sine fine: « si spatium est, in quo erit? omne enim ens in aliquo est; quod autem in aliquo est, est etiam in spatio idque in infinitum. Non est igitur spatium » (apud Mullach I. c.).

d) si essent plura grana frumenti cadentis, unum-

quodque *non deberet facere strepitum et facere*, id quod repugnat. Ergo non sunt plura grana cadentia. Deberet non facere strepitum, quia, si solum cadit, nihil auditur et sic strepitum non facit; deberet facere, quia secus nec multa grana simul possent strepitum facere (vide longiorem textum apud Mullach l. c., quo Zeno in forma conversationis cum, Protagora sophista hoc argumentum explicat).

2) *Quattuor argumenta contra mutabilitatem corporum et proxime contra eorum motum localem.*

a) Argumentum dictum « διχοτομία » (continui divisio in duas partes). Si motus esset possibilis, tunc ut ens mobile percurreret determinatum spatium, prius deberet venire ad medium huius spatii, progrediendo iterum deberet venire ad medium spatii adhuc percurrendi et sic sine fine ac proinde finito tempore infinita spatia percurrere deberet, id quod est impossibile. Ergo motus localis non existit. Zeno, explicat Aristoteles, ponit, « fieri non posse, ut finito in tempore quidquam transeat infinita aut infinita per singulas partes tangat » (Phys. V, 2).

b) Argumentum appellatum « Ἀχιλλεύς » : Achilles etsi velocissime currens *testudinem lentam assequi non posset*. Si enim pervenerit ibi, unde testudo processit, ipsa iam est in alio loco et si postea Achilles ibi advenerit, ipsa iterum est in alio loco et sic sine fine. Ergo si esset motus, movens velocissimum assequi non posset lentissimum, id quod repugnat. Ergo non est motus. « Est alia ratio, quae vocatur Achilles. Est autem haec: quia tardius currens numquam comprehenderetur a velocissimo. Nam primo necesse erit ut id, quod persequitur, eo perveniat, unde id, quod fugit, discessit. Quapropter necesse est, ut semper, quod est tardius, aliquantulum praecedat » Arist. (l. c. c. 9).

c) *Sagitta sese movens simul deberet quiescere*, id quod repugnat. Ergo se movere non potest. Etenim sagitta in uno instanti utpote durationem non habente se movere ne-

quit; ergo nec in tempore longiore, utpote composito ex instantibus. « Alia ratio est, quod sagitta, quae movetur, stat. Hoc autem ex eo colligitur, quod (Zeno) sumit tempus constare ex momentis ». Arist. (1. c.).

d) Si esset motus, idem corpus eadem celeritate se movens *idem spatium eodem tempore* percurrere deberet. *Hoc non accidit*. Ergo motus non est. Nam:

α) si unum corpus se movet iuxta aliud corpus quiescens, tunc transit ad ipsum et sic percurrit spatium correspondens extensioni istius corporis quiescentis in determinato tempore.

β) si vero idem corpus eadem celeritate transit ad idem aliud corpus, quod supponitur non amplius quiescens, sed se movens ut primum corpus, attamen eadem celeritate directione contraria, tunc primum transit ad secundum et sic percurrit spatium correspondens ipsius extensioni, dimidio tempore. Inde idem corpus eadem celeritate se movens percurrit idem spatium nunc hoc tempore, deinde dimidio hoc tempore, id quod repugnat. « Quarta ratio est, de molibus aequalibus iuxta aequales contrario motu stadium percurrentibus etc. » (Mullach I, 270).

Ecce *octo celeberrima argumenta Zenonis* contra pluralitatem corporum et eorum motum localem. Nihil vero aliud nobis est conservatum de eius doctrina.

III. Iudicium de Zenone.

1) *Magna eius sagacitas*. Acumen et subtilitatem ingenii Zenonis istis in argumentis splendescere, quis est, qui negare possit? Claro intuitu perspicit et proponit magnas difficultates sitas in natura continui, sive permanentis sive successivi, quae respiciunt modum, quo in eo partes continentur, et multitudinem partium, quae divisione obtineri possunt. Quae quaestio ab ipso mota semper est considerata deinceps ut philosophiae « crux », « labyrinthus » (Leib-

niz), « mysterium » (Balmes). Et qua dexteritate eandem quoad rem difficultatem variis formis evolvere scit! Indicat eius virtutem disputandi Plato, animadvertens, ipsum auditoribus suis eandem rem uti alteri rei similem et dissimilem, uti unam et plura, uti se moventem et simul quiescentem, ostendere potuisse (Phaedr. 261 E).

2) *Solutio eius argumentorum.*

Ipsi Aristoteli, qui cum subtilitate Zenonis felicissime univit profunditatem, sobrietatem, bonum sensum comunem, quique iudicavit, « imbecillis esse ingenii, propter difficultates relinquere veritatem cognitam », debemus claras et quantum difficultas rei patitur, sufficientes solutiones argumentorum Zenonis. Continuum, sic explicat, non est actu divisum et sic actu multitudinem partium non continet; nam continua sunt ea, quorum extrema sunt unum et sic actu limites in interno non habent. Divisibile vero est continuum non in partes multitudinis actu infinitae, sed in partes semper adhuc divisibiles. « πᾶν συνεχὲς διαίρετόν εἰς δεῖ διαίρετά » (Phys. V, 3).

Habemus quidem sic mysterium processus in indefinitum hac in re, sed hic processus sequitur ex natura ipsius extensionis continuae, quae ex unitatibus inextensis oriri nequit. Quare continuum non componitur ex ultimis partibus et unitatibus, quae proinde utpote non existentes nec sunt finiti nec infiniti numeri, et neque sunt extensae neque non extensae. Et consequenter extensum finitum, etsi sit divisibile in indefinitum, potest percurri tempore finito, non quidem ita, ut percurrens velit exsequi omnem divisionem possibilem, id quod sane fieri nequit, sed motu continuo, cui illa divisibilitas in indefinitum non obstat.

Ex quibus Aristotelis declarationibus iam patet ipsius responsio ad difficultates Zenonis.

A) *Solutio difficultatum contra pluralitatem corporum.*

Quoad a): ultimae partes, ex quibus compositum est corpus, nec sunt extensae nec inextensae, quia eiusmodi

ultimae partes non amplius divisibiles non existunt. Quare partes, in quas de facto dividitur corpus, semper sunt extensae, ita tamen ut ulterius adhuc dividi possint et ut cum maiore numero partium earum extensio fiat semper minor. Sic plura corpora finitae extensionis tamen in indefinitum divisibilia, sunt possibilia. Si vero corpus haberet ultimas partes et illae essent inextensae, tunc sequeretur cum Zenone, quod etiam totum corpus veram extensionem non haberet et sic esset infinite parvum vel potius plane inextensum; si vero ultimae partes adessent et illae essent extensae et infinitae multitudinis, sequeretur utique, totum corpus esse infinitae extensionis.

Quoad b): simili modo si plura sunt corpora, *numerus partium* uniuscuiusque eorum, qui actu divisione eius obtineri potest, semper est finitus, non autem infinitus ac proinde falsum est, posse esse sermonem de multitudine corporum actu infinita, quae in unoquoque corpore divisibili continueatur.

Quoad c): si nomine *spatii* intelligitur locus circumdans corpus ad mentem Aristotelis, nempe superficies corporis ambientis, istae superficies sunt utique in proprio corpore, attamen ut in subiecto, non autem ut in spatio. Ipsum corpus circumdans ab alio corpore iterum circumdari potest, sed si cum Aristotele numerus corporum existentium ponitur esse finitus, tunc nec ibi in indefinitum est procedendum. Sic *S. Thomas* in *Phys.* 1. 4. lect. 8⁽¹⁾.

Quoad d): unum *granum* cadens aliqualem strepitum producere potest, etsi a nobis non sit perceptibilis; plura autem grana cadentia simul sumpta possunt fortiores stre-

(1) Non sat clarum est, quonam sensu Zeno sumat spatium, utrum pro loco extrinseco vel intrinseco. Si intelligit locum intrinsecum, nempe extensionem in longum, latum, profundum, occupatum a corpore, tunc spatium non est realitas physica re distincta a corpore illud implente, sed est ens rationis cum fundamento in re. Spatium hoc sensu sumptum sane non debet concipi esse iterum in alio spatio.

pitum producere, qui proinde à sensibus nostris percipi potest.

B) Solutio argumentorum contra possibilitatem motus localis.

Quoad a): corpus *motu continuo procedens* percurrere potest tempore finito spatium finitum, si vero vellet motum interrompere et exequi omnem divisionem possibilem spatii percurrendi, certe ad finem non perveniret: « accidit, ait Aristoteles, quod ad finem non pervenitur, si executioni datur divisio » (Phys. V, 2).

Quoad b): persequens non attinget fugiens, si semper vellet *sistere in illis punctis*, unde fugiens ante erat profectum; quodsi motu continuo celeriore, quam habet fugiens, se movebit, illud obtinebit. Quare Aristoteles: « Sed haec ratio est eadem atque illa, quae in duas partes spatium secat (nempe ratio praecedens); differt tamen, quatenus suppositam magnitudinem non in duas partes aequales dividit. Sed in hac ratione adiicitur tragice, ne velocissime quidem procedens assequi, quod tardius est. Quare necesse est, solutionem quoque eandem esse » (l. c.).

Quoad c): negandum est suppositum, *tempus constare ex instantibus*, sed ipsum est continuum quid in indefinitum divisibile. Ratio haec Zenonis, explicat Aristoteles, « ex eo colligitur, quod sumit, tempus constare ex instantibus. Nam hoc non concesso, syllogismus non fluit » (l. c.).

Quoad d): solutio est obvia, quia unum corpus evidenter *celerius transit ad aliud*, si hoc se movet opposita directione et sic obviam venit, quam si quiescit; nam si se movet, praecise hic motus facit, ut aliud corpus celerius pertranseat.

Sed iam sufficiat, potius indicasse, quam explicasse Aristotelis solutiones argumentorum Zenonis. Eandem quoad rem doctrinam de divisibilitate spatii et temporis in indefinitum proponit pater philosophiae christianae, S. Augustinus. Responsiones Aristotelis postea magno consensu approbantur a scholasticis et multis recensioribus. Pauci

solum suscipiunt defensionem Zenonis, uti Bayle; recentius Hegel concedit, in motu locali esse contradictiones, eum tamen exsistere defendit, Herbart vero propter contradictiones in eo contentas eius exsistentiam cum Zenone negat ⁽¹⁾.

(1) Placet, dilucidas afferre responsiones ad argumenta Zenonis contra possibilitatem motus datas a *Zeller*, hac in re Aristotelis principia plene approbant. « Argumenta eius (Zenonis) procedunt a suppositione, aliquam datam extensionem continuam esse divisam in partes infinitae multitudinis, et ex hac suppositione derivat difficultates et impossibilitates, quae illico evanescunt, si aliquis sibi persuadeat, divisionem talis magnitudinis praecise propter divisibilitatem in indefinitum nunquam posse pervenire ad finem ac proinde multitudinem partium, in quas de facto est divisa, numquam posse esse infinitam, sed semper finitam esse.

Si corpus determinatae extensionis revera esset divisum in multitudinem partium actu infinitam, antinomiae Zenonis essent fundatae: simul esset infinite magnum et parvum, multitudo partium simul esset infinita et finita. Sed haec suppositio numquam accidere potest, quia divisio ad finem peracta est contradictio in adiecto: numerus partium divisione obtentiarum semper est finitus et, cum earum magnitudo decrescat eadem proportionem, qua numerus earum crescit, extensio corporis divisi remanet eadem, quousque tandem divisio perducatur.

Si spatium percurrendum ex partibus infinitae multitudinis constaret, quarum unaquaeque haberet determinatam extensionem, esset revera infinitum et percurri non posset tempore finito. Si e contra est unice divisibile in indefinitum, semper constat solum numero finito partium extensarum, quae eo minores sunt, quo maior est earum numerus.

Eodem modo sese habet res cum tempore. Etiam ipsum est divisibile in indefinitum; quare quousque tandem spatium percurrendum dividatur, unicuique parti spatii correspondet pars temporis proportionatae durationis. Si quis propter divisibilitatem in indefinitum ipsius spatii dicere vellet, esse percurrendas partes spatii infinitae multitudinis, addi etiam deberet, hoc posse fieri partibus temporis infinitae multitudinis, et contradictio, spatium infinitum posse percurri tempore finito, etiam tunc locum non haberet. Revera autem non agitur de infinito spatio percurrendo, sed de finito, utique propter continuitatem divisibili in indefinitum, et tempus, quo debet percurri, est eodem modo ut spatium actu quidem finitum, sed ut magnitudo continua divisibile in indefinitum » (I, 602, nota 2).

Putat vero idem auctor, argumenta Zenonis non respicere directe

3) *Meritum et influxus Zenonis.*

Meritus certe est Zeno de philosophia, eo quod introduxit modum argumentandi indirectum, propter quod Aristoteles non dubitat, eum appellare « inventorem dialecticae » (ἐυρετὴν διαλεκτικῆς, apud Diog. Laert. IX, 25). Promovit etiam suis difficultatibus studium naturae continui, veteres et recentes obligans, sese serio occupandi ista quaestione tam implicata.

Oppositio inter doctrinam eleatensem et communem hominum persuasionem de pluralitate et multitudine corporum per Zenonem est ad culmen redacta, eo quod communi sententiae non solum falsitatem, sed etiam impossibilitatem et contradictionem obiiceret. Inde Zenonis doctrina inquisitionem in veracitatem sensuum plane necessariam reddidit.

Non habemus rationem, dubitandi, ipsum non fuisse convictum de veritate proprii systematis et hoc sensu sophistis sane non est adnumerandus. Ipsius tamen subtilitates gratissimam dederunt occasionem sophistis, omnia, etiam existentiam corporum, in dubium vocandi, uti videbimus.

§ 4.

MELISSUS.

I. *Vita et scripta Melissi.*

Natus est Melissus in Samos, insula prope Asiam minorem sita, c. 500. Adolescens fuit cum Zenone Eleae di-

doctrinas Pythagoraeorum, neque Anaxagorae vel Leucippi, inde tendere proxime unice ad positiones scholae eleatensis contra oppositam communem hominum conceptionem sustinendas. Vide I, 589 not. 1; cfr. tamen *Baeumker*, *Probl. d. Mat.* p. 61.

scipulus Parmenidis. Dux navium Samiorum victoriam reportavit de Athenensibus.

Fragmenta libri eius « περὶ φύσεως » sunt apud *Mullach* I, 261 sqq. (ordinata secundum paragraphos omittendo tamen § 1-5; vide Zeller, Grundriss p. 57) et *Diels*, Fragm. d. Vorsocr. 1903 p. 14 sqq. Citabimus numeros paragraphorum secundum Mullach, comparantes tamen semper Diels.

II. Doctrinae Melissi.

Positio eius generalis in schola eleatensi haec est, quod ipse non amplius indirecte, ut Zeno, sed potius iterum *directe*, uti Parmenides duo dogmata fundamentalia de unitate et immobilitate universi probare tentet. Generatim fidelis est magistri sententiis, fere unice in quaestione de limitata extensione universi ipsum relinquens, quoad modum tamen probationis doctrinarum suae scholae quadam independentia procedit.

1) *Unitas universi.*

a) *Retinet Parmenidis generale dogma:* « ἓν μόνον ἐστίν » (§ 17).

b) Quoad *probationem huius unitatis* omnium rerum, certe supponere debemus, ipsum deducere cum Parmenide hanc doctrinam praeprimis ex eo, quod quidquid est, est ens. Addit tamen quasdam alias probationes ipsi proprias.

α) Universum ut quid extensum nequit limitari; limitaretur enim unice per *vacuum*; at « vacuum nihil est » (§ 14), et sic limitare nequit. Iam vero si essent plura corpora, se ad invicem limitarent quoad extensionem: « si non esset unum, limitem poneret versus aliud ens » (§ 10). Ergo unum solum corpus existit.

β) Si plura essent corpora, ea per vacuum separarentur, vacuum autem, cum nihil sit, separare nequit corpora. Neque dicatur, illa plura posse sese tangere et sic vacuum non adesse. Tunc enim ens iam divisum esset in plura

entia se tangentia; nequit autem esse totaliter divisum usque ad ultimas unitates, quae utpote inextensae non possent constituere ens extensum; si autem in quasdam solum partes esset divisum, non esset ratio, cur in partes maioris vel minoris numeri esset divisum. Vide longiorem hanc explicationem apud Aristotelem (De gener. et corr. I, 8); cfr. Zeller, I. 162.

γ) Si plura essent entia, saltem deberent esse immutabilia, cum mutatio utpote ortus vel interitus entis admitti nequeat. Iam vero experientia referens nobis pluralitatem corporum refert etiam eorum mutabilitatem; in hoc secundo fidem non meretur: ergo nec in primo, et sic debet esse unum solum ens. Exponit hanc rationem diffusius ipse Melissus in § 17, sic incipiente: « Magno igitur argumento sunt ea, quae diximus, unum tantum ens esse. Verum et haec huius rei sunt argumenta: si enim multa essent, talia ea oporteret esse, qualia ego unum esse dico (nempe immutabilia, qualia a sensu non referuntur). Manifestum igitur est, nos non recte videre (et sic pluralitas entium non adest) ».

ς) Quantum ad *modum unitatis universi*, insistit Melissus in eo, quod debet esse continuum ubique sibi simile, inde saepius repetit cum Parmenide: « ἔν καὶ ὁμοῖον τὸ πᾶν » (§ 11). Ex hac uniformitate universi etiam excludit possibilitatem, quod aliquid entis pereat, vel aliquid ipsi accedat: « si variatur, necesse est, ens non sui simile esse, sed interire ens, nasci vero non ens » (§ 11); « neque simile foret, si doleret: decedente enim aliquo doleret, vel accedente, neque amplius simile foret » (§ 13) ⁽¹⁾.

(1) In duobus fragmentis apud Simplicium (Phys. 109, 34 et 87, 6; apud Mullach ambo fragmenta sunt in unum contracta in § 16) videtur Melissus negare enti suo unico *corporeitatem* et sic extensionem, propter quos textus aliqui ipsi attribuunt conceptum entis spiritualis. Scribit Simplicius: ipse (Melissus) « vult, ens sine corpore esse (ἀσώματον); hoc ostendebat, dicens; « si ens est, debet esse unum ens, si unum est, non debet corpus habere »; insuper Melissus dicit

2) *Immutabilitas entis unici.*

Unicum ens existens est « *ἄκίνητον* » et quidem omnes species mutationis ab eo sunt excludendae.

a) *Non est ortum.* Nam cum praeter ipsum aliud ens non sit, ex quo potuisset oriri, potuit esse ortum unice ex non ente: ex nihilo autem nihil oriri potest: « semper fuit, quiquid fuit et semper erit; si enim ortum esset, necesse est, ipsum ante ortum fuisse nihil; si igitur nihil erat, repugnat ex nihilo ortum fuisse » (§ 7).

b) *Non potest perire:* « quod igitur ortum non est, semper est et erit; id neque initium habet neque finem » (§ 7) ⁽¹⁾.

c) *Nullam mutationem subire potest per accessum novae entitatis vel recessum entitatis in eo iam existentis:* tunc enim fieret ens vel periret: « sed nec transformari quidem potest; nam prior formatio mundi non perit neque altera, quae non est, oritur. Cum vero nihil neque accedat neque

« cum unum sit, non debet corpus habere; si haberet, membra crassitudinem haberent et unum non esset ». Ad quae tamen duo animadvertit Zeller: 1) si illa revera sunt verba Melissi et sumuntur in sensu obvio, « alia probatio sunt pro parvitate ingenii, quam ei obiicit Aristoteles. Nam infinitum secundum extensionem [*ἄπειρον τὸ μέγεθος*, quod aliunde Melissus admittit], potest solum cogitari ut quid extensum (et non quid spirituale) »; 2) forte autem Melissus non loquitur ibi ex propria sententia, de suo ente, sed in quadam refutatione pluralitatis corporum loquitur de ultimis unitatibus, quae tunc deberent esse inextensae, quam interpretationem videtur indicare forma conditionalis « *εἰ μὲν ὃν εἴη* » (I, 611, 2). Simili modo Baumecker putat, « quod his in fragmentis de natura entis [prout illud Melissus ex propria sententia admittit] sermo non est » (Problem der Materie p. 59, 6).

(1) Secundum *Simplicium* (Phys. 162, 23) sic distinctius Melissus probat impossibilitatem, quod universum pereat: « neque peribit τὸ ὃν; nam ens non potest mutari in non ens, id quod etiam a physicis supponitur (nempe nihil perire in non ens), neque peribit in ens ». Notat tamen Zeller ad hoc: attamen in dubio relinquere debemus, utrum Melissus talia vel similia directe dixerit vel utrum (cum Parmenide) ut per se clarum consideret, id, quod non est ortum, nec posse perire » (I, 608, I).

intereat, neque varietur, quomodo eorum, quae sunt, quidquam transformatum est? Si enim quid aliud fuerat, iam transformatum est » (§ 12). Insuper etiam lentissima mutatio tandem ad interitum duceret: « si triginta millibus annorum universum in aliquo mutatur, per totum tempus (adhuc sequens) totaliter periret » (§ 11). Quare « neque dolorem sentit. Non enim esset universum sibi simile, si doleret; nam aliquid, quod dolorem sentit, non potest esse aeternum neque habet eandem vim ut id, quod est sanum. Neque ubique simile esset, si doleret. Neque id, quod est sanum potest dolere. Nam tunc sanum et id, quod est, periret et id, quod non est, fieret » (§ 13). Et pro universo molestiam sentiente idem valet, ut de universo dolorem sentiente (ib.).

d) Non adest motus localis.

α) non in *alium locum*; tunc enim ibi vacuum deberet esse, quod tamen utpote nihil non existit.

β) non per motum internum condensationis vel rarefactionis; nam etiam sic vacuum deberet se in interno formare. « non movetur igitur ens neque enim habet, quo cedat, quia vacuum non est. Neque etiam fieri potest, ut in se ipsum contrahatur: ita enim rarius fuerit se ipso et densius, hoc autem fieri nequit. Quippe fieri non potest, ut rarum aequè plenum sit, ut densum, sed rarum certe etiam magis rarum fit denso; vacuum vero non est » (§ 5).

Attamen Melissus non videtur negasse *omnem motum in interno universo*, qui fieri posset sine formatione vacui, ita nempe, ut aliae partes universi statim cedant in partes sese moventes ⁽¹⁾. Nam in fragmento mox allato sic

(1) Cfr. *Baeumker* (Probl. d. Mat. p. 58 sq.) hoc sensu obvio Melissum interpretantem et notantem, simili modo etiam Platonem et Cartesium negasse vacuum et tamen motum localem corporum admisisse. Zeller, Ueberweg alique non commemorant, Melissum hac concessionem motus interni in universo sine formatione vacui suam generalem negationem motus localis limitasse.

Aliunde tamen certe non apparet, quomodo cum hoc motu in-

pergit: « si igitur non est vacuum, necesse est plenum esse, si vero hoc, non moveri: non quod fieri nequeat, ut quid per plenum moveatur, quemadmodum in corporibus dicimus, sed quod universum ens neque in ens se movere (mutari) potest, non enim est quidquam praeter ipsum, neque in non ens, non enim est non ens ».

e) neque demum universum mutari potest per *divisionem vel mixtionem*. » Si divisum est, movetur, se movens vero, simul (ἄμα) non esset » (§ 15).

3) *Aliae proprietates universi.*

a) Est *illimitatum secundum extensionem*, uti iam notavimus, qua positione Melissus a Parmenide recedit. Nam α) nullum vacuum, utpote nihil, ipsum limitare potest. « Cum vacuum nihil sit, per ipsum ens limitari nequit ». Arist. (De gen. et corr. I, 8). β) universum est *illimitatum secundum durationem*, ergo debet etiam esse *illimitatum secundum extensionem*: » sed quemadmodum semper est, sic etiam magnitudine infinitum semper esse oportet » (§ 8) ⁽¹⁾.

terno concilietur doctrina, universum debere esse unum corpus continuum, ita ut neque possint admitti plura corpora etsi immediate se tangantia. Continuitas enim totius universi cum illo motu interno partium stare nequit. Attamen haec impossibilitas conciliationis non videtur esse ratio sufficiens, verba Melissi non sumere sensu obvio.

(1) Melissus ibi deducit ex illimitatione secundum *durationem* statim illimitationem secundum *extensionem*, quae deductio sane est nimis praeceps, et saltem ulterius deberet fundari. Ad hanc eius doctrinam de infinita extensione universi et derivatione huius proprietatis ex illimitatione secundum *durationem* notat Zeller: « Propter hanc positionem, qua Melissus se separat a Parmenide, magnopere est vituperatus ab Aristotele, et non negari potest, quod neque positio in se ipsa, neque quantum ad eius probationem ipsi laudi est. In hac probatione permixtio infinitatis secundum tempus et spatium est clara. Probaverat Melissus, universum debere esse quantum ad *durationem* sine initio et sine fine et inde concludit, nec posse habere *limitem secundum spatium*. Nam quod « illimitatio entis » (ἄπειρον) apud ipsum hunc sensum habeat, est extra dubium » (I, 609 sq.). Sunt, qui putant, eiusmodi saltum nimis evidenter illegitimum non posse adscribi Melisso. His respondet idem auctor: « Hoc esse sophisma, nobis est apertum. Sed quis nos certiores reddit, etiam Melissum hoc statim vidisse et

b) Est *aeternum*. Nam *sine* sui mutatione semper existit: « ita igitur sempiternum est et infinitum et sui simile universum ». (§ 11).

4) *Impugnatio oppositae sententiae pluralitatis et mutabilitatis rerum*.

Nimis clarum est, Melissum debuisse impugnare veracitatem sensuum referentium nobis pluralitatem et mutationem corporum. « Videtur autem nobis calidum fieri frigidum et frigidum calidum et durum molle et molle durum, et vivum mori et e mortuo iterum oriri et haec omnia variari, et quidquid fuit et id, quod nunc est, neutiquam simile esse... Non congruunt igitur haec inter se... Manifestum igitur, nos non recte videre neque illa recte videri, esse multa » (§ 17).

Sed concludamus iam expositionem doctrinae Melissi verbis, quibus ipse characteres sui entis unius complectitur: « Est igitur universum ($\pi\tilde{\alpha}\nu$) sempiternum et infinitum atque unum et uniforme, ac neque interierit neque maius fiat neque transformetur neque molestia afficiatur: si enim horum quidquam ei accideret, non amplius unum foret » (§ 11).

III. Iudicium de Melisso.

1) *Exactior eius relatio ad Parmenidem*.

Uti ex dictis satis apparuit, Melissus ex una parte retinuit fere omnes positiones magistri sui, asserendo contra ipsum solum illimitatam extensionem universi, et ut saltem videtur, possibilitatem motus localis in interno universo

quod eum aequivocatio latens in « sine initio et fine » (quod potest sumi vel secundum tempus vel secundum extensionem) non fefellit? Nonne et in quarto argumento Zenonis contra motum vitium est evidens? Et Zeno alius erat dialecticus, quam Melissus! Et nunquam recentiori philosopho simile vitium accidit? Mihi videtur adesse ex. gr. simile evidens vitium, si Spinoza ex absoluta Dei infinitate concludit in infinitam multitudinem attributorum Dei » (ib. p. 610, nota).

sine formatione vacui. Ex altera tamen parte non haeret in *consideratione abstracti conceptus entis* et applicatione proprietatum huius conceptus ad universum, sed magis concrete considerat ipsas res, Parmenidis non ens identificans cum vacuo et vacui existentiam negans. Sic intelligitur, Aristotelem potuisse dicere, Parmenidem proponere universum uti *secundum rationem* unum (propter logicam identitatem entis, omnibus rebus convenientis), Melissum vero uti unum *secundum materiam* (propter extensionem continuam non interruptam per vacuum). « Parmenides enim unum secundum rationem attigisse videtur, Melissus vero secundum materiam » (Met. I, 5). ⁽¹⁾

2) *Defectus in ratiociniis Melissi.*

Cum Melissus eandem quoad rem doctrinam proponat uti Parmenides, intelligitur, eum committere vitia similia eis, quae in doctrina Parmenidis notavimus. Inde etiam Aristoteles de utroque simul iudicium fert, multo tamen severius vituperans Melissum, quam Parmenidem. « Argumentationem sophisticam ambo habent, Melissus et Parmenides, sed argumenta Melissi sunt magis vana nec in se continent difficultatem: uno absurdo dato, aliud sequi, hoc non est difficile » (Phys. I, 5). Non dissimili modo de Melisso iudicat *Zeller*: « Comparatus cum Parmenide et Zenone ipse apparet ut philosophus secundi ordinis, sed semper uti vir pro suo tempore attentionem merens » (I, 610). In specie Aristoteles ei obiicit *quattuor sophismata* ipsi propria, quae videntur posse reduci ad istas illegitimas deductiones: si ens est factum, habet initium, ergo si non

(1) Quam differentiam etiam *S. Thomas* clare indicat in suo commentario: « Ratio Parmenidis talis erat: quidquid est praeter ens, est non ens: sed quod est non ens, est nihil, ergo quidquid est praeter ens, est nihil. Sed ens est unum, ergo quidquid est praeter unum, est nihil, ergo est tantum unum ens... Ex ipsis autem eorum rationibus patet, quod Parmenides considerabat ens secundum rationem entis. Melissus autem considerabat ens ex parte materiae » (Phys. I. 1. lect. 6).

est factum, non habet initium; ens non habet initium et limitem secundum durationem, ergo nec limitem secundum extensionem; ens est infinitum secundum extensionem, ergo est immobile; ens est infinitum secundum extensionem, ergo est unum secundum speciem (*ib.*).

3) *Proponit nova problemata, praesertim de vacuo et extensione infinita universi.*

Melissus inter Eleatenses introduxit considerationem *vacui*, non ens Parmenidis dextere vacuo aequiparans et inde possibilitatem vacui negans et ex hac vacui negatione illimitatam mundi extensionem deducens ⁽¹⁾. Tetigit sic vera et difficillima problemata de possibilitate vacui et motus localis in eo necnon de limitata vel illimitata extensione universi. Quid, quod plures post ipsum etiam possibilitatem vacui negarunt, uti *Cartesius* (etsi propter aliam rationem, identificando nempe extensionem, competentem etiam vacuo, cum corpore) et quod recentius *Balmes* ex. gr. repetit, duo corpora, inter quae esset vacuum, debere sese tangere, cum vacuum nihil sit? Attamen vacuum existere non posse, sophisticè probatur a Parmenide, ut rationem afferente, ipsi, utpote nihilo repugnare existentiam. Sane uti ens positivum existere nequit; quid autem prohibet, quominus existat uti entis extensi negatio, cum possibilitate, quod inter duo corpora, inter quae est vacuum, ponatur corpus determinatae extensionis? Quare iure communius admittitur

(1) Putat *Zeller*, Melissum in suis positionibus saepe respectum habuisse ad alios philosophos, etiam coevos auctores scholae sequentis. Statuens ex. gr. mixtionem corporum esse impossibilem, attendere videtur doctrinam Empedoclis et forte etiam Anaxagorae, « si eius liber ipsi iam erat notus ». « In argumentis contra motum localem propositio, omnem motum supponere vacuum, vacuum autem utpote nihil non existere, clare indicat, eum [cognovisse doctrinam atomisticam; nam quod atomistae dogma fundamentale proprii systematis sumpserint a Melisso, non est probabile; id vero, quod est dictum de rarefactione et condensatione, est directum contra scholam Anaximenis. Ex quibus apparet, quantum respectum noster philosophus habuerit ad doctrinas physicorum » (I, 616).

possibilitas vacui extra mundum nec non inter corpora, quamvis alia sit quaestio de absoluta possibilitate, alia de exsistentia vacui. Problema vero de extensione illimitata universi, sive quoad meram possibilitatem sive quoad exsistentiam, ex tempore Melissi philosophos vexavit ed adhuc vexat.

Conclusio considerationis scholae eleatensis.

Cum Melisso schola eleatensis finita est. Ulteriores enim asseclae alicuius momenti non cognoscuntur; paucae reliquiae sese univerunt postea cum sophistis, quibus Zeno viam praeparaverat.

Quattuor illi principes scholae, quorum doctrinas consideravimus, certe merentur laudari uti veri philosophi, qui serio et non sine acumine ingenii omnes vires intenderent ad solutionem difficilis problematis, nempe explicationis naturae universi visibilis. Responsio quidem ab ipsis data est infelix; ultra omnem enim mensuram *exaggerabant unitatem et immutabilitatem universi*. Xenophanes deduxit, uti vidimus, proxime ex unitate dei optime ab ipso probata unitatem universi identificati cum deo; Parmenides reliquit totaliter hanc considerationem quasi *theologicam* mundi et concipiens omnes res uti ens ascendit ad contemplationem *metaphysicam* universi; Zeno vero positionem Parmenidis indirecte, Melissus potius directe confirmare studuerunt. Recte proinde statuit Aristoteles, Eleatenses (saltem tres ultimos) proposuisse ens, realitatem, uti substantiam rerum.

Cum primi Ionici attenderent praecipuis ad *proprietates physicas* corporum et ortum eorum explicarent ex elemento aliquo uti communi materia, et Pythagoraei investigantes extensionem et proprietates mathematicas corporum dediti *essent considerationi mathematicae* rerum, Eleatenses ulterius se *exercerunt*, et considerationem adhuc abstractiorem et quasi *metaphysicam corporum* instituerunt, ea inspicientes sub ratione entis, quae ratio per se abstrahit, utrum verificetur in rebus materialibus vel immaterialibus, etsi in

mente Eleatensium esset coarctata ad res corporales, cum conceptum rei spiritualis nondum haberent.

Ut concomitantem has inquisitiones in unitatem et immutabilitatem universi quandam *tendentiam polemicam* notare potuimus uti propriam scholae eleatensis. Xenophanes, fundator scholae, impugnavit acriter popularem persuasionem pluralitatis deorum, alii tres invehuntur in communem suppositionem pluralitatis et mutabilitatis corporum et relationem sensuum declarant erroneam et fallacem. Haec nimis magna discordia inter philosophiam et sensum communem certe mitigationem postulabat, quae brevi a schola sequenti tentabitur.

Proprietates, quas Eleatenses attribuerunt universo, uti unitas, immutabilitas, aeternitas, conveniunt revera soli enti a se exsistenti, nempe *vero deo*, sic isti philosophi praeformarunt hunc conceptum et de theologia bene meriti sunt.

Sed iam consideremus sequentem scholam, in quam Eleatenses *summum influxum* exercuerunt, praesertim suo principio tunc temporis difficulter solubili, novam realitatem oriri non posse, quia ex nihilo nihil fiat.

CAPUT QUARTUM.

Schola physicorum iuniorum.

INTRODUCTIO GENERALIS IN HANC SCHOLAM.

I. Generalis character scholae.

1) *Continuatio inquisitionis propriae scholae Ionicae.*

Schola eleatensis ex ipsa sua indole, nempe ex asserta rigida identitate et immutabilitate omnium rerum contra omnem sensum communem vix erat capax ulterioris evolutionis. Quid enim profundius evolvi potuisset? Modus unitatis et immobilitatis unici entis? At in suppositione existentiae rerum mere materialium non apparet, quomodo unitas alio modo concipi possit, quam unitas entis plene continui et homogenei. Poterant forte proprietates et differentiae et phaenomena partium mundi intimius investigari? Sed haec omnia declarabantur esse illusio sensuum.

Etiam *doctrina Pythagoraeorum* etsi paulo diutius exculta esset, maiorem tamen evolutionem vix invenit, si abstrahimus a Neopythagoraeis primi saeculi a. Ch., qui Pythagorae numeros cum ideis Platonis identificantes plane mutarunt veterem scholam. Hoc quoque factum aliquo modo ex characterem huius scholae explicari potest: mera enim mathematica consideratio corporum sufficere nequit ad tot

proprietas non mathematicas corporum rite explicandas. Unice *schola prima Ionica* continuationem nacta est in alia schola, quae et ipsa ut ionica, potissimum materiam, ex qua res mundanae factae sunt, consideravit. Neque difficulter huius rei ratio intelligitur: consideratio enim universi sub hoc respectu sane completius institui potest, quam illa schola tam primitiva fecerat. Schola vero continuans studia Ioniorum est schola appellata « iuniorum physicorum », non determinato in loco sedem habens, sed pluribus in urbibus doctores enumerans, uti Empedoclem Agrigenti in Sicilia, Anaxagoram Klazomenae in Asia minore, Democritum Abderae in Thracia.

2) *Obiectum consideratum.*

Considerabant etiam isti philosophi *solum mundum aeternum* et inquirebant simili modo uti veteres Ionii, in *materiam, ex qua* corpora facta sunt et constant. Attamen non amplius determinatum elementum assignabant ut causam materialem corporum, uti plerique Ionii fecerunt, sed aut plura elementa specificè diversa, et quidem vel finiti numeri (Empedoclis quattuor elementa) aut infiniti numeri (Anaxagoras) aut demum infinita homogenea (atomi Democriti).

3) *Generalis nexus huius scholae cum schola eleatensi.*

Consentiebant isti viri ex una parte Eleatensibus, nullam realitatem de novo produci, ex alia parte volebant tamen negare contra sensum communem et sensuum testimonium omnem pluralitatem et omnem ortum et interitum rerum; inde via media incedentes per *meram mechanicam combinationem* particularum minimarum in se immutabilium omnem rerum mutationem explicare tentabant.

4) *Introductio considerationis causae efficientis.*

Cum vero isti doctores non amplius, uti Ionii, omnem materiam esse *viventem* supponerent, et sic Hylozoismum feliciter superassent, *causam efficientem* novarum coniunctionum quaerere coacti erant. Et *Empedocles* quidem assignavit ut causam novarum unionum vires non sufficienter deter-

minatas, amorem scil. et odium, *Anaxagoras* intellectum extra corpora existentem, *Democritus* vero fatalem necessitatem atomis inexistentem. Excellit *Anaxagoras* eo, quod intellectum, *Democritus* eo, quod atomismum pure mechanicum introduxit,

5) *Divisio scholae.*

Principales doctores scholae sunt, uti iam indicavimus, *Empedocles*, *Anaxagoras*, *Leucippus* et *Democritus*, quorum doctrinae iam ex ordine exactius sunt considerandae.

§ 1.

EMPEDOCLES.

I. Eius vita.

Natus est Empedocles c. 490 (vel 495) Agrigenti in Sicilia, mortuus c. 435, ut videtur in Graecia. Fuit ut eius pater, caput urbis natalis, democratica constitutione gubernatae. Si ei, quod refert Diog. Laert. (VIII, 56), credere licet, discipulus Parmenidis fuit. Vir magnae sane eruditionis et eloquentiae, per urbes graecas Siciliae et Italiae inferioris migrans, suas doctrinas et carmina protulit, ubique ut ipse cantat, ut deus veneratus. « Ego ambulo inter vos nunc ut deus immortalis, non amplius ut aliquis mortalis, ubique honoribus afficior, ut mihi convenit, flores ponuntur circa caput meum et florentes coronae. Ubi primum in urbem intro, me adorant et milia me sequuntur ad consilia petenda. Alii oracula desiderant, alii me consulunt propter varios morbos » (Mullach I, 12). De eius vita mirisque ab eo patratis necnon de eius morte multae fabulae a veteribus narrantur, uti ex. gr. Horatius facit: « Siculique poetae narrabo interitum. Deus immortalis dum cupit

haberi Empedocles, ardentis frigidus Aetnam insiluit » (Ars poetica).

Empedoclis scriptorum et praeprimis eius libri philosophici « de natura » plura sunt conservata fragmenta, collecta a Mullach (I, 1 sqq.) et a Diels (Vorsokr. 1903 p. 183 sqq.). Citabimus versus secundum numerationem apud Mullach, conferentes Diels et citantes numerum fragmentorum apud ipsum. Aristoteles saepe loquitur de eius doctrina, uti praesertim Met. I, 3. 4. 8; De gen. et corr. I, 8.

II. Empedoclis doctrinae.

Videamus imprimis eius doctrinam de ultimis elementis corporum, deinde de successivo ortu et interitu mundi totius, tertio de viventibus et demum de deo.

A) Empedoclis doctrina de ultimis elementis corporum.

1) Eius doctrina de ultimis elementis corporum ut tentamen conciliationis inter doctrinam Eleatensium et positionem sensus communis.

In sese et, uti certum videtur, ex mente ipsius Empedoclis necnon ex consensu recentiorum interpretum, doctrina Empedoclis de ultimis corporum principiis est tentamen suo modo ingeniosum: *ponere sc. in harmonia dogma Eleatensium de immutabilitate rerum cum eo, quod sensus communis et testimonium sensuum de rerum pluralitate et mutatione referunt.*

a) Consensus Empedoclis in pluribus cum Eleatensibus. Omnes concedunt, Empedoclem sequi Eleatenses, si statuit, *nullam realitatem in mundo de novo oriri, nullam perire* et sic omnem intrinsecam qualitativam mutationem rerum esse impossibilem. « Aliud vero tibi dicam: nec ortus est ullus rerum mortalium nec funestae mortis interitus » (v. 98-100). *Curnam?* Propter *eandem rationem* ab Eleatensibus et praeprimis a Parmenide allatam. Et primo quidem nihil *oriri potest* de novo, quia nova realitas fieret ex nihilo, id quod concipi nequit; insuper nulla est causa efficiens, quae universum augere possit. « Ex eo, quod non est, fieri nequit,

ut quidquam oriatur » (v. 103). « Totum autem universum (τὸ πᾶν), quid (τί, qualis causa) et undenam proveniens illud augeat? » (v. 94). Nihil quoque *perire* potest: in nihilum enim non potest quidquam mutari et neque est vacuum, in quod aliquid quasi abire possit. « Ens vero interire nullo pacto potest, semper enim perseverabit, quocumque quis illud propulerit » (v. 103). « Quomodo item intereant elementa, cum horum nihil sit vacuum? » (v. 95). Contrarium autem putare est imprudens. « Stulti: neque enim perspicax ipsis mentis acies est, qui, quod prius non erat id gigni existiment aut emori aliquid, et penitus interire. Neque vir sapiens talia opinetur » (v. 140).

b) *Dissensus ab Eleatensibus*. Ex alia parte sensus referunt, esse pluralitatem rerum et earum motum localem, res quoque aliquo saltem sensu de novo fieri et iterum perire et praeprimis sic esse cum viventibus. Iam vero Empedocles ubique supponit, in oppositione cum Eleatensibus, hanc pluralitatem rerum et earum aliqualem mutationem esse realem; non negat, quod fiant homines « ad similitudinem hominum vel ex agrestium animalium genere vel fruticum vel volucrum » (v. 108). Quaerit solum *explicationem philosophicam* horum phaenomenorum. Et qualis est?

c) *Via media et conciliativa*. Corpora omnia viventia et non viventia sunt composita ex quibusdam corporibus elementaribus, quae sunt plane immutabilia secundum qualitatem, localiter tamen se movent et resoluta in partes minores se uniunt ad invicem vel sese solvunt. Fieri novarum rerum stat in eo, quod illa elementa in se immutabilia alio modo coeant ad unum faciendum (hominem, brutum etc.), interire vero in eo, quod eadem elementa sese iterum dissolvant (in morte hominis, bruti); mutatio autem tunc accidit, quando quaedam solum elementa accedunt ad unum iam praeexistens vel ab eo recedunt. Sic locum habet solum eorundem elementorum immutabilium *alia unio vel segregatio*; nomen vero generationis et corruptionis retineri potest cum communi modo loquendi, dummodo non intel-

ligatur ortus vel interitus novae realitatis. Contra Elea-
tenses admittit proinde *pluralitatem rerum et earum motum
localem*, ex eorum εἷν et ὅν facit πολλά et ὄντα, quibus tamen
internam immutabilitatem adscribit, quam ipsi suo entī unico
attribuerunt. « Modo unum coalescit ex pluribus, modo ex
uno plura soluta oriuntur » (v. 62); « quatenus unum ex
pluribus exsistere consuevit rursusque uno dissoluto plura
oriuntur, eatenus et nascuntur res et durationis sunt ca-
ducae (pereunt) » (v. 70); « sola est mixtio mixtorumque se-
paratio; generatio vero hoc in his rebus ab hominibus
appellatur » (v. 102); « cum vero elementa separentur, hoc
infantum interitum inepte appellant, sed ad consuetudinem
ipse me accommodabo » (v. 112). Recte proinde *Aristoteles*:
« Empedocles quattuor (ponit elementa)... haec autem sem-
per perseverare, nec fieri nisi pluralitate vel paucitate co-
niuncta et disiuncta in unum aut ex uno » (Met. I, 3) ⁽¹⁾.

(1) Audiatur hic nexus inter doctrinam Empedoclis (et etiam
aliorum iuniorum physicorum) clare indicatus a *Zeller*: « Si Parme-
nides fieri et interire rerum et earum motum localem negavit, viam
mediam init Empedocles. Ex una parte affirmat cum Parmenide, fieri
et interire sensu proprio et inde etiam qualitativam mutationem ele-
mentorum esse impossibile. Ex alia parte non renuntiare vult sim-
pliciter omni fieri; concedit, non solum res singulares, qua tales, fieri,
interire, sese movere, sed etiam totum universum subire perpetuam
mutationem. Quare ipsi relinquitur solum, ista phaenomena reducere
in motum localem, unionem et separationem substantiarum improdu-
ctarum, incorruptibilium et qualitative immutabilium, quarum tunc
tamen debent esse plures et variae naturae, si varietas rerum inde
debet explicari. Ista sunt principia fundamentalia doctrinae Empedo-
clis de primis elementis, uti partim ex ipsius dictis, partim ex vete-
ribus relationibus fluunt » (II, 750).

Si sic est consensus, Empedoclem cognovisse poema Parmenidis et
eius dogmata partim acceptasse, partim modificasse, idem dici nequit
de relatione *Empedoclis ad Heraclitum*. Putat *Zeller* (II, 750), Empe-
doclem suam doctrinam etiam proposuisse uti conciliationem inter
Parmenidem cum sua rigida immobilitate rerum et Heracliti perpetu-
um rerum fluxum, *Ueberweg* (II, 69) quoque censet, Empedoclem
respectum habuisse ad Heraclitum. *Baeumker* e contra defendit, doctri-

2) *Accuratio explicatio ultimorum corporum elementorum.*

a) *Quattuor corpora elementaria.* Proponit Empedocles quattuor corpora elementaria inter se diversa, aquam, aërem, ignem, terram, ab ipso appellata « radices omnium » (τῶν πάντων ῥιζώματα), a posterioribus « elementa » (στοχεῖα), quod nomen hoc sensu prima vice apud Platonem occurrit. « Primus est, ait Aristoteles, qui quattuor elementa proponit » (Met. I, 4). Et audi ipsum toties in suo carmine sua quattuor elementa commemorantem et uno loco sic cantantem: « Τέσσαρα τῶν πάντων ῥιζώματα πρῶτον ἄκουε, πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖαν ἰδ' αἰθέρος ἄπλετον ὕψος, ἐκ γὰρ τῶν, ὅσα τ' ἦν, ὅσα τ' ἔσσεται, ὅσα τ' ἔασιν » (v. 59). Cur proponit elementa plura et diversa et praecise illa quattuor? Directe rationem non affert. Plura et diversa proponit certe, quia putavit, non uno tantum elemento ad mentem veterum Ioniorum, sed unice pluribus magna corporum varietatem explicari posse. Pro eo vero, quod proponat praecise illa quattuor, forte experientia erat occasio, quippe cum illa quattuor corpora obvie se offerant et quidem ut diversa; insuper illa iam erat praeformata a praedecessoribus. Ionii seorsum cum aqua (Thales), aëre (Anaximenes), igne (Heraclitus) tentarunt; Parmenides (utique in secunda parte sui carminis) etiam terram in considerationem induxerat; sic intelligitur, Empedoclem persuasum habentem, unum non sufficere, tentasse cum illis quattuor simul. Notat Aristoteles, eum opponere ignem aliis tribus et hoc sensu reducere sua quattuor ad duas classes: « reducit ad duo, ignem enim omnibus aliis opponit » (De gen. et corr. II, 3).

b) *Proprietates corporum elementarium.*

α) *Eorum plena immutabilitas.* Imprimis sunt « ingenita »

nam Empedoclis non posse considerari uti « synthesim inter Parmenidem et Heraclitum », quippe cum nihil ex Empedocle pro hac interpretatione afferri possit; illam synthesim demum Platonem, teste Aristotele, tentasse (Probl. d. Mat. 64, 4). Propter incertitudinem rei melius videtur ab hac quaestione praescindere.

et sic non orta, sed a se exsistentia (ἀγένητα, fr. 7 apud Diels). Insuper sunt « immobilia » (ἀκίνητα, fr. 26, 13 apud Diels), quatenus nec perire, nec intrinsece mutari, nec in invicem converti possunt; id quod etiam iam patet ex Empedoclis principio generali, nullam realitatem vel oriri vel perire posse. Conceptum *elementi hoc sensu* praeciso, nempe pro corpore primitivo, non ex alio derivato, non in aliud mutabili, Empedocles *prima vice explicite statuit*.

β) *Eorum qualitativa diversitas*. Sunt illa elementa inter se qualitative et quidem fixo et stabili modo diversa. « Aliud autem alio munere fungitur et sua cuique est indoles » (v. 87). Et quatenam sunt notae characteristicae uniuscuiusque elementi? Describit quidem Empedocles ex obvia experientia ignem ut calidum, aerem ut lucidum etc., non autem iam determinatas et fixas proprietates ut notas essentielles unicuique elemento attribuit, id quod demum postea Aristoteles fecit de iisdem quattuor elementis (cfr. Zeller, II, 763).

γ) *Eorum quantitativa divisibilitas*. Illa quattuor corpora elementaria certe non formant magna corpora continua, sed sunt actu divisa in minores partes. Nullibi tamen Empedocles explicite illas minores partes proponit *ut indivisibiles, inde ut atomos sensu proprio*, id quod atomistae Leucippus et Democritus fecerunt. Quod tamen ex mente Empedoclis elementa sint divisa in *partes sat parvas*, sequitur ex duplici capite eius doctrinae. Imprimis enim docet, corpora mixta continere in se diversa proportionem illa elementa, id quod supponit, ea esse divisa in partes minimas; insuper affirmat, unumquodque corpus emitte « effluvia » (ἀπορροαί), i. e. minimas particulas, quae intrant in poros aliorum corporum, id quod iterum sine divisione elementorum in partes valde parvas concipi nequit: effluvia enim se separantia sunt *invisibilia* et sic minima, et pori etiam, in quos intrant, debent consequenter esse minimi. Cum tamen ex altera parte Empedocles de limite divisibilitatis corporum nihil

dicat, censendus est potius supponere, illa posse *dividi in indefinitum* et non usque ad fixum limitem.⁽¹⁾

3) *Modus, quo elementa se uniunt ad nova corpora facienda.*

a) *Principium generale: solum unio mechanica adest.* Corpora quattuor elementaria resoluta in parvas particulas fa-

(1) In eo, quod asseruimus ut *punctum principale*, nempe Empedoclem non proposuisse minimas partes suorum elementorum *explicitè* ut indivisibiles et sic ut atomos, videtur esse consensus inter recentes explicatores. Cfr. Zeller (II, 767 sqq.) et Baeumker (Probl. d. Mat. 71 sqq.). Zeller notat: « Empedocles, uti non vacuum, sic nec admisit atomos, quamvis eius doctrina consequenter evoluta debeat ducere ad suppositionem et vacui et atomorum. Etiam eam conceptionem non possumus ei cum certitudine attribuire, quod elementa sint composita ex minimis partibus, quae in se essent quidem capaces ulterioris divisionis, quae autem revera nunquam sint actu ulterius divisae » (l. c.); inde alibi attribuit Empedocli doctrinam, elementa esse « divisibilia in indefinitum » (p. 1021). Et Baeumker animadvertit, Empedoclem « praeformasse » atomos. « Materia (apud Empedoclem) ubique habens poros sese solvebat in aggregationem partium discontinuarum, separatarum per interstitia vacua, in se amplius non divisarum. Sic erat datum fundamentum pro doctrina atomistica ».

In quodam versu: « haec autem (elementa) sunt paria (ἴσα) omnia et aequalia quoad ortum » (v. 88), Empedocles posset videri indicare eandem magnitudinem (ἴσα) ultimarum particularum singulorum elementorum. Attamen loquitur ibi *in genere de quattuor elementis* inter se comparatis, non autem praecise de ultimis particulis, in quas sunt divisa. Inde interrogat etiam Aristoteles citans praecise hunc eundem versum, de sensu huius « aequalitatis », utrum nempe Empedocles loquatur de quantitate extensionis (totius massae elementorum), vel de quantitate virtutis agendi (De gen. et corr. II, 6). Si vero idem Aristoteles loquitur de « indivisibilibus » apud Empedoclem, ipse haec proponit ut aliquid, quod ex eius doctrina legitime videatur fluere (« dicat necesse est Empedocles »), non ut aliquid explicitè ab eo assertum. « Fere autem eodem modo dicat necesse est Empedocles (ἀναγκαῖον λέγειν), atque Leucippus, esse, inquam, solida quaedam indivisibilia (ἀδιαιρέτα), nisi pori omni ex parte continui sint (ex mente Empedoclis, quod tamen impossibile est), quod sane fieri nequit; nam tunc solidum nihil esset praeter poros, sed totum esset vacuum » (De gen. et corr. I, 8).

ciunt novum corpus eo, quod ineunt *novam combinationem* ad aliquid constituendum, quod antea non erat, ex. gr. hominem vel brutum; quodsi iterum *plane sese separant*, tunc est resolutio et interitus eiusdem corporis, uti in morte hominis. « Modo unum oritur ex pluribus, modo plura ex uno separata oriuntur » (v. 77). Sic per meram unionem eorundem elementorum oriuntur omnia, quae existunt, uti per variam compositionem eorundem colorum exsurgunt partes diversimode coloratae alicuius imaginis⁽¹⁾. *Mutatio vero corporis* in oppositione ad eius ortum vel interitum stat in eo, quod relative paucae particulae accedant ad corpus iam praeexistens, vel ab eo recedant. Ipsa elementa in omnibus istis unionibus remanent intrinsece in se immutata; sunt « semper sui similia » (v. 97), « neque ad haec (elementa) accedit aliquid neque recedit quidquam » (v. 92). Expressionibus generationis, interitus, mutationis uti possumus isto sensu accommodato. Sic intelligitur, quod Aristoteles Empedocli obiicit, quod non « generationem mutuam, sed solum apparentem faciat » (De coelo III, 7).

b) *Etiam mixtio chimica est solum mechanica*. Sequitur ex dictis, etiam mixtionem corporum sensu proprio acceptam, nempe mixtionem chemicam, stare solum in *mechanica unione minimarum partium elementorum*. Miscent autem corpora sese ad varia mixta facienda indefinite variis proportionibus (vide v. 111 sqq., ubi loquitur de proportionibus elementorum in ossibus). Facilius se miscent corpora similia ad invicem, quam similia cum dissimilibus. Non affirmat Empedocles, esse necessarium, in unoquoque mixto esse omnia

(1) « Ex his (elementis) omnia, quae fuerunt, quae sunt, quaeque erunt aliquando, et arbores pullulant et mares feminaeque, ferae et volucres et pisces in aqua, etiam dii longaevi summis honoribus honorati... Ut cum pictores tabulas diis sacras variis coloribus distinguunt... qui ubi multa pigmenta manibus sumpserunt apte miscendo hinc plura illinc pauciora, ex his figuras diversas efficiunt... sic ne existimes, aliam esse originem mortalium, quotquot genere existunt innumerabilia » (v. 125-145).

elementa. Exacte proinde explicat *Aristoteles*, ex mente Empedoclis mixtionem esse solum iuxtapositionem partium minimarum, quae in se immutatae remaneant.⁽¹⁾

c) *Theoria effluviiorum*. Apparens actio unius corporis in aliud stat in eo, quod ab uno corpore se separant minimae partes, appellatae « effluvia » (ἀπορροαί), quae intrant in poros alterius corporis. « Scito, omnium rerum, quae ortae sunt, esse effluvia » (v. 337). Quo magis pori unius corporis sunt conformes istis effluviis, eo facilius possunt intrare effluvia in poros istius corporis et sic facilius illud modificare. Hoc sensu id, quod est simile alteri, facilius potest se cum illo unire. « Sic dulcia quaerunt dulcia, amara advolant ad amara, acuta petunt acuta, calida cœunt cum calidis. Aqua cum vino facilius consociatur, sed cum oleo misceri non vult » (v. 338-40).⁽²⁾

(1) « Sed et caro et medulla ex illis (elementis) fiunt. At haec quomodo? Etenim illis, qui perinde ac Empedocles dicunt, quisnam erit modus? Nam compositionem esse (σύνθεσιν εἶναι, in oppositione ad κρᾶσιν) necesse est (secundum illos), quomodo ex lateribus et lapidibus fit murus, et haec mixtio atque congeries ex conservatis quidem, sed secundum exiguas partes iuxta se positis elementis erit. Ad hunc itaque modum caro et ceterorum quodque fiet » (De gen. et corr. II, 7).

(2) Doctrina Empedoclis de effluviis clare etiam habetur apud *Aristotelem*. « Quibusdam, inquit, pati quodque videtur eo, quod agens ultimum et principale per quosdam poros se intrudit... Quidam igitur, quemadmodum et Empedocles, hoc pacto in nonnullis definierunt non solum in agentibus patientibusque, sed et ea misceri aiunt, quorum pori atque meatus commensurabiles inter se sunt » (De gen. et corrupt. I, 8).

Plato quoque doctrinam Empedoclis de effluviis commemorat in suo dialogo *Menon* (76 c. d.), ubi Socrates sic cum Menone loquitur: « Socrates. Nonne defluxus quosdam secundum Empedoclem a rebus manare dicitis? — Menon. Et maxime quidem. — Socr. Etiam poros, in quos et per quos hi defluxus manant? — Men. Omnino. — Socr. Ex defluxibus autem quosdam poris quibusdam congruere, quosdam minores aut maiores esse? — Men. Sic est. — Socr. Et visum (ὄψιν) aliquidne vocas? — Men. Voco. — Socr. Ex his iam quid velim accipe; est color defluxus figurarum, visui congruens atque sensibilis. — Men. Optime mihi, o Socrates, nunc respondisse videris ».

d) *Nullum est vacuum.* Sic autem corpora elementaria mutuo se uniunt et solvunt, ut nullum vacuum formetur. Etsi Empedocles in versu (v. 166): « nequaquam universi vacuum est » proxime loquitur de statu primitivo unionis omnium elementorum in unam sphaeram rotundam (de qua re postea), tamen, teste Aristotele, etiam generatim negat vacuum. « Quidam inquirunt non esse vacuum, (μὴ εἶναι κενόν) ut Empedocles et Anaxagoras » (De coelo IV, 2).

4) *Vires, quibus sese elementa uniunt ad corpora facienda.*

a) *Amicitia et odium uti vires.* Declaravimus, per meram mechanicam unionem partium minimarum elementorum fieri nova corpora, per separationem istarum partium corpora iterum solvi. Sed quid est id, quod *per modum causae efficientis* illas particulas unit et separat? Empedocles non amplius supponit cum Ioniis, omnia corpora, etiam anorganica, esse viventia et sic ipsa vi insita sese movere ad illas uniones et separationes perficiendas. In hac sua distinctione inter mundum viventem et non viventem, quam Empedocles primus fecit, est sane magnus progressus. Inde tamen necessitas ipsi incubuit, pro motu locali elementorum et eorum unione nec non separatione *aliam causam efficientem* assignare. Proponit vero in hunc finem duas causas, alteram unientem, alteram separantem, quarum primam appellavit *amicitiam* (φιλότης, στοργή), alteram *odium* (νεῖκος, κότος). « Per odium, cantat, omnia sunt deformia et divisa, coeunt vero per amicitiam et se invicem exoptant » (v. 126).

Occasionem proponendi praecise has vires praebuit Empedocli, ut Aristoteles suspicatur, factum, amorem et odium dirigere omnes *actiones humanas*; inde putavit, more Graecorum concipiens alias res ad analogiam hominis, similes vires regnare in regno anorganico. « Est aliquid quod homines coniungit, nempe amicitia, et inimici se invicem fugiunt. Hoc enim supponitur esse in universo, quia in quibusdam esse ita apparet » (De gen. et corr. VIII, 1). Notat alibi idem philosophus, Empedoclem amicitiam unientem

quasi concipere ut *principium bonum*, producens ordinem in rebus, discordiam separantem ut *principium malum* causans disordinem; ipsum autem in sua de his viribus doctrina hinc inde adhuc « balbutire » et sese gerere uti militem nondum exercitatum in proelio et sic nec « videri scire, quid dicat »⁽¹⁾.

b) *Natura mythica istarum virium*. Naturam harum virium Empedocles non sat clare expressit. Generatim eas videtur *personificare* et sic considerare ut *agentia separata a corporibus*. Inde saepissime appellat amicitiam « Aphroditem », quae « graditur per universum » (v. 80), quae pugnat cum odio. Rarius eas concipere videtur ut quid corporale ipsis corporibus inhaerens; inde clarum conceptum de natura suarum virium nec ipse sibi formasse videtur⁽²⁾.

(1) « Cum autem etiam ea, quae bonis contraria sunt, inesse in natura apparent, et non solum ordo et pulchrum, verum etiam inordinatio et turpe, pluraque mala, quam bona, et plura turpia, quam pulchra, ideo alius quidam amicitiam introduxit et odium, utrumque utriusque horum causam. Si quis enim proprium sensum eius, quod dicit, attendat et non ea, quae balbutiens Empedocles dicit, inveniet, amicitiam quidem bonorum causam esse, odium vero malorum. Quare si quis affirmet, primum Empedoclem dicere, malum et bonum esse principia, fortasse bene inquiet, siquidem bonorum omnium causa est ipsum bonum et malorum ipsum malum. Hi quidem, ut diximus, hucusque duas causas, quas nos in Naturalibus determinavimus, attigerunt, materiam et unde motus (i. e. causam efficientem), obscure tamen et non clare, sed quemadmodum inexercitati in proelio faciunt. Etenim illi circumeuntes egregias saepe plagas infligunt, sed nec illi ex scientia feriunt, neque hi videntur scire, quid dicant » (Met. I, 4).

(2) Certe nullo modo apparet, quomodo cum Empedoclis doctrina, nihil de novo fieri vel interire, concilietur conceptio, illas vires esse proprietates reales ipsis corporibus inhaerentes easque, uti saepe dicit, modo crescere, modo decrescere. Si quis vero hanc mutationem virium interpretari velit non de viribus in se consideratis, sed de maiore vel minore earum activitate, non apparet, quomodo haec explicatio ex ipso Empedocle confirmari possit. Recte proinde videntur interpretes recentiores consentire, Empedoclem non modo philosophico, sed vago et mythico concipere illas vires. Sunt « figurae plane mythicae » ait Zeller (II, 1023); est « dualismus mythice coloratus », sunt

B. Periodicus ortus et interitus totius universi.

Quattuor elementa et duae vires sunt, uti vidimus, sex principia primitiva in systemate Empedoclis, ad quae formatio et resolutio omnium rerum est reducenda. Iam vero ut ex Ioniis Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, sic etiam Empedocles *successivum ortum et interitum* nostri universi docet et quidem ope virium duarum amicitiae scilicet et odii. *Quattuor vero stadia* in illa periodica rerum mutatione distinguit.

a) Est status *perfectae unionis* omnium elementorum in unum corpus immobile ope amicitiae: tunc mundus cum singulis rebus inter se distinctis, uti sunt bruta et homines, nullo modo existit.

b) Est status *successivae et semper crescentis separationis* elementorum ab invicem ope odii.

c) Est status *plenae dissipationis* omnium particularum elementorum: est perfectus triumphus et proprium regnum odii, res compositae et ordinatae non amplius existunt.

d) Est status *iteratae successivae unionis* ad partes et corpora universi constituenda ope amicitiae. Isti quattuor status semper et sine interruptione sibi succedunt. Amor et odium « per vices regnant decursu temporum et decrescunt et iterum crescunt fatalibus vicibus » (v. 147-49); sic habemus elementa « modo per amicitiam in unam re-

« vires psychicae, nunc personificatae, nunc cogitatae ut impersonales » inquit *Ueberweg* (I, 70, 72); et *Baeumker*: « rationem pro unionem et separationem corporum per se quiescentium videt Empedocles in viribus ea moventibus, in amore et odio. Quae conceptio adhuc est plene mythica. Retinens morem concipiendi naturam ad analogiam hominis, uti fit in tota philosophia naturali graeca, ipse extendit conceptionem deae Aphroditis, moventis corda humana, ad conceptionem vis amoris penetrantis totum universum. Sic ipse ultra id quod Parmenides statuit, initium facit ad distinctionem ponendam inter corpora per se immobilia et vim spiritualem, quae illis dat primum impulsus ad unionem ordinatam » (Probl. d. Mat. p. 70 sq.).

rum compagem coeuntia, modo rursus distracta singula per rixam odii » (v. 151-53)⁽¹⁾.

De regno odii, inde de disturbance quietis per odium, de successiva separatione elementorum usque ad statum perfectae eorundem segregationis, nihil apud Empedoclem invenitur, quod speciali commemoratione dignum videatur⁽²⁾. Inde breviter indicemus primo statum perfectae unionis rerum per amorem et secundo statum formationis rerum ope amoris ex statu plenae dissipationis.

(1) Etiam *Aristoteles* periodicum hunc ortum et interitum rerum ex mente Empedoclis commemorat. « Ut inquit Empedocles, vicissim (elementa) moveri et quiescere: moveri quidem, cum amicitia ex multis unum facit, aut odium multa ex uno; quiescere vero, temporibus interiectis, ita dicens: aut unum ex multis consuevit oriri aut rursus ex uno genito plura fiunt » (Phys. VIII, 1). Idem indicat *Plato*: « Siculae musae quaedam (Empedocles ex Sicilia)... contendunt, vicissim nunc omnia unum et sibi amicum (ἐν τὸ πᾶν καὶ φίλον), propter Aphroditem esse, nunc multa (πολλά) et quid in se dissidens esse propter discordiam quandam » (Sophist. 242 e).

lure notat *Zeller*, ex doctrina Empedoclis res singulas et compositas debuisse se formare *duabus vicibus* in illis quattuor stadiis sibi continuo succedentibus, nempe in transitu a plena unione elementorum ad semper crescentem separationem per odium, et insuper in transitu a plena separatione ad semper crescentem unionem per amicitiam. Empedocles autem, quantum ex eius fragmentis patet, supponere videtur, unice in *hoc secundo transitu* ope amicitiae fieri res singulares et sese formare universum (II, 785). Cur rem sic conceperit, non constat. Sunt tamen alii, uti *Ueberweg* (I, 67), qui revera illam duplicem formationem universi apud Empedoclem inveniri putant.

(2) Poetico modo Empedocles describit, odium turbare tranquillitatem entis unius per amicitiam omnia unita in se continentis. « Sic nexus densa mole continetur, sphaera rotunda, omni ex parte quiete gaudens. At simulatque magnum odium in partibus (unius) increverat, potentiamque auxerat transacto tempore, quod ipsis (odio et amicitiae) certo foedere transit, omnia deinceps quatiebantur dei membra » (v. 175-80). Statum vero perfectae dissolutionis omnium elementorum sic illustrat: « Seorsum omne grave, seorsum omne leve, ibi nec solis splendida facies apparet, neque hirsutum terrae corpus neque mare, universum enim inimicitiae plenum erat et amoris expers et permixtione vacuum » (v. 170-75).

1) *Status unionis elementorum in perfecto globo.*

Amicitia praevalente et odio plene e mundo eiecto, omnia elementa sunt unita per amorem in unam magnam sphaeram (σφαῖρος). Est hic globus formae perfecte rotundae, plene homogeneous et sic ubique sibi similis, continuus, sine ullo vacuo. Singula elementa non apparent propter uniformem distributionem eorum; sic mundus cum variis suis rebus non existit⁽¹⁾. Appellat Empedocles hunc globum perfectum poetice « deum » (v. 180) et *Aristoteles* eodem sensu improprio loquitur de « deo felicissimo » Empedoclis. (Met. I, 4). Est quoad rem τὸ εἶν Eleatensium, hac sola differentia, quod hoc apud ipsos est quid permanens, apud Empedoclem autem est transitorium; inde *Aristoteles* illud etiam appellat « εἶν » (Met. I, 4), Plato vero « εἶν τὸ πᾶν » (Soph. 242, e).

2) *Formatio universi et singularum rerum per amorem.*

In perfecto chaote, in quo per odium omnia elementa sunt plene separata, ita ut sit « seorsim omne grave, seorsim omne leve », amicitia in medio facit vorticem et per motum ibi causatum incipiunt elementa se unire et formare res. Imprimis se separat aether, ex quo corpora coelestia formantur, deinde ignis, qui invenit locum suum infra sphaeram coelestem, demum terra nostra, ex qua, per exhalationem aer ascendit. In terra ulterius singula corpora et bruta producuntur. De formatione vero et natura viventium iam est exactius inquirendum.

C. *Doctrina de viventibus.*

1) *Origo viventium.*

Viventia omnia ex terra orta sunt. Et primo quidem a terra productae sunt *plantae*; non autem indicat Empe-

(1) « Sed postquam odium ad ima descendit vorticis mediumque in globum amicitia penetravit, tunc haec omnia in unum plane coeunt; nec quidquam universi vacuum est, nec abundans, sed illa exstitit undique aequalis et omnino perfecta sphaera rotunda, omni ex parte quiete gaudens » (v. 163-69).

docles, singulas partes plantarum prius seorsum esse ortas et deinde se univisse. Quantum vero ad *bruta et homines*, natura successive tria tentamina fecit, usquedum illa viventia in statu convenienti produxerit. Et primo quidem separata membra brutorum et hominum produxit ⁽¹⁾, quae per amicitiam fortuito unita monstra formarunt mox peritura ⁽²⁾. Deinde integra individua orta sunt, sed adhuc tam imperfecta et mutila, ut nec ipsa exsistere possent ⁽³⁾. Demum individua perfectiora sunt orta, capacia, quae exsisterent et sui similia generarent.

2) *Nondum clara distinctio viventium a non viventibus et trium regnorum viventium inter se.*

Empedocles non amplius unicuique corpori, inde neque elementis seorsum sumptis vitam tribuit, in quo certe est laudandus. Claram tamen distinctionem mundi anorganici ab organico et regnorum viventium inter se nondum facit. Sic *plantis etiam cognitionem* et dolorem attribuit ⁽⁴⁾. Insuper

(1) « Multa quidem capita sine cervicibus pullularunt, mera brachia sine humeris vagabantur, oculi soli circumerrabant frontibus carentes » (v. 307-10).

(2) « Et ista coiverunt, prout quaeque forte obviam fuerunt... multa quidem creverunt, duos frontes habentia vel duo pectora; illa quidem boves cum facie humana, haec e contra homines cum facie bovis » (v. 311-15).

(3) « Integra hominum simulacra e terra prodibant... nondum pulchram membrorum figuram habentia nec vocem » (v. 321-25).

In hac Empedoclis doctrina de origine viventium est quaedam similitudo cum darwinismo, inde darwinistae Empedoclem ut praecursorem propriae doctrinae invocant. Attamen etiam dissimilitudo magna intercedit, uti inter alios *Zeller* notat (II, 795 sq.). Darwinistae enim ortum omnium perfectiorum viventium ex plantis maxime imperfectis per successivam evolutionem explicant; Empedocles autem nullo modo supponit, ex plantis evoluta esse bruta, vel bruta perfectiora ex imperfectis esse orta, sed docet, animalia imperfecta periisse et perfecta et ad vivendum capacia totaliter de novo prodiisse.

(4) « Vita in animalibus et plantis invenitur; in animalibus manifeste apparens, in plantis vero occulta et non manifesta... Anaxagoras autem et Empedocles desiderio eas (plantas) moveri dicunt,

putans, uti statim videbimus, etiam cognitionem intellectualem esse actionem mere materialem elementorum speciali modo unitorum, censet, intellectionem inveniri, ubicumque apta mixtio elementorum locum habeat. Hoc sensu videtur intelligendus, si dicit: « scito, omnia intellectum habere (πάντα φρόνησιν ἔχειν) et capacitatem cogitandi » (v. 298).

3) *Pura materialistica explicatio operationum cognoscitivarum.*

Quae animae actiones appellamus, ut sentire, intelligere, velle, secundum Empedoclem sunt *actiones mere materiales* corporum elementarium speciali modo inter se con-iunctorum; inde anima, ut *substantia diversa a corpore* ab eo nondum agnoscitur⁽¹⁾. Mixtio apta ad cognitiones producendas est praesertim in sanguine et praeprimis in corde, inde in sanguine est sedes cognitionis. « In undis sanguinis (mens) alitur, ubi intellectus praecipue versatur in ho-

sentire quoque et tristari et delectari asserunt » (Pseudo-Aristoteles, De plantis l. 1 c. 1). Etiam *Zeller* tenet, hanc notitiam mereri fidem, inde animadvertit, secundum Empedoclem « plantas non solum vivere, sed habere eandem animam, quae est in brutis et hominibus » (II, 792). Valde vagas similitudines Empedocles notat inter plantas et bruta, uti videtur, ad identitatem amborum regnorum confirmandam: productio seminis in plantis correspondet generationi in brutis (v. 286), folia plantarum similia sunt crinibus brutorum.

(1) *Aristoteles* (De an. l. 1, c. 2) tribuit Empedocli sententiam, *animam constitui* ex omnibus quattuor elementis. Contra quod notat *Zeller* (II, 802, 2), Empedoclem revera proprie non cognoscere adhuc animam, ut quid distinctum a corpore et ei oppositum, sed ipsum loqui solum de actionibus vitalibus, quae sint actiones elementorum speciali modo inter se unitorum. « Empedocles non composuit animam ex elementis, sed ipse id, quod nos appellamus activitatem animae, declaravit ex compositione elementari corporis; animam distinctam a corpore eius physica nondum cognoscit ». Attamen cum anima concipiatur communiter ut subiectum et principium operationum vitalium et cum istae operationes secundum Empedoclem insint in elementis ut subiecto, sane illa elementa habentia in se istas operationes possunt etiam appellari anima.

minibus: sanguis enim cordi suffusus hominibus est intellectus » (v. 72-75). Perfectio cognitionis dependet a perfectione mixtionis elementorum. « Quatenus homines variantur variato corpore, eatenus etiam eis semper aliud intelligere contingit » (v. 376)⁽¹⁾.

4) *Ulterior explicatio cognitionis, subiective et obiective spectatae.*

a) *Quantum ad cognitionem subiective spectatam:*

α) *Nulla differentia essentialis inter cognitionem sensitivam et intellectivam.* Cum et sensatio et intellectio sint solum actiones materiales elementorum, nimis clarum est, has actiones in se spectatas non essentialiter differre.

β) *Principium: simile per simile cognosci.* Principium, quod iam notavimus apud Parmenidem (p. 59), proponitur etiam ab Empedocle: *simile cognoscitur simili*. Sic adest, ut habet Aristoteles: « γνῶσις τοῦ ὁμοίου τῷ ὁμοίῳ » (Met. II, 4). Inde corpora elementaria cognoscimus per correspondentia elementa in nobis: pariter duas vires, amicitiam et odium, regnantes in mundo, cognoscimus per similes vires in nobis. Et idem valet de appetitione: appetimus id, quod est mixtum similiter, ut est mixtio elementorum in nobis, quae vero constant dissimilibus elementis, producunt in nobis aversionem⁽²⁾.

(1) *Theophrastus* (De sensu et sensibilibus, 10) quaedam magis adhuc exacta nobis conservavit de Empedoclis explicatione cognitionis humanae: « Eodem modo (Empedocles) de cognitione et ignorantia disputat: cognitionem fieri similibus, ignorantiam dissimilibus, tamquam cognitio (intellectus) idem sit, aut similis sensui... Idcirco etiam maxime sanguine cognosci, quoniam in illo elementa partium maxime commixta sunt. In quibus (hominibus) igitur aequalia et similia mixta sunt, neque magnis intervallis seiuncta, neque vero parvula neque nimis magna, eos ad cognoscendum maxime idoneos esse... In quibus igitur elementa posita sunt rara et levia, eos inertes et tardos esse... Quibus vero in una parte mixtio proportionalis est, hac ratione doctos esse, uti alios esse oratores bonos, alios opifices, quorum his ultimis in manibus, illis in lingua mixturam bonam esse ».

(2) « Terra enim terram cognoscimus, aqua vero aquam, aethere autem aetherem divinum, igne ignem edacem, amore amorem et odium

γ) *Explicatio cognitionis sensitivae per effluvia*. Ad sensationem habendam effluvia rerum vel intrant in organa, vel sese uniunt cum effluviis exeuntibus ex organis. In *odoratu* enim et *gustu* effluvia corporum penetrant in organa residentia in naso et ore; in *auditu* particulae aeris in aurem debent intrare. Quantum ad *visum* effluvia ex una parte se separant ex re colorata et ad oculum pergunt, ex alia parte ex aqua et igne oculorum radii exeunt, ita ut oculus sit, ut ait Empedocles (v. 222), quasi « laterna » radios emittens, ista duo effluvia conveniunt et efformant imaginem rei visae⁽¹⁾. De explicatione *tactus* apud Empedoclem nihil conservatum est.

b) *Quantum ad cognitionem obiective spectatam*, nempe eius obiectivum valorem, clarum est, Empedoclem debuisse coarctare *veracitatem sensuum*, quippe cum ipsi referant or-

odio funesto; ex his (quattuor elementis) enim omnia conflata constant, et per haec eadem cognoscunt et gaudent et dolent » (v. 378-84).

Etiam *Theophrastus* commemorat hanc doctrinam Empedoclis relate ad sensum: « De sensu duae sunt potissimum sententiae: alii enim similibus, alii contrariis fieri censent. Similibus Parmenides et Empedocles et Plato dicunt, contrariis Anaxagoras et Heraclitus. Argumenta petierunt illi inde, quod pleraque aliarum rerum similitudine sui cognoscuntur, et quod omnibus animalibus natura innatum est, cognoscere ea, quae ipsis cognata sunt, tum etiam, quod sensus effluvio fit, simile autem versus simile fertur » (De sensu et sensib. 9). De appetitione vero notat idem auctor: « Delectari nos dicit (Empedocles) similibus, dolore vero affici contrariis » (ib. 17).

(1) Quam explicationem etiam *Aristoteles* commemorat: « Quibusdam igitur pati quodque videtur, eo quod agens ultimum et principale per quosdam poros se intrudit; atque nos hoc pacto et videre et audire ceterisque sensibus sentire aiunt; tum etiam per aerem et aquam et ea, quae translucida sunt, res ipsas videri: propterea, quod meatus habeant invisibiles quidem ob parvitatem, sed tamen frequentes et serie quadam ac ordine dispositos et magis ita se habere, quae magis perspicua et dilucida sunt. Quidem igitur, ut Empedocles, hoc pacto in nonnullis definierunt » (De gen. et corr. I, 8). Idem explicatum iam audivimus (p. 94, 2) a Platone: « est color defluxus figurarum visui congruus atque sensibilis ».

tum et interitum rerum, qui tamen locum non habent. « Sensuum fidem declina, reputa vero, quale quodque clare (per rationem) apparet » (v. 57). Inde insistit, rationi esse prae sensibus fidendum. Lamentatur de limitatione et difficultatibus humanae cognitionis⁽¹⁾. Pro propria doctrina postulat assensum omnino firmum. « Certo illud teneto, ut a Deo tibi traditum » (v. 144).

5) *Aliae quaedam doctrinae de anima non cohaerentes cum Empedoclis systemate.*

Doctrinae commemoratae de anima et eius cognitione stant suo modo in harmonia cum Empedoclis systemate materialistico, explicante omnia per quattuor elementa et duas vires illa elementa unientes vel separantes. De praeexistentia animae et eius immortalitate sane in eiusmodi philosophia sermo esse nequit. Habet tamen alia ex parte Empedocles quasdam assertiones praesertim a Pythagoraeis assumptas, quae cum proprio systemate conciliari nequeunt. Sufficiat, eas breviter indicare.

a) *Doctrinae de praeexistentia animarum earumque migratione.*

Animae nostrae praeexistebant ante unionem cum corpore; erant in « coelo », sede deorum, « cum beatis », Solum eae animae uniuntur cum corpore, quae crimen aliquod patrarunt. Etiam ipsa Empedoclis anima cecidit ex illa celsitudine beatorum et in sua tristi migratione iam fuit in plantis et brutis. « Et ego nunc e coelo profugus sum et exul » (v. 9). « Iam ego ipse puer aliquando fui et puella, et planta et avis et mutuus in aequore piscis »

(1) « Limitati sunt sensus; per membra (organa) hominis diffusi. Multa mala irruunt, hebetantia virtutem cognitionis... Id tantum perspectum habemus, quod cuique assequi licuit quoquoersus agitato; universum vero mente se comprehendisse frustra omnes gloriantur: nec visu nec auditu nec intellectu id ab hominibus percipi potest. Tu vero, quia huc venisti, non amplius cognosces, quam quantum humana intelligentia capere potest » (v. 36-45).

(v. 11-13). Migratio haec saepe longe durat. Sic, qui alium occiderit vel periurium commiserit, « ter dena millia annorum procul a beatis errare debet » (v. 6). Animae melioratae fiunt, priusquam in locum beatorum redeant, « vates et poetae et medici et principes » (457).

b) *Doctrinae morales connexae cum his doctrinis de migratione animarum.*

Quia in bruto potest esse anima alicuius hominis, vehementer insurgit Empedocles in occisionem brutorum et manducationem eorum carnis. Quis scit, utrum non furamus in caras animas patrum vel matrum? ⁽¹⁾ Prohibere debuisset sibi cohaerens etiam manducationem plantarum; quod cum practice fieri nequeat, saltem limitat usum viventium vegetabilium. Ex hac intentione forte prodiit versus: « Miseri, heu miseri, a fabis abstinete manus! » (v. 451).

c) *Doctrina de aetate aurea.* Pulchris versibus describit Empedocles *aetatem auream*, plenam omni felicitate, expertem omni miseria ⁽²⁾. Non apparet tamen, quomodo et quando in propria doctrina perpetuae rixae amicitiae et odii locum habere potuerit hic status; tempore enim pacis et unionis omnium elementorum in beato *σφαίρῳ* homines nondum existebant.

(1) « Nonne desistetis a caede terribili? nonne videtis, vos mutua crudelitate vestra viscera dilaniare? Dilectum filium, qui formam mutavit [quatenus eius anima nunc est in bruto occidendo], pater in altum tollit, occidit et adhuc preces effundit, stultus valde! Sacrificia autem (bruta sacrificanda) clamant et supplicant furem: hic vero non exaudit clamorem, sed ex iugulatis victimis domi epulas impias parat. Pariter filius mactat patrem et liberi matrem et devorant caras carnes cognatorum » (v. 440-45).

(2) « Erant enim mansueta omnia et mitia hominibus, ferae volucresque, et benevolentia regnabat; arbores autem perpetuo florentes semperque frugiferare florebant, pomorum copia oneratae totum per annum. Non aliis hoc fas erat, aliis nefas, sed communis omnium lex, et idem lumen lucet per aerem late diffusum et per immensum coelum » (v. 433-39).

D. Doctrina de deo.

1) Doctrina de deo correspondens proprio systemati.

Proprio systemati Empedoclis correspondet unice doctrina, deos, si qui sint, nihil esse nisi entia viventia, composita uti homines solum ex quattuor elementis. Hoc sensu bis dicit, ex quattuor elementis etiam formatos esse « deos longaevos » (v. 145 et 156).

2) Doctrina de diis acceptata ex persuasione populari.

Loquitur aliunde Empedocles de diis vario sensu, sine dubio sese accommodans modo loquendi et cogitandi populari. Sic commemorat daemones ut entia superiora, appellat sua elementa deos, tribuit alteri vi agendi, nempe amicitiae, saepe nomen deae Aphroditae, nominat σφαῖρον deum.

3) Tentamen, perfectiorem reddere conceptionem dei.

Pulchri demum versus Empedoclis de deo, adhuc extant⁽¹⁾ qui ex parte etiam quoad verba conveniunt cum laudatis versibus Xenophanis (p. 48). Etsi illi versus proxime respiciant, ut videtur (cfr. Zeller, p. 805, 2) unum determinatum deum, nempe Apollinem, manifestant tamen laudabile desiderium Empedoclis, ut populares conceptus dei magis perficiantur. Describit deum uti sensu non perceptibilem, humana figura carentem, uti intellectum cognoscentem universum. Opponit ibi certe Empedocles deum ipsis corporibus et eum sibi rapraesentat, etsi forte confuso modo, uti materia carentem, et sic revera spiritualem. Et eodem bono sensu ductus concipit deum ut summe sapientem, si de propria doctrina dicit: « teneto eam, ut a deo tibi dictam ». Distinguenda proinde videtur doctrina philosophica Empedoclis de deo, quae est infelicissima, et eius conceptio dei

(1) « Beatus, qui divinae mentis amplitudinem intellexit, miseri, cui obscura de diis opinio placet. (Deo) appropinquare non possumus neque oculis eum cernere nostris, neque manibus apprehendere... Neque enim humano capite in corpore ornatus est... non pedes, non mobilia genua,... sed solum mens sancta (φρὴν ἱερή) et immensa, cogitatione celeri mundum universum percurrans » (v. 387-96).

connaturalis et menti, uti posteriores loquuntur, ingenita, quae veritati propius accedit ⁽¹⁾.

III. Iudicium de Empedocle.

1) *Consilium generale eius laudandum, medium executionis ingeniosum, ipsa executio partim felix.*

« Empedoclis systema unice intelligitur ex eius intentione, realitatem phaenomenorum (pluralitatis et mutationis corporum) salvare, quam Parmenides negaverat » (Zeller, II, 832), Quis non potest non approbare hoc consilium, quippe cum rigida unitas et immutabilitas universi ad mentem Parmenidis sit nimis absona? Consentiebat autem alia ex parte Empedocles Parmenidi, nullam realitatem de novo posse fieri, nullam posse perire; vires enim eius ingenii non sufficebant, ad subtilia argumenta Eleatensium pro hac positione solvenda, id quod plene facere acumini Aristotelis erat reservatum. Et quale proponit *medium* philosophus noster ad salvandam corporum pluritatem et mutationem sine laesione illius dogmatis eleatensis? Corpora, praecipit, constant *ex primitivis particulis, quae qualitative sunt immutabiles*, possunt tamen per motum localem sese unire diversis

(1) Quomodo ex mente Empedoclis doctrina de praeexistentia et migratione animae nec non de deo carente materialitate cohaereat cum proprio systemate, non apparet. Id quod in similibus casibus apud alios philosophos, praesertim primi istius temporis, supponere debemus, etiam hic dicendum videtur, nempe Empedoclem ipsum hanc oppositionem non animadvertisse et sibi de possibilitate conciliationis rationem non reddidisse. Si vero Zeller hac occasione animadvertit: « Eiusmodi simultaneum assensum in doctrinas se invicem destruentes esse possibilem, ostendunt exempla innumerabilia. Quotnam doctrinae theologicae sunt creditae a philosophis christianis, quorum persuasiones philosophicae consequenter evolutae in plena contradictione erant cum suis doctrinis theologicis! » (811, 4), tunc ipse supponit, inter fidem philosophi christiani et veram philosophiam esse proprie dictam oppositionem, id quod tamen admitti nequit et a Zeller neque in uno casu legitime probari potuit.

modis et iterum se separare. Est medium ingeniosum, est via media felix, salvans revera dogma eleatense, relinquens simul corporum pluralitatem et aliqualem mutationem. Si ipse primus hanc viam conciliativam excogitaverit ⁽¹⁾, certe hoc summo honori est eius ingenio. Et quod in adaptatione ulteriori huius medii quattuor sua corpora elementaria elegerit, etiam facile intelligitur ex conditione scientiae physicae sui temporis. Hylozoismo valedicens necessitatem sensitivam, quaerere *causam efficientem* pro novis unionibus et separationibus suorum corporum elementarium, id quod etiam significat magnum progressum in philosophia et debitam laudem Aristotelis ipsi promeruit: « Empedocles ergo praeter alios antiquiores primus hanc causam (efficientem) introduxit, eam dividens in duas » (Met. I, 4).

2) *Plura falsa in eius philosophia.*

Alia ex parte plura sunt adhuc valde *imperfecta et falsa* in Empedoclis systemate. Sex proponit principia (quattuor elementa et duas vires) plane independentes ab invicem exsistentia; vires, quas asserit, sunt mythicae personificationes; nihil, quod materiam excedat, adhuc cognoscit; omnem veram mutationem, etiam solum accidentalem ne-

(1) Quis prius hanc mediam vim proposuerit, non est plane extra controversiam positum. Empedocles, Anaxagoras, Leucippus erant coevi et fere eodem tempore varia sua systemata proposuerunt. Putat Zeller, verosimilius Empedoclem prius quam Anaxagoram, attamen posterius, quam Leucippum illum modum conciliationis invenisse. « Valde est verosimile, inquit, Empedoclem affirmationem, omne fieri esse unionem, omne perire esse separationem elementorum proposuisse ante Anaxagoram » (II, 1026). E, contra « Leucippus cum tentamine, ortum et interitum reducere in unionem et separationem corporum simplicium, verosimiliter antecedeat Empedoclem » (ib. 1027). Rationem principalem pro hac ultima opinione sic indicat idem auctor (ib. 958): apud Leucippum doctrina, « ortum, mutationem, interitum rerum eo explicari, quod reducantur in unionem et separationem elementorum aeternorum et immutabilium » est « accuratius et maiore consequentia evoluta et rationes, in quibus fundatur, apud ipsum, uti videtur, erant diffusius explicatae ».

gat; nimis primitivam explicationem actionis corporum et sensationis per effluvia tentat; contradictoria, praesertim de anima et deo docet. Sic intelligitur, quod *Aristoteles* animadvertat, ipsum in usu virium efficientium esse adhuc balbutientem, similem militi inexercitato, nescire, quid dicat, neque esse sibi consequentem, quia « multis in locis amicitia apud ipsum disiungit, odium vero separat » (Met. I, 4), et quod ipsum vituperat propter negationem mutabilitatis elementorum et omnis verae generationis: « Nam quod (elementa) ex invicem fiant, videmus, cum non semper ignis et terra remaneant idem corpus » (ib. I, 8); « simpliciter alterationem auferant necesse est, qui ita dicunt » (ib.).

3) *Meritum Empedoclis et magnus eius influxus in posteros.*

Plura capita doctrinae Empedoclis transierunt in *thesaurum verae philosophiae* vel saltem adiuvarunt ad hanc promovendam. Necessitas, admittendi praeter causam materialem etiam *causam efficientem*, distinctio inter materiam vivam et non vivam, ab omnibus philosophis sobriis est ut legitima agnita. Et ponere ex una parte corpora mobilia, ex alia vires etsi adhuc mythicas, corpora unientes et separantes, « initium facit ad distinctionem inter materiam incapacem ad se movendum et vim spiritualem, quae ei dat primum impulsus ad motum ordinatum. Sic (Empedocles) praeparat oppositionem inter materiam et spiritum, prima vice ab Anaxagora modo quodam distincto propositam » (Baeumker, Probl. d. Mat. p. 71). Eius *conceptus elementi* ut corporis primitivi non amplius ex corporibus specificè diversis compositi a scientia est acceptatus et adhuc viget⁽¹⁾;

(1) Ad rem *Zeller*: « Ipse in concordia cum Leucippo et Anaxagora inivit viam, in qua scientia naturalis ipsum est secuta; non solum numerum quaternum elementorum, qui postea tam longe quasi ut axioma valebat, sed etiam ipsum conceptum elementi in scientiam introduxit et sic cum illis aliis (Anaxagora et Leucippo) factus est fundator explicationis mechanicae naturae; demum fecit ex suis suppositionibus et

immutabilitas elementi ut eius nota essentialis ab Aristotele et scholasticis est reiecta, cum mutationem elementorum in se invicem (et generatim etiam in mixtis) sustinerent, a recenti vero scientia naturali iterum est acceptata, usquedum per recentissimas detectiones (corporum radioactivorum) denuo sit labefactata. Et *quattuor* eius *elementa* ab Aristotele et toto medio aevo sunt retenta et demum a physica recente potuerunt probari esse revera corpora mixta praeter ignem, qui cognitus est esse unice phaenomenum caloris et lucis. Sic Empedocles bene meritus est de philosophia et obtinebit semper unum ex primis locis inter philosophos antesocraticos.

§ 4.

ANAXAGORAS.

I. Vita et scripta Anaxagorae.

Natus est Anaxagoras c. 500 Clazomenae in Asia minore. Divitiarum, quas magnas possidebat, non multam curam habens, soli studio vacabat, optime versatus in scientia mathematica et astronomica. Ubinam et quomodo has scientias sibi comparavit, non constat. Athenas venit "aurea aetate", qua magnus Pericles (468-29), eximius orator et dux belli et generosus fautor scientiarum et bonarum artium urbem Athenarum centrum scientificum et politicum totius Helladis facere studuit eamque revera ad culmen summae gloriae evexit. Florebant Athenis tunc Herodotus,

ex statu cognitionum sui temporis tentamen sane magni aestimandum, explicandi etiam singula phaenomena ». Sic « eius meritum scientificum non debet nimis parvi aestimari » (II, 836).

Aeschylus, Sophocles, Euripides, et cum Anaxagora etiam philosophia in principali urbe Graeciae pedem figit ibique gloriosum domicilium per plura saecula retinuit. Etiam Anaxagoras uti alii isti viri egregii familiari amicitia Periclis utebatur. Cum autem cives ingrati Periclis gloriae inviderent et hominem de patria tam praeclare meritum potentia privare vellent, etiam Anaxagoram, Periclis amicum accusarunt, et quidem, quod deos populares despiceret, quippe qui ex. gr. solem non ut deum "Helium", sed ut meram "massam igneam" consideraret. "Quapropter, simulatque Pericles se cum Anaxagora in periculo versari animadverteret, ipse quidem inimicorum insidias effugit, Anaxagoram vero ita tantum capitis discrimine, ex iratae plebis invidia orto, liberavit, ut eum clam Athenis abduceret. Quo facto Anaxagoras Lampsacum (in Asia minore) profectus ibi diem suum obiit" (Mullach II, 244). Dicitur Anaxagoras fuisse serius, sed mitis, valde indifferens versus divitias, tranquillus etiam in rebus adversis, quae omnia pluribus factis, quae de ipso narrantur, comprobantur (cfr. Zeller II, 1018). Athenienses ipsi cognomen "νοῦς" dedisse feruntur, ludibrio, uti videtur (ib. 972, 1). Pretiosa fragmenta ejus scripti "De natura" sunt apud Mullach (I, 248 sqq.) et magis aucta apud Diels (Vorsokrat. 1903, 327 sqq.), qui ipse parvum suum, sed multum valens fragm. 10 detexit. Citabimus fragmenta secundum numeros apud Mullach, ad dentes deficientia ex Diels. Apparet ex scriptis Anaxagorae, ipsum adhibuisse poema Empedoclis, quapropter iure merito generatim consideratur post Empedoclem (1).

(1) De relatione temporis inter Empedoclem et Anaxagoram notat *Aristoteles*: "Anaxagoras aetate quidem prior fuit, quam Empedocles, operibus vero posterior (τοῖς ἔργοις ὕστερος)" (Met. I, 4).

"Posterior" sensu obvio respicit tempus (scripsit opera posteriorius), posset tamen forte etiam significare minorem valorem operum, Cfr. Zeller II, 1023, 2. Ex comparatione scriptorum cum quadam certitudine constat, Empedoclem directe usum fuisse poemate Parmeni-

II. Doctrina Anaxagoræ.

Ut statim *positionem generalem* Anaxagoræ inter phisicos juniores indicemus, ipse quoque uti Empedocles sibi proposuit, harmonice componere dogma Eleatensium negans pluralitatem ed immutabilitatem corporum cum sensu communi ista admittente. Ad quem finem idem quoque medium conciliationis elegit, nempe elementa primitiva qualitative plane immutabilia, localiter autem mobilia. Attamen dissentit ab Empedocle, primo in determinandis illis *elementis primis*, deinde in assignanda *causa efficienti* motus et unionis elementorum, quae non ampliussunt vires mythicae, sed *νοῦς* separatus, intelligens et potens.

Videamus ad conspectum habendum, imprimis ejus doctrinam de ultimis corporum elementis et statu primitivo corporum, deinde de mente separata, tertio de formatione universi per mentem, quarto de viventibus, demum de deo.

A) Anaxagoræ doctrina de ultimis corporum elementis et statu primitivo corporum.

1) Uti Empedoclis sic anaxagoræ doctrina de ultimis corporum elementis et tentamen conciliandi positionem Eleatensium cum sensu communi.

a) *Approbat cum Empedocle dogma eleatense, nullam realitatem de novo fieri vel perire.* Id, quod Eleatenses propter rationes non facile solubiles affirmarunt, nempe *nihil fieri sensu proprio, nihil perire*, admittit etiam Anaxagoras. Quam doctrinam proponit iisdem fere verbis, uti Empedocles, inde ejus poemate usus est. "At vero nascendi et intereundi vocabulis non recte Graeci utuntur. Nulla enim res neque fit neque interit, sed ex iis rebus, quae sunt, compositione oritur vel segregatione. Ita rectius pro fieri dixerint misceri, pro interite vero segregari" (97). Inde sustinet sibi

dis, Anaxagoram autem prae manibus habuisse non poema Parmenidis, sed unice librum Empedoclis, id quod ostendit, ipsum scripsisse post Empedoclem (ib. 1025).

coharens, summam rerum et realitatis eas constituentis non posse crescere neque diminui. “ Sciendum est, summam (rerum) neque maiorem neque minorem fieri posse. Etenim fieri nequit, ut plura sint omnibus simul sumptis, quae exstant, sed cuncta semper aequalia sunt ” (14).

Et *curnam* negat Anaxagoras possibilitatem ortus vel interitus cuiuscumque realitatis? Etsi in fragmentis conservatis ratio non explicite inveniatur, recte tamen sine dubio reliquit *Aristoteles*, eam esse eandem, quam Eleatenses afferebant: realitas deberet fieri ex nihilo vel abire in nihilum; ex nihilo autem nihil fit et in nihil nihil abit. ⁽¹⁾

b) *Dissentit ab Eleatensibus et consentit Empedocli in eo, quod pluralitas corporum et aliqualis eorum mutatio sit retinenda.*

Persuasioni sensus communis et testimonio sensuum hac in re non voluisse renuntiare Anaxagoram, patet ex eo, quod revera doceat pluralitatem corporum eorumque variam unionem et separationem.

c) *Eadem via conciliatoria uti Empedocles: admittenda sunt plura corpora elementaria, quae qualitative immutabilia tamen sese unire et separare possunt. Uti enim iam audivimus, (fr. 17): “ nulla res neque fit, neque interit, sed ex iis rebus, quae sunt, compositione oritur vel segregatione ”.*

(1) « Existimavit (Anaxagoras), communem physicorum opinionem esse veram, ex nihilo nihil fieri.

Ideo namque sic inquirunt: « erant simul omnia » et « fieri tale est variari ». Alii vero dicunt, fieri esse unionem vel separationem. Praeterea movetur Anaxagoras eo, quod contraria ex se invicem fiunt: inerant igitur: nam si necesse est, ut quidquid fit, vel ex entibus fiat, vel ex non entibus, hoc autem ut ex non entibus fiat, est impossibile (in hanc enim sententiam consentiunt, quicumque de natura disserunt): quod reliquum est, necessario evenire censuerunt, ut fiat ex iis, quae sunt et insunt, sed propter molis parvitatem sensu a nobis non percipiuntur ». (Phys. I, 4).

2) Accuratio explicatio corporum elementarium.

Anaxagoras attribuit, ut vidimus, uti Empedocles, principalem proprietatem τοῦ ὄντος Eleatensium, nempe *intrinsecam immutabilitatem*, primitivis suis corporum elementis. Attamen in determinanda ulteriore *natura horum elementorum* valde discrepat ab Empedocle. Videamus, qualia elementa proponat et quales proprietates eis attribuat.

a) *Corpora primitiva Anaxagorae in genere. Eius positio plane contraria Empedocli: corpora derivata Empedoclis sunt primitiva, eius quattuor elementa sunt iam derivata.*

Empedocles ponit ut corpora primitiva quattuor elementa qualitative diversa; alia corpora, uti carnem, os consideravit ut ex illis primitivis derivata, ita ut proprietates eorum possint explicari ex proprietatibus corporum primitivorum. Plane *oppositum* docet *Anaxagoras*: illa corpora magis determinata, uti os, caro, sanguis, aurum, sunt corpora primitiva, resoluta tamen in particulas minimas; quattuor vero elementa *Empedoclis* sunt iam corpora derivata et composita ex illis primitivis, quae in eis quadam mixtione uniformi insunt, ita ut singula sensibus non appareant. Sic derivat *Empedocles* organica ex anorganicis; *Anaxagoras* oppositum facit. Audiatur statim *Aristoteles*, in hac *inversione doctrinae Empedoclis* statuens id, quod est *proprium Anaxagorae* hac in re: « Porro *Anaxagoras* et *Empedocles* contrario modo dicere videntur.

Hic enim (*Empedocles*) terram, aquam, aerem, ignem statuit esse elementa quattuor eaque magis simplicia quam carnem, os et alia eiusmodi corpora similia; hic vero (*Anaxagoras*) haec quidem simplicia et elementa, illa vero, terram, inquam, ignem, aquam, aerem composita esse, cum illa (caro, os) sint semina ad ista (terram, aerem) gignenda » (De gen. et corr. I, 1) ⁽¹⁾

(1) Idem etiam clare dicit alibi: « *Anaxagoras* autem de elementis contrario modo atque *Empedocles* dicit. Hic enim ignem et terram

Appellat Anaxagoras sua primitiva corpora « semina omnium rerum » (σπέρματα πάντων χρημάτων) (3), ex modo loquendi Aristotelis a posterioribus saepe nominantur particulae « *homoeomeriae* » vel simpliciter (corpora, elementa) *homoeomeria* (τὰ ὁμοιομερῆ). ⁽¹⁾

ceteraque eiusdem seriei corpora elementa corporum esse ac omnia ex hisce constare ait: Anaxagoras autem contrarium asserit. Ea enim quae sunt similium partium, carnem, inquam, et os, et quaecumque talium, elementa esse dicit (τὰ γὰρ ὁμοιομερῆ στοιχεῖα), aerem autem et ignem horum ac ceterorum omnium seminum (σπερμάτων) mixturam esse. Utrumque enim ipsorum (aerem et ignem) ex universis corporibus similium partium congregatis esse dicit » (De coel. III, 3).

(1) *Aristoteles* appellat « σώματα ὁμοιομερῆ », quod scholastici transtulerunt « corpora similia » proxime tota corpora illa, quorum partes sunt eiusdem specifica naturae cum toto, ita ut consequenter partes sint inter se et cum toto similes, uti sunt caro, os, sanguis, aurum. « Etenim Anaxagoras facit ea elementa rerum, quae similia (ὁμοιομερῆ) sunt, ut os et carnem et medullam caeteraque, quorum cuiusque pars cum toto sortita est idem nomen » (De gen. et corr. I, 1). E contra corpora « ἀνομοιομερῆ » (dissimilia) sunt illa, quorum partes habent naturas specificè diversas inter se ac proinde etiam cum toto, uti animal constat ex ossibus, carne, nervis, vel etiam partes animalis manus, facies, compositae ex eisdem ulterioribus partibus inter se dissimilibus. Iam vero istud nomen « ὁμοιομερές », quod apud Aristotelem proxime significat *totum corpus simile*, postea translatum est ad significandas *minimas partes* componentes totum, et sic primitivae partes Anaxagorae appellantur partes, particulae « *homoeomerae* » vel simpliciter (corpora) « *homoeomera* ». Cfr. *Zeller*, II, 983, 2.

Docet ergo Anaxagoras, tota corpora, quae habent partes qualitative easdem cum toto, uti est maior quaedam pars carnis, eo esse orta, quod particulae primitivae praeexsistentes iam in eadem natura ex. gr. carnis, sese mechanice ad ista maiora corpora formanda univerint. « Anaxagoras... infinita dicit esse principia. Fere enim omnia corpora similia (ἀπάντα τὰ ὁμοιομερῆ) ut aquam et ignem fieri et corrumpi ait coniunctione et separatione solum: aliter enim nec fieri nec corrumpi, sed remanere semper eadem » (Met. I, 3).

Notetur, *hoc unico loco citato* Aristotelem inter corpora « similia » etiam « aquam et ignem » referre, plane in oppositione ad id, quod alibi pluries dicit, nempe elementa quattuor Empedoclis ex mente Anaxagorae iam esse composita ex eius corporibus primitivis (carne, osse etc.). Quod ita explicandum videtur, quod hoc in

Curnam Anaxagoras invertit doctrinam Empedoclis hac in re? Proprium motivum in fragmentis non est explicite conservatum; videtur tamen putasse, proprietates corporum magis determinatorum uti carnis, ossis, non posse sufficienter explicari ex mera compositione paucorum elementorum primitivorum, quae remaneant cum suis proprietatibus immutata in compositis; inde proprietates istorum corporum magis iam determinatorum attribuit ipsis elementis primitivis. (cfr. Zeller, II, 84).

b) Proprietates corporum elementarium,

α) *Sunt infinitae multitudinis.* Adest « multitudo infinitorum seminum » (σπερμάτων ἀπείρων πλῆθος) (4). « Anaxagoras autem Clazomenus, inquit *Aristoteles*, infinita dixit esse principia » (Met. I, 3). *Curnam* multiplicat tantopere prima principia? Uti videtur ideo, quia numerum corporum partium similium (os, aurum etc.) infinite magnum esse censuit, inde eundem numerum elementorum ponere debuit.

β) *Sunt qualitative inter se diversa.* Est multitudo seminum infinita « in nihilo similia inter se (οὐδὲν ὅμοιόντων ἀλλήλοισι) » (4). *Cur?* Certe, quia putavit, illa corpora similium partium, quae proxime observamus, esse omnia *specificè inter se differentia*, uti etiam directe dicit: « ne ceterarum quidem rerum nunc ulla alii est similis » (4). *Naturam diversitatis* non amplius explicat et etiam sine dubio ulterius explicare non potuisset; commemorat quidem differentias « humoris et siccitatis, caloris et frigoris, lucis et caliginis » (4), attamen ad illas solas differentias non intendit reducere totam differentiam seminum. ⁽¹⁾

loco dicat elementa esse corpora « similia » ex propria (Aristotelis) vel Empedoclis sententia, cuius paulo antea mentionem fecerat, non autem ex mente ipsius Anaxagorae. Cfr. Zeller II, 980, 2.

(1) Animadvertit quodam fragmento Anaxagoras, semina (elementa) differre formis, coloribus, gustu. « Semina omnium rerum et formas varias et colores et gustus habentia » (3). Tamen non sat clare ex contextu apparet, utrum ipsae classes elementorum, vel singulae particulae eiusdem elementi istis proprietatibus inter se differant. Vide Zeller, qui hanc quaestionem in dubio reliquit (II, 984 sq.).

γ) *Quantitative sunt divisibilia in indefinitum.* Quantitative consideratae ultimae particulae elementorum sunt « valde exiguae » (1), immo sunt divisibiles in indefinitum, quippe cum per nullam divisionem quantumvis protractam corpus in nihilum resolvi possit. « In parvo non est minimum, sed semper minus; quod enim est, non potest per divisionem non esse » (i. e. non potest per divisionem resolvi in non esse, τὸ γὰρ ἔδν οὐκ ἐστὶ τομῇ οὐκ εἶναι; de lectione τομῇ vide Zeller 989,2) (15).

Addit, corpus etiam quoad *magnitudinem* posse crescere in indefinitum: « sed etiam in magno adhuc semper maius potest esse... unumquodque per se est magnum et parvum (quatenus crescere et dividi potest) » (ib.).

c) *Stabilis unio unius elementi cum omnibus aliis.* Particulae unius elementi nequeunt esse solitariae, sed varia proportionem in unoquoque corpore insunt particulae omnium elementorum. « In quavis re omnis materiae particulae insunt » (5)⁽¹⁾. Addit autem Anaxagoras, unumquodque corpus *videri esse illud corpus*, cuius plurimas particulas in se continet; quare si unum corpus videatur habere solum proprietates unius elementi cum exclusionem proprietatum aliorum

(1) Saepius hoc inculcat Anaxagoras: « Reliqua continent partem omnis materiae... in quavis re omnis materiae pars inest » (6). « In omnibus omnia insunt neque alia ab aliis separari possunt, sed omnia omnis materiae partem continent. Cum autem minimum esse nequeat, non potest se segregare et per se esse, sed omnia debent, ut in initio, sic etiam nunc simul esse » (16).

Uti clare ex his textibus apparet, in unoquoque corpore sunt secundum Anaxagoram certe *particulae omnium corporum*, quae corpora sunt multitudinis infinitae et hoc sensu « infinitae » particulae inveniuntur in unoquoque corpore. Sed sunt ne iterum de *unoquoque corpore infinitae particulae* in quolibet corpore, ita ut multitudo particularum cuiusque corporis sit « infinities infinita », ut quidem ipsum interpretantur? (cfr. S. Thomam in Phys. I. 1, lec. 9). Dicendum videtur, hoc nullibi asserti ab Anaxagora; immo cum dicat, quodlibet corpus apparere nobis ut tale corpus, cuius *relative plures particulas* continet, supponit *non eundem numerum* seminum cuiuslibet corporis esse in quolibet corpore.

elementorum, hoc provenit ex eo, quod relative plures particulas istius elementi in se habet. « At nihil est simile alii in hac infinita rerum multitudine, sed qualia cuique semina plura insunt, tale esse apparet et fuit » (6). Quare elementa Empedoclis etiam continent in se elementa omnium corporum, tamen quodam modo uniformi, ita ut non appareant quaedam sola secundum proprietates specificas; supponi insuper debet in unoquoque elemento (aere, aqua etc.) illa semina esse alia et alia proportionem mixta.

Valde mira sane doctrina, in omnibus corporibus particulas omnium aliorum corporum inesse, in quolibet magno vel parvo corpore sic exsistere multitudinem infinitam particularum! Quomodo philosophus noster in hanc plane singularem conceptionem pervenit? Uti ex fragmentis et testimoniis veterum apparet, principalis ratio est ista: ex una parte experientia quotidiana docet, unum corpus fieri ex altero, id quod Anaxagoras extendit ad suppositionem. ut habet Aristoteles, « quodlibet fieri ex quolibet » (Phys. III, 4); alia ex parte ipsi persuasum erat, ut vidimus, nullam realitatem posse de novo produci; inde id quod fit ex alio, in eo inesse debet et sic omnia in omnibus inesse debent⁽¹⁾. « Quomodo, sic interrogat in fragmento recenter detecto a Diels, crines ex non — crinibus et caro ex non — carne fiant? (fr. 10 apud Diels). Simili modo ex nive fit aqua coloris magis nigri, ergo in nive cum colore alio iam erant particulae coloris nigri⁽²⁾. Et alia experientia *speciali modo*

(1) Nexum hunc clare indicat *Aristoteles*: « Idcirco aiunt, quodlibet esse cuiuslibet admixtum, quia quodlibet ex quolibet fieri cernunt: videri autem res differentes et appellari diversas inter se secundum id, quod superat alia propter suam maiorem numerum in mixtione infinitorum » (Phys. I, 4).

(2) Commemorat *Sextus Empir.* (Pyrrhon. I, 13, 33) secundum Anaxagoram « nivem esse nigram » (ἡ χιών ἄρα μέλαινα ἐστίν). Etiam *Cicero*: « Anaxagoras nivem nigram esse dixit » (Qu. Acad. IV, 23). Ad idem alludit iocando *Lactantius*: « Quid dici potest de illo, qui nigram dixit esse nivem? Consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret. Discipulus hic forte Anaxagorae fuerit, cui nives astramentum fuerunt » Div. Inst. III, 23).

Anaxagoram ad hanc doctrinam movisse videtur: ex *eodem nutrimento* formantur ossa, caro, medulla, id quod fieri non posset, nisi omnia illa corpora iam in nutrimento inessent⁽¹⁾. Demum factum, *contraria* ex contrariis fieri, ad eandem doctrinam contulit. « Praeterea movetur Anaxagoras ex eo, quod contraria ex se invicem fiunt: inerant igitur » (Phys. I, 4).

d) *Nullum est vacuum inter elementa primitiva*. Sic unitae sunt particulae primitivae ad corpora constituenda, ut *nullibi vacuum* inter se relinquant, uti refert Aristoteles (Phys. IV, 6)⁽²⁾.

3) Primitivus status perfectae mixtionis elementorum.

Corpora infinitae multitudinis, inter se specificè diversa, initio erant in *statu primordiali uniformi*, omnia iam divisa

(1) Sic Pseudo-Plutarchus: « Anaxagoras Clazomenus similes partes statuit esse principia rerum. Nulla enim ei ratione explicari posse videbatur, quomodo ex eo, quod non esset, aliquid fieri aut quomodo id, quod esset, in nihilum redigi posset. Sane cibum sumimus simplicem atque uniformem, ut cum panem vescimur et aquam bibimus. Illo tamen alimento nutritur crinis, vena, arteria, nervi, ossa, omnes denique partes. Quae cum fiant, fatendum est, in alimento istas omnes naturas inesse, singulisque singula addi, et sic inesse in eo particulas sanguini gignendo aptas, itemque nervis et ossibus aptas. Quae quidem particulae mente cernuntur; non enim ad sensus omnia sunt referenda » (Placit. I, 1, c. 3).

(2) Non sine ratione vitio vertit ibi *Aristoteles* Anaxagorae, quod non recte absentiam vacui probaverit. Eo enim volebat Anaxagoras probare non esse vacuum, quod ibi, ubi homines putent esse vacuum, *adhuc sit aer*, quippe qui plene comprimi non possit. Ad quod respondet Aristoteles, ex hoc experimento sequi quidem non esse ibi vacuum) ubi *vulgus* id esse putet, non autem, nullibi esse vacuum sensu proprio, quod Anaxagorae fuisset probandum. « Qui igitur, ait Aristoteles, ostendere conantur, non esse vacuum, hi non id refellunt, quod homines [docti] vacuum dicere volunt, sed quod per errorem sic nominant: sicut Anaxagoras et alii, qui hoc modo argumentantur: demonstrant, aerem esse aliquid, utres torquendo et ostendendo, quanta sit vis aeris. Homines [docti] autem volunt, vacuum esse intervallum, in quo nullum est sensibile » (Phys. IV, 6).

in minimas partes et quam perfectissime inter se permixta. Nullum determinatum corpus apparuit, nullus specialis color⁽¹⁾. Si Aristoteli credere licet totum erat quid immobile et quiescens per tempus longissimum. « Simul omnia erant (ὁμοῦ πάντα) et quiescebant per tempus infinitum (χρόνον ἄπειρον) » (Phys. VIII, 1). Ecce, suo modo omnia erant unum (ἐν πάντα); est σφαῖρος Empedoclis, est unum immobile Eleatensium, simul tamen cum magna corporum pluralitate. Anaxagorae « ὁμοῦ πάντα » in proverbium abiit et saepius apud veteres scriptores occurrit.

Sed haec sufficiant de Anaxagorae « seminibus », ut ultimis corporum principiis, quae sane magnopere differunt ab Empedoclis quattuor elementis. Ut autem in determinanda elementorum natura, sic etiam in *assignanda causa* motus et unionis horum elementorum Anaxagoras longe discedit a suo predecessore. Transeamus iam ad hanc alteram partem doctrinae Anaxagorae, quae est multo maioris momenti, accuratius considerandam.

B. Anaxagorae doctrina de intellectu ut motore et ordinatore universi.

Semina infinita quoad speciem et in unaquaque specie infinitae multitudinis sunt ultima corporum elementa; omnes illae particulae innumerae erant in statu primitivo unifor-

(1) « Res omnes confusae unum in corpus erant, innumerae et valde parvae, cum parvitas ipsa invisibilis esset. Et in hac quidem omnium mixtura nihil propter rerum parvitatem apparebat, cuncta enim, aer et aether, ambo infiniti, pervagabantur, quippe hi universis immixti partium multitudine et magnitudine cetera superant » (1). « Antequam vero haec secernerentur in isto cunctarum rerum acervo, ne color quidem ullus conspiciebatur, obstabat enim omnium confusio, humoris et siccitatis, caloris et frigoris, lucis et caliginis, multarum terrae particularum ac seminum innumerorum inter se dissimilium: quippe ne caeterarum quidem rerum ulla alii nunc similis est. Quae cum ita sint, putandum est, in hac universitate rerum unum esse omnia (ἐν εἶναι πάντα χρήματα) » (4).

miter inter se mixtae et perfecte immobiles. Sed *qualis est causa* producens motum et ordinem in hac « indigesta mole »? Est celeberrimus « νοῦς » Anaxagorae. Videamus imprimis *rationes pro eius existentia*, deinde eius *proprietates*, demum indicemus *quasdam controversias existentes de natura intellectus* Anaxagorae.

1^a Probatio existentiae intellectus separati.

Ex ipso Anaxagora, ex declarationibus Platonis et Aristotelis, proxima occasio movens Anaxagoram ad introducendum intellectum clare apparet: philosophus noster considerans, mundum esse « κόσμος » i. e. totum bene et pulchre compositum et in partibus suis, praesertim stellis se movens motu ordinatissimo, ut rationem sufficientem motus et ordinis universi *unice concipere potuit ens intelligens et potens*, quod nomine « νοῦς », intellectus, designavit, sane non cogitans de mera facultate intellectiva sine subiecto, sed de substantia intelligente. Rationes pro hac doctrina tam gravi Anaxagoras non explicite quidem recenset, tamen ex eo, quod ipse tribuit intellectui et ex explicationibus veterum duae rationes principales iam indicatae manifestae sunt.

a) *Motus ut prima causa pro intellectu*. Motus in materia per se immobili producendus imprimis movit Anaxagoram ad intellectum statuendum. Hylozoismus primorum Ioniorum necnon Eleatensium erat feliciter superatus per *Empedoclem*. Materia anorganica ipsa sese movere nequit. Empedocles proposuit figuras mythicas, amicitiam et odium ad elementa unienda et separanda. Anaxagoras est primus, qui introduxit *rationem philosophice sufficientem: ens intelligens et potens*. « Intellectus (materiam) movere incepit (ἤρξατο ὁ νόος κινεῖν) » (7). Et *Aristoteles* de intellectu Anaxagorae: « κινήσεως ἀρχὴν αὐτὸν ποιεῖ » (Phys. VIII, 5). Ecce persuasio, motum, quem observamus in mundo, ex ipsis corporibus inanimatis oriri non posse, coegit Anaxagoram ad *causam externam* et diversam a corporibus mobilibus statuendam.

b) *Ordo per motum producendus ut altera ratio principalis intellectus*. Mediante motu in corporibus producto ordo ille, quem in universo et praesertim in regulari motu corporum coelestium admiramur, erat efficiendus. Iam vero, si in materia qua tali non est ratio motus, a fortiori in ea inesse nequit ratio talis motus, ex quo proveniat ut effectus hoc universum tam bene ordinatum. *Huius autem ordinis explicatio* est ratio potissima pro Anaxagorae intellectu. « Quae debebant esse, sic ipse exponit, quaeque fuerunt et quae nunc sunt quaeque erunt, omnia intellectus ordinavit (πάντα διεκόσμησε νόος), et rotationem hanc, qua nunc sidera et sol et luna et aer et aether, separata ab indigesta mole, moventur et vertentur » (6). Et Socrates apud *Platonem*: « Cum audissem aliquando ex libro, ut dicebat, Anaxagorae, legentem quendam, mentem omnia ordine disponere, omniumque causam esse, hoc utique causae genere magnopere sum delectatus, existimans, quodam modo conveniens esse, quod mens omnium sit causa » (Phaedo, 97 d). Eandem rationem etiam affert *Aristoteles* in textu noto, in quo singulari laude accumulatur philosophum nostrum, ipsum appellans « sobrium comparatum ad antiquos vana loquentes », quia « ut in animantibus (hominibus), ita in natura intellectum (νοῦν) inesse ut causam mundi et totius ordinis dixerat ». Sic Anaxagoras ponit intellectum simul « causam, per quam res sint bene ordinatae et causam, unde motus proveniat » (1).

(1) Audiatur *totus textus Aristotelis*, (Met. I, 3) speciali attentione dignus. Explicat ibi *Aristoteles*, philosophos solum paulatim et successive pervenisse ad considerandas varias rerum causas. Et primi quidem unice solliciti erant ad investigandam *causam materialem*. « Secundum illos (primos) sufficiebat, unam solam causam admittere conceptam ad modum causae materialis. Sed cum inquirentes sic procederent, ipsa res eos ulterius duxit et coegit, ut amplius inquirerent (nempe in causam efficientem)... Nam ipsum subiectum facere nequit, ut sese mutet, dico neque lignum neque aes facit, ut mutetur... Hoc aliud autem quaerere, est quaerere principium alterum, unde prove-

Quonam modo pervenit Anaxagoras ad hanc suam positionem tanti momenti, ut ad ordinem mundanum explicandum intellectum aliquem invocaret? Sine dubio, omnibus consentientibus, *ex consideratione modi agendi hominum* ad hoc adductus est. Opus ordinatum tunc solum facimus, si intellectu utimur, opus producendum antea mente concipimus, media apta ad id efficiendum eligimus; si vero sine deliberatione agimus, nihil ordinati et pulchri efficimus; inde idem modus agendi in costructione universi tam bene ordinati supponi debet. Indicat hunc modum procedendi clare Aristoteles in loco modo citato: « ut in animantibus (hominibus), ita in natura intellectum inesse ut causam mundi et totius ordinis dixerat ».

Quodsi posterioribus scriptoribus credere licet — et non est ratio, ipsis diffidendi hac in re — Anaxagoras insuper directe *fatalem necessitatem et casum* ut rationes sufficientes ordinis mundani exclusit, ita ut eius probatio motoris et ordinatoris universi sit undique completa. « Dixit (Anaxagoras), nihil eorum, quae facta sunt, facta esse secundum fatum, sed hoc esse nomen sine sensu » (Theophrastus, De fato c. 2). « Anaxagoras et Stoici dixerunt, (casum, τυχήν)

niat motus (causam efficientem) ». Tertio loco inquirebant causam finalem id quod primus *Anaxagoras* fecit.

« Post hos autem et huiusmodi principia tamquam non sufficientia, ut entium naturam generarent, rursus ab ipsa veritate coacti, ut dicimus, ulterius principium quaesierunt. Ut enim entia bene se partim habeant, partim [bene] fiant, nec ignem fortassis nec terram nec aliud huiusmodi verosimile est, causam esse, nec verosimile est, illos [prioris philosophos] hoc arbitrari; nec rursus casui et fortunae tantam attribuere rem probe se habet. Quare, qui ut in animalibus [rationalibus], ita in natura intellectum (νοῦν) inesse ut causam mundi et totius ordinis dixerat, quasi sobrius comparatus ad antiquiores vana dicentes apparuit. Istas autem rationes, qui palam attigit, Anaxagoram fuisse scimus: attamen Hermotimus Clazomenius putatur prius dixisse. Qui igitur ita arbitrati sunt, principium rerum posuerunt simul causam, propter quam res bene sint ordinatae et causam, unde motus provenit ».

esse causam non cognoscibilem demonstratione humana (et inde non admissibilem) » (Plac. I, 29). Illis explicationibus insufficientibus opponit Anaxagoras propriam doctrinam sic expressam per *Aristotelem*: « ὁ νοῦς κινεῖ, ἀλλὰ κινεῖ ἐνεκὰ τινος » (Met. XII, 10).

Sic habemus introductum in philosophiam *dualismum* inter materiam, quae moveri et disponi potest ex una parte, et *motorem et ordinatorem* ex alia parte, qui tamen non est amplius dea quaedam ficta (Parmenides in secunda parte poematis) vel persona mythica (Empedocles), sed *ens intelligens et potens* » ⁽¹⁾.

2) Proprietates, quas Anaxagoras intellectui tribuit.

Rationes Anaxagorae pro existentia intellectus vidimus. *Quales sunt eius proprietates?* Recenseamus imprimis proprietates, quae ex legitima interpretatione Anaxagorae necnon ex auctoritate Platonis et Aristotelis ei conveniunt, indicaturi deinde sincere magnas recentes controversias, quae hac in re existunt.

Omnes fere proprietates, quas Anaxagoras intellectui tribuit, derivari possunt *ex fine*, propter quem intellectum introducendum esse putavit, ut sit nempe *motor et ordinator universi*. Ut hoc suo munere rite fungi possit, debet habere plenam *cognitionem* rerum ordinandarum et magnam *potentiam* in eas, id quod iterum supponit, ipsum esse ab omni-

(1) Rationes indicatas sic breviter complectitur *Zeller*:

« Non sciebat [Anaxagoras] explicare motum generatim ex materia, qua tali et minus adhuc motum ordinatum, qui produxit effectum tam pulchrum et bene ordinatum, uti est mundus; necessitatem non bene intellectam vel casum etiam invocare noluit et sic ens spirituale supposuit, quod materiam moveret et ordinaret » (II, 993). Addit ib. in nota 2: « Quod utrumque (necessitatem et casum) explicite reiecerit, refertur utique solum a posterioribus (Alex. Aphrod. et Pseudo-Plut.). Attamen haec notitia in se nihil continet inverosimile, etsi verba, quibus illi testes utuntur, non sunt ab Anaxagora ».

bus rebus ordinandis *separatum* et naturae *essentialiter superioris* (1).

(1) Gravibus verbis, stilo conciso et quasi « lapidari », uti aiunt, *Anaxagoras* describit proprietates et activitatem ipsius « νοῦς ». Audiamus statim *totum textum* deinde exactius explicandum, quo non plures, forte nullus maioris est momenti et feliciorum progressum continet in tota evolutione philosophiae.

« Ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι πλὴν νοῦ, ἔστιν οἷσι δὲ καὶ νοῦς ἔνι » (5).

Τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει, νοῦς δὲ ἔστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ ἔστιν. εἰ μὴ γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ ἦν, ἀλλὰ τωι ἐμέμεικτο ἄλλωι, μετεῖχεν ἂν ἀπάντων χρημάτων, εἰ ἐμέμεικτό τωι· ἐν παντὶ γὰρ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν, ὥσπερ ἐν τοῖς πρόσθεν μοι λέλεκται. καὶ ἂν ἐκώλυεν αὐτὸν τὰ συμμεμειγμένα, ὥστε μεθενὸς χρήματος κρατεῖν ὁμοίως ὥς καὶ μόνον ἐόντα ἐφ' ἑαυτοῦ. ἔστι γὰρ λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον καὶ γνώμην γε περὶ παντὸς πᾶσαν ἴσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον. καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ μείζω καὶ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ. καὶ τῆς περιχωρήσιος τῆς συμπάσης νοῦς ἐκράτησεν, ὥστε περιχωρῆσαι τὴν ἀρχήν. καὶ πρῶτον ἀπὸ τοῦ μικροῦ ἤρξατο περιχωρεῖν, ἐπὶ δὲ πλέον περιχωρεῖ,

« In quolibet omnis materiae particula inest praeter intellectum, in nonnullis etiam intellectus inest » (5).

« Reliqua partem omnis materiae continent, intellectus autem est infinitus, sui iuris, neque ulli rei admixtus, sed est solus, ipse, pro se. Si enim non esset pro se, sed alicui rei admixtus, tunc admixtus esset omnibus rebus, si nempe uni esset admixtus. Nam in quavis re omnis materiae particula est, uti in praecedentibus diximus, et tunc res admixtae ipsum impedirent, quominus de de ulla re dominari posset, similiter modo, uti si est solus, pro seipso. Est enim subtilissima omnium rerum et purissima et omnem cognitionem de omni re habet et potentiam maximam. Quaecumque autem animam habent, et maiora et minora, de omnibus dominatur intellectus, et etiam in totam rotationem intellectus dominabatur ita ut huic rotationi initium dederit. Et primo quidem a parvo initio rotatio fieri incipit, deinde plures

a) *Cognitio magna intellectus.*

Intellectus debebat semina, in statu primitivo totaliter permixta, segregare, semina homogenea inter se unire, et corpora sic constituta ad unum totum bene ordinatum com-

καὶ περιχωρήσει ἐπὶ πλεόν. καὶ τὰ συμμεισγόμενά τε καὶ ἀπορικνόμενα καὶ διακρινόμενα πάντα ἔγνω νοῦς. καὶ ὁποῖα ἔμελλεν ἔσεσθαι καὶ ὁποῖα ἦν, καὶ ἄσσα νῦν ἔστι, καὶ ὁποῖα ἔσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς, καὶ τὴν περιχώρησιν ταύτην, ἣν νῦν περιχωρεῖ τὰ τε ἄστρα καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ὁ ἀήρ καὶ ὁ αἰθήρ οἱ ἀποκρινόμενοι. ἡ δὲ περιχώρησις αὐτῇ ἐποίησεν ἀποκρίνεσθαι. καὶ ἀποκρίνεται ἀπὸ τοῦ ἀραιοῦ τὸ πυκνὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ τὸ θερμὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ζοφεροῦ τὸ λαμπρὸν καὶ ἀπὸ τοῦ διεροῦ τὸ ξηρόν. μοῖραι δὲ πολλαὶ πολλῶν εἰσι. παντάπασιν δὲ οὐδὲν ἀποκρίνεται οὐδὲ διακρίνεται ἕτερον ἀπὸ τοῦ ἐτέρου πλὴν νοῦ. νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίως ἔστι καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττων. ἕτερον δὲ οὐδέν ἐστιν ὁμοιον οὐδενί, ἀλλ' ὅτων πλεῖστα ἔνι, ταῦτα ἐνδηλότατα ἔνι ἑκάστων ἔστι καὶ ἦν » (6).

« Ὁ δὲ νόος ὅσα ἔσται τε καὶ νῦν ἔστι καὶ ἦν καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἐν τῷ πολλᾷ περιέχοντι καὶ ἐν τοῖσι προσκριθεῖσι καὶ τοῖσι ἀποκεκριμένοισι κάρια διεκόσμησε » (12).

materiæ partes attingens crescebat et in posterum ulterius progredietur. Et mixta et separata et segregata omnia intellectus cognovit et quae in futuro esse debebant, et quae fuerunt et quae nunc sunt et quae erunt, omnia intellectus ordinavit et rotationem, hanc, quam nunc faciunt stellae et sol et luna et aer et æther, qui sese separant (ab aliis corporibus). Haec autem rotatio ipsa fecit separationem corporum, et quidem separata sunt a raris densa, a frigidis calida, ab obscuris lucida, ab humidis sicca. Verum multae sunt multarum rerum partes, aliud autem ab alio neque separatur prorsus neque segregatur, praeter intellectum. Omnis autem intellectus similis est et maior et minor: at nihil aliud alii simile est sed qualia cuique rei plurae (semina) insunt, haec ut perspicua apparentia constituunt unumquodque et constituebant. » (6)

« Verum intellectus, quaecumque erunt et nunc sunt, et fuerunt et omnia alia, quae sunt in massa, multa (adhuc non separata) continente, et in iam coniunctis et segregatis, sedulo ordinavit » (12).

ponere. In hunc finem debebat *cognoscere corpora*, quae separanda et ordinanda erant, et scire, quid ex motu corporibus impresso eventurum esset. Revera:

α) *Corpora ipsa movenda et ordinanda intellectus perfecte cognoscit*. In genere: « Omnem cognitionem omnis rei habet (γνώμην γὰρ περὶ παντὸς πάσῃν ἴσχει) » (6). Et qualia sunt in specie obiecta istius cognitionis? « Mixta et separata et segregata omnia intellectus novit (πάντα ἔγνων νόος) ». Omnia ergo et singula semina, quae sunt infinita tum quoad speciem tum quoad multitudinem in unaquaque specie, intellectus perfecte cognoscit et in statu mixtionis primitivae et posterioris separationis, id quod sane supponit cognitionem summe perfectam.

β) *Cognoscit omnia, quae ex motu locali corporibus impresso eventura sunt*. Intellectus insuper cognoscit omnes futuras dispositiones et varias combinationes omnium corporum necnon rotationes corporum coelestium. Explicite Anaxagoras hoc non asserit, implicite tamen id affirmat in eo, quod intellectui *sedulam ordinationem* rerum attribuit. « Quaecumque debebant esse (ὅποια ἔμελλεν ἔσεσθαι; Diels transfert [p. 331]: intellectus omnia ordinavit, wie es in Zukunft sein soll) et quae fuerunt et quae sunt et quae erunt, omnia intellectus ordinavit et rotationem hanc, quam nunc faciunt stellae... » (6). « Verum intellectus, quaecumque erunt et quae nunc sunt et omnia alia... sedulo ordinavit » (12). Ecce intellectus sedulo ordinavit ea, « quae debebant esse, quae erunt », inde etiam illas dispositiones corporum et positiones stellarum, quae nunc sunt et quae demum tempore futuro locum habebunt. Iam vero, qui dicitur sedulo ordinare id, quod longe postea ex motu corporibus impresso eventurum erit, *supponitur cognoscere et quidem antecedenter*, hoc eventurum esse; si enim ex motu impresso de facto proveniret quidem ordo, sed a movente antecedenter non perceptus et intentus, tunc movens nequit simpliciter dici sedulo ordinasse illas combinationes futuras bene inter se cohaerentes.

Quae interpretatio *confirmatur* ex eo, quod *Aristoteles* et *Plato* referunt. Si enim secundum *Platonem* intellectus *Anaxagorae* « omnia ordine disponit et omnium causa est » (*Phaedo*, 97 b), si *Aristoteles* ut doctrinam *Anaxagorae* proponit, « in natura intellectum esse causam ordinis et totius compositionis rerum (αἴτιον τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης) » (*Met.* I, 3), ambo supponunt, intellectum ordinem ab ipso introductum antea cognovisse et intendisse. Quare cognitio intellectus *Anaxagorae* est *cognitio artificis*, est cognitio praevia effectus producendi, dirigens operationem, qua bonum intentum revera obtinetur. Recte proinde adscribit *Aristoteles* intellectui *Anaxagorae* *operationem propter finem*: « Dicit (*Anaxagoras*), intellectum esse causam pulchri et boni » (*De an.* I, 2). « ὁ νοῦς (Ἀναξαγόρου) κινεῖ, ἀλλὰ κινεῖ ἕνεκά τινος » (*Met.* XII, 10).

b) *Potentia magna intellectus.*

Ut artifex artefactum mente praeconceptum etiam in natura producere possit, potentiam habere debet, cui materia, ex qua artefactum est faciendum, sit subiecta, et quae in hanc materiam mutationem necessariam inducere possit. Quare iure *Anaxagoras* intellectui praeter vim cognoscitivam etiam summam potentiam tribuit, qua dominatur (κρατεῖ) et in res ordinandas et motum rebus imprimendum.

α) *Potentiam habet in corpora ordinanda.* In genere: « Maximam potentiam habet (ἰσχύει μέγιστον) ». Et in *quaenam obiecta*? In omnia semina separanda et ordinanda. Non debet intellectus, sic explicat *Anaxagoras*, esse admixtus ulli semini, quia haec mixtio ipsum impediret, « quominus de ulla re dominetur ». Quare, cum nulli rei sit admixtus, omnia potentiae eius sunt subdita. Neque viventia sunt exclusa ab eius dominio. « Quaecumque autem animam habent... de omnibus dominatur intellectus ».

β) Potentiam insuper habet *in ipsum motum*, quo mediante ordinem producit. « In totam rationem (τῆς περιχωρήσιος τῆς συμπάσης) intellectus dominabatur, ita ut huic motui initium dederit ».

Sic Anaxagoras instruxit sapienter intellectum suum, facultatibus necessariis ad munus exercendum, propter quod ipsum introduxit ⁽¹⁾.

c) *Non-mixtio intellectus cum aliis rebus.*

Summam potentiam, necessariam ad corpora movenda et ordinanda, putat Anaxagoras sub una sola conditione intellectui legitime convenire posse, si nempe *nulli rei sit admixtus*. Quare hanc quoque proprietatem intellectui adscribit.

Omnes aliae res inter se sunt unitae; initio erant omnes simul (ὅμοῦ πάντα), et etiam postea cum seminibus unius corporis etiam semina omnium aliorum corporum remanent unita. Intellectus solus, qui est motor et ordinator universi, cum nulla re est coniunctus. « Reliqua partem omnis materiae continent, intellectus autem est infinitus... neque ulli rei est admixtus » (6). « Verum multae sunt multarum re-

(1) Sic « νοῦς » Anaxagorae revera habet illam *accuratam et immensam cognitionem omnium eventuum futurorum in mundo materiali*, quam celeberrimus Laplace tribuit intellectui alicui ficto, qui omni momento unamquamque positionem unicuique atomo propriam praevidere et formula mathematica exprimere posset. « Une intelligence qui pour un instant donné, connaîtrait toutes les forces, dont la nature est animée, et la situation respective des êtres qui la composent, si d'ailleurs elle était assez vaste, pour soumettre ces données à l'analyse, embrasserait dans la même formule, les mouvements des plus grands corps de l'univers et ceux du plus léger atome: rien ne serait incertain pour elle, et l'avenir comme le passé, serait présent à ses yeux. L'esprit humain offre dans la perfection qu'il a su donner à l'astronomie, une faible esquisse de cette intelligence... Tous ses efforts dans la recherche de la vérité, tendent à le rapprocher sans cesse de l'intelligence, que nous venons de concevoir, mais dont il restera toujours infiniment éloigné. Cette tendance propre à l'espèce humaine, est ce qui la rend supérieure aux animaux; et ses progrès en ce genre, distinguent les nations et les siècles, et font leur véritable gloire » (Essai philosophique sur les probabilités. Paris 1814 p. 2 et suiv.). Vide totum text. apud Emel du Bois-Reymond, Ueber die Grenzen des Naturerkennens, Leipzig 1898, S. 53 f.).

rum partium, quia aliud ab alio neque segregatur prorsus neque separatur, praeter intellectum (πλὴν νόου) » (ib.). Ecce, intellectus « nulli rei est admixtus », sed est « prorsus separatus » ab omni alia re: sic ipse non admiscetur aliis, alia non admiscuntur ipsi.

Et *curnam* intellectus nulli rei potest esse unitus? Respondet Anaxagoras: « Si enim non esset per se, sed esset alicui rei admixtus, tunc admixtus esset omnibus rebus, si nempe uni esset admixtus. Nam in quavis re omnis materiae particula inest, et tunc res admixtae ipsum impedirent, quominus de ulla re dominari posset simili modo, ut si est solus pro se ipso » (6). Intellectus debet « κρατεῖν », dominari in omnia corpora, quia omnia movere, segregare, ordinare debet, inde *nulli corpori* debet esse admixtus, et sic nec omnibus simul potest esse unitus, id quod accideret, si uni semini ex. gr. auro, quod invenitur in omnibus corporibus, esset admixtus neque uni determinatae combinationi elementorum soli potest esse additus, uti in corporibus viventibus anima est solum unita cum corpore organico. *Quid vero significat hic dominari* « κρατεῖν », quo cum stare nequit unio intellectus cum ulla re? Cognoscere obiecta vel physice influere in ea, movendo ea et ordinando? Videtur sensu obvio non significare exclusive vel principaliter cognoscere, sed proxime actionem movendi et ordinandi, attamen implicate etiam cognoscere, utpote suppositum ab actione ordinandi. Et cur ut possit operari in omnia corpora et sic in ea dominari, non debet esse commixtus ulli corpori? Anaxagoras exactius hunc nexum non declarat, ratio autem eius certe ad hoc redit: si intellectus esset unitus corporibus, esset eiusdem conditionis cum eis, influxum ab eis pateretur et sic ab eis dependeret; cum autem in omnia corpora agere et omnia ordinare debeat, *essentialiter altioris et independentis naturae* sit oportet ⁽¹⁾.

(1) Propria ratio, cur motor et ordinator universi nulli corpori possit esse unitus, ex philosophia scholastica est ista: ens, quod est motor et ordinator mundi, debet esse ens intelligens et ut tale ens

Doctrinam hanc Anaxagorae de non-permixtione intellectus etiam commemorant *Plato* et *Aristoteles*. « Dicit (Anaxagoras), ait *Plato*, illum (νοῦν) esse dominum (αὐτοκράτορα) et nulli rei admixtum (καὶ οὐδενὶ μεμιγμένον) et gubernare (κρατεῖν) res et omnia penetrare » (*Crat.* 413 c). Et *Aristoteles* de Anaxagora: « ait autem, omnia esse mixta, excepto intellectu, hunc vero solum esse impermixtum et purum (ἄμικτὸν καὶ καθαρόν) » (*Met.* I, 4). Utrum Anaxagoras explicite terminum « ἄμικτός » adhibuerit, uti *Aristoteles* affirmare videtur, est quaestio nullius momenti ⁽¹⁾.

spirituale in se subsistens et sic corporibus non unitum, uti corpora in mixtione inter se uniuntur. Quia autem supponitur, illum motorem esse *primum motorem et ordinatorem* et sic ens a se, hoc ens utpote infinitum debet esse pleno sensu sic in se, ut neque per modum formae subsistentis cum corpore aliquo possit esse unitum, uti anima humana etsi spiritualis est unita cum suo corpore.

(1) Interpretatur *Aristoteles* (*De an.* III, 4) rationem Anaxagorae pro non-mixtione intellectus, nempe ut possit dominari (κρατεῖν), *pro cognitione*: debet esse impermixtus, ut omnes res cognoscere possit. « Hinc necesse est, ipsum, cum universa intelligat, non esse cum aliis mixtum (ἄμικτὸν), sicut Anaxagoras dixit, ut dominetur, i. e. ut cognoscat (ἵνα κρατῇ, τοῦτο δ' ἐστὶν ἵνα γινώσκῃ): id enim, quod simul apparet, impedit alienum et illud arcet, ita ut nulla sit eius (intellectus) natura, nisi ea solum, quod ipse in potentia sit (ἐστὶ δυνατόν, nempe ad omnia intelligenda) ». Attamen, uti iam notavimus, κρατεῖν hic in contextu et sensu obvio non videtur significare cognoscere (sic recte notant *Zeller* et *Trendelenburg* contra alios); inde idem *Aristoteles* quoque eandem expressionem Anaxagorae alio loco non explicat proxime de cognoscere, sed de *motu exercendo* in omnia corpora, quem impediret mixtio. « Idcirco et Anaxagoras recte loquitur, intellectum dicens esse impatibilem et non mixtum, quia eum facit causam motus (κίνησις ἄρχήν); hoc enim solum modo movere potest, si est immobilis, et dominari, si non est mixtus (καὶ κρατοῖ ἄμικτός ὢν) » (*Phys.* VIII, 5).

Quare interpretatio κρατεῖν pro cognoscere est potius interpretatio sensu accommodato ad id, quod *Aristoteles* eo loco explicare intendit, nempe facultatem intelligendi (proxime in homine), ad hoc, ut omnia intelligere possit (πάντα νοεῖ), non debere esse mixtam et unitam cum organo corporali. Sic adest quaedam similitudo: νοεῖς Anaxagorae, ut dominari possit in omnia corpora, non debet esse

d) Exsistentia pro se intellectus.

Ex eo, quod intellectus nulli omnino rei est admixtus, id quod est solum quid negativum, sequitur *positiva eius perfectio, quod sit in se et pro se*. Valde inculcat Anaxagoras hanc proprietatem intellectus eamque acute variis modis exprimit: « alia continent omnis rei partem in se, intellectus autem est quid infinitum et sui iuris (αὐτοκρατέζ) et nulli rei admixtus est, sed est solus (μόνος), ipse (αὐτός), pro se, (ἐφ' ἑαυτοῦ ἐστίν) » (6).

Quare α) ipse est « αὐτοκρατής », i. e. sui iuris, sui dominus, ab aliis non dependens. (Plato, Cratyl. 413 c habet substantivum: αὐτοκράτωρ, ipse dominans, quasi imperator). Unitus cum aliis rebus esset aliquo modo ab eis dependens, non unitus est independens et regnans.

ulli corpori unitus; simili modo facultas intelligendi non debet esse admixta organo corporali, quia haec unio ipsam prohiberet, quominus omnia cognosceret.

Verba illa Aristotelis: « id quod simul apparet (παρεμφαινόμενον), impedit alienum (ἄλλότριον) et hoc arcet » iterum invenerunt varias explicationes apud varios auctores. Sensus generalis certe est iste: si intellectus esset unitus corpori (organo corporali), hoc corpus aliquo modo intrans in intellectum impediret cognitionem aliarum rerum.

Cfr. S. Thomam, qui valde feliciter in consensu cum recentioribus commentatoribus scribit: « (intellectum) esse immixtum... dixit Anaxagoras.

Et quidem Anaxagoras hoc dixit hac ratione motus, quia posuit intellectum esse principium totius motus, a quo omnia moventur secundum eius imperium. Si autem esset mixtus ex naturis corporalibus, vel haberet aliquam earum determinate, non posset omnia movere suo imperio, quia determinaretur ad unum. Et hoc est, quod dicit, quod Anaxagoras posuit intellectum esse immixtum, ut imperet, i. e. ut suo imperio omnia moveat. Sed quia nos nunc non loquimur de intellectu, qui movet omnia, sed de intellectu, quo anima intelligit, illud medium non est opportunum ad ostendendum, intellectum esse immixtum; sed oportet aliud medium accipere ad hoc ostendendum, ex hoc scilicet, quod intellectus omnia cognoscit. Et hoc est, quod addit: « hoc autem est, ut cognoscat », quasi dicat: sicut Anaxagoras posuit, intellectum esse immixtum ad hoc, ut imperet, ita oportet nos ponere intellectum esse immixtum ad hoc, ut cognoscat » (In De an. l. 3. lect. 7).

β) est « μόνος », i. e. solus in se existens, solitarius, eo ipso, quod non est unitus.

γ) est « αὐτός », ipse, in se ipso, (Diels transfert selbstständig), iterum in oppositione ad id, quod est unitum cum alio et sic fit aliquomodo quid ad hoc aliud pertinens.

δ) est « ἐφ' ἑαυτοῦ », i. e. pro se existens et sic independens ab alio. (Cfr. Lexicon Passow: ἐφ' ἑαυτοῦ « pro se solo, separatum, divisum, independens »).

Patet, quam variis et aptis modis Anaxagoras subsistentiam intellectus in sese et independentiam eius ab aliis rebus expresserit, quae omnes expressiones in philosophiam Aristotelis et scholasticorum transierunt.

e) Infinitas intellectus.

Motori et ordinatori universi, enti intelligenti et potenti, nulli rei admixto, sed in se subsistenti, attribuit Anaxagoras insuper, quod sit quid « ἄπειρον », infinitum. Quoniam sensu? Adhibet Anaxagoras ἄπειρον vel ad significandam multitudinem actu infinitam, vel ad exprimendam magnitudinem, quae potest in indefinitum crescere vel etiam parvitatem, quae potest adhuc semper decrescere, inde semper adest conceptus entis aliquo respectu « sine limite ». Quid significat « infinitum » *applicatum intellectui*? Forte illimitationem secundum scientiam et potentiam (Zeller), vel relate ad modum subsistendi in se (ens totaliter separatum ab omnibus et perfectissime in se stans) vel relate ad perfectionem essentiae in genere sumptam (ens perfectissimum)? Cum certitudine unus sensus prae altero determinari nequit, neque, uti per se patet, multum interest, utrum hoc vel illo sensu sumatur.

f) Unitas intellectus.

Anaxagoras ubique de *uno intellectu* ordinante mundum loquitur, inde supponi debet, ipsum admisisse unum solum ordinatorem mundi. Et rationem etiam indicat. *Unum solum* ponit esse mundum (« ἐν τῷ ἐνὶ κόσμῳ » [13]), qui est *unum*

systema cohaerens, quod se evolvit ex eodem statu primitivo rerum et adhuc semper ulterius se evolvit; inde etiam *unus solus ordinator* sit oportet⁽¹⁾. Unitatem dei etiam iam *Xenophanes* magnopere inculcaverat, eam tamen probans, uti vidimus, ex infinita dei perfectione, non a posteriori ex unitate effectus a deo producti. Sic *Anaxagoras* praeparavit vel potius iam praecoccupavit illud *Aristotelis*: « εἰς κολρανός ἔστω ».

g) *Simplicitas intellectus.*

Affirmat *Aristoteles* pluribus locis, secundum *Anaxagoram* intellectum esse *simplicem* (« ὁ νοῦς ἀπλοῦς » *De an.* III, 4). Utrum ipse *Anaxagoras* *hac voce* usus sit, uti ex modo loquendi *Aristotelis* sequi videtur, non constat quidem certitudine ex fragmentis nobis conservatis, putat tamen *Zeller*, hoc esse probabile⁽²⁾. Quare rem solum attendentes quaerimus, utrum et quonam sensu *Anaxagoras* tribuerit intellectui simplicitatem.

α) Concedentibus omnibus, intellectus ex mente *Anaxagorae* eo sensu est simplex, quod non sit *compositus ex*

(1) Loquitur *Anaxagoras* in uno fragmento, cuius contextum plane nescimus, de *alio mundo* cum hominibus et urbibus et sole et luna. « Hominibus (ibi) esse urbes habitatas et opera facta, ut apud nos, ac solem iis esse et lunam et cetera ut apud nos et terram producere multa et varia, e quibus illi utilissima quaeque in domus portata in proprium usum adhibent » (10). Sed, ne contradicat *Anaxagoras* propriae doctrinae de unitate κόσμου, sane iure supponi potest, eum illo loco vel loqui de regione aliqua longinqua nostra in terra vel de alia quidem stella habitata, tamen in connexione stante cum nostra terra et sic ad eundem κόσμον pertinente. Cfr. *Zeller* p. 1006.

(2) Legitur in textu *Anaxagorae* nobis conservato: « Alia continent partem uniuscuiusque corporis, νοῦς autem est quid infinitum (ἄπειρον) et sui iuris et nulli rei admiscetur ». Sensus et oppositio non bene intelligitur: alia continent partem omnis rei, intellectus est quid « infinitum ». Quare suspicatur *Zeller*, loco « ἄπειρον » scriptum fuisse « ἀπλόον », quo in casu conveniens adest oppositio inter corpora mixta et intellectum simplicem. Cfr. *Archiv fuer Gesch. d. Phil.* V (1892) 441 sq. Quam coniecturam alii ut felicem admittunt.

pluribus elementis, uti corpora omnia sunt composita ex seminibus omnium corporum. Nam Anaxagoras opponit prae-cise hoc respectu intellectum corporibus, eum cum nullo alio esse unitum affirmans et sic sane eum non faciens mixturam plurium elementorum.

β) Sed estne simplex *strictè* loquendo, nullas nempe partes integrantes extensas habens et sic ἀπλοῦς illo sensu, quo Plato et Aristoteles *simplicitatem animae intellectivae* propugnant? Vel estne forte corpus subtile sui generis, ex. gr. aether, et sic simplex eo sensu, quo nunc chimici loquuntur de *corpore simplici* in oppositione ad corpus mixtum et compositum supponendo, quod insuper sit corpus valde subtile? Ut veritati unice conformis videtur esse doctrina veterum, Anaxagoram proponere intellectum *ut strictè simplicem*.

α') Declaratur hoc imprimis *ex ipso Anaxagora*. Opponit ipse corporibus in se compositis et ex omnibus seminibus mixtis, mobilibus et in ordinem redigendis, intellectum ut ens *per se stans, sui iuris, summe intelligens et dominans in corpora*, ea movens et ordinans. Sic intellectus certe est omni respectu ens *superius et altioris naturae* quam corpora, ita ut Aristoteles dicat, eum ex mente Anaxagorae « nihil habere commune cum aliis rebus » (De an. I, 2). Quodsi nihilominus esset *corpus subtile*, cui praeter proprietates corporales etiam conveniant illae superiores perfectiones, iterum quasi poneretur *in eadem linea* cum aliis corporibus et ratio tantae oppositionis non sufficienter intelligeretur. Ex alia parte apud Anaxagoram nihil occurrit, quod certo contradicat simplicitati intellectus. Ergo supponendum est, ipsum revera hanc intendisse.

β') Accedit *auctoritas Platonis, Aristotelis, Theophrasti*, aliorum philosophorum graecorum. Omnibus concedentibus illi simplicitatem intellectus Anaxagoraeici intellexerunt *sensu stricto* ⁽¹⁾.

(1) Conferantur *Arist.* De an. I, 2: Anaxagoras dicit, « μένον γοῦν αὐτόν (γοῦν) τῶν ζῶντων ἀπλοῦν εἶναι »; idem *Met.* I, 8; Plato *Phaedo* 97 b. Iam vero ex ipsis verbis et ex contextu patet, Aristotelem et Plato-

Ipsi librum Anaxagorae completius possidebant, quam nos; ipsis lingua erat magis familiaris. Quodsi in libro Anaxagorae simplicitatem non satis expressam vel aliquid contra ipsam invenissent, *hic consensus* explicari non posset. Quid quod Aristoteles et Plato Anaxagorae aliis in rebus non parcent, sed ipsum vituperant, uti adhuc videbimus! Agnoscitur ab omnibus, Aristotelem fideliter et exacte referre sententias aliorum; hac in re tanti momenti eum errasse et Anaxagoram non intellexisse, sustineri nequit sine gravissimis rationibus, quae non adsunt. Quare vel explicitis verbis, vel saltem quoad rem Anaxagoram simplicitatem intellectus sufficienter docuisse, supponi debet ⁽¹⁾.

Quodsi sunt apud Anaxagoram quaedam expressiones adhuc exactius explicandae, quae in se sumptae possunt habere sensum dubium, — uti si dicit, intellectum esse « subtilissimam et purissimam omnium rerum », unum intellectum esse alteri « similem », intellectum esse « maiorem

nem intelligere simplicitatem intellectus Anaxagorae *sensu proprio*. Ne minimum quidem dubium hac de re movet Zeller, qui notat, Theophrastum et Proclum explicite dicere, Anaxagoram intelligere simplicitatem intellectus sensu proprio, « alios autem post Platonem conformiter ad proprium de intellectu [eius simplicitate sensu proprio] conceptum hoc supponere, uti praesertim Aristotelem » (II, 993, 3).

(1) Argumentum hoc sumptum ex *auctoritate* pro simplicitate intellectus Anaxagorae sic recentius proponitur: « Semper et ubique νοῦς Anaxagorae [apud veteres auctores] valde clare opponitur omni rei corporali et haec oppositio inculcatur; semper loquuntur de duobus principiis Anaxagorae, ut clare appareat: veteres auctores plenum et perfectum dualismum apud Anaxagoras supponebant. Nullum validum et aptum testimonium afferri potest, intellectum [Anaxagorae] apud illos auctores veteres consideratum esse ut materiale. Eo magis hoc attendendum est, quod illi testes plura relate ad νοῦν [Anaxagorae] et eius operationes crisi subiiciunt et duo principales, Plato et Aristoteles, iam penetraverant ad distincte concipiendum spirituale in oppositione ad materiale. Non potest convenienter supponi, quod ipsi non viderunt vel tacuerunt, si in libro Anaxagorae aliquam rationem pro materiali conceptione intellectus invenissent » (*Dentler*, *Philosoph. Jahrbuch der Goeresgesellschaft*, XI (1898), 174).

vel minorem » vel si forte varios intellectus appellat « partes » intellectus, illae expressiones debent sumi sensu accommodato ex eis, quae Anaxagoras *alibi* dicit et praesertim ex auctoritate Platonis et Aristotelis, qui in illis expressionibus nihil contra intellectus simplicitatem invenerunt.

h) Personalitas intellectus.

Conceptitne Anaxagoras insuper intellectum *uti ens personale*? Acceptare possumus descriptionem personae datam a *Zeller*, quoad rem cum definitione scholastica convenientem: persona est « ens intelligens per se subsistens [ut quid completum], liberum et sui conscium » (II, 994). Dicendum videtur:

α) *Explicite* Anaxagoram sibi hanc quaestionem proposuisse, non possumus supponere, ut idem *Zeller* recte notat: « Utrum *νοῦς* sit ego sui conscium et utrum eius activitas dependeat a libere velle, Anaxagoras sine dubio non quaesivit » (p. 995).

β) Ex proprietatibus, quas Anaxagoras intellectui revera tribuit, quales sunt summa intelligentia et potentia, personalitas *legitima consequentia deduci potest*. « In cognitione intellectiva, ait idem auctor, (Anaxagoras) ipsi praedicatum attribuit, quod stricte sumptum unice enti personali convenit » (p. 996). Sed ex eo, quod aliquid legitime ex doctrina alicuius auctoris deduci possit, nondum sequitur, ipsum auctorem hunc nexum perspexisse.

γ) Quare remanet quaestio, utrum Anaxagoras quoad rem conceperit *id, quod constituit personam*, licet hoc non sub formali conceptu personae sibi repraesentaverit. Et videtur, hoc esse omnino affirmandum. Quod intellectum ut *in se subsistentem* sibi repraesentaverit, facile patet, cum proponat eum ut « sui iuris, solum, ipsum in se ipso ». Quare agitur solum de eius libertate et conscientia sui.

α') Quod attinet *libertatem*, Anaxagoras implicite concepisce supponendus est, intellectum esse liberum. Nam

αα) asserit, intellectum demum *in tempore ordinasse mundum*. « Is (Anaxagoras) enim dicit, cum omnia simul essent et quiescerent infinito tempore, intellectum produxisse motum et segregasse » (Phys. VIII, 5). Iam vero a *re extrinseca* intellectus ad agendum non est necessitatus; nam cum Anaxagoras fatalem necessitatem a rebus corporalibus excludat, sane supponi nequit, eum concepisse, ordinatorem mundi fatali necessitati subiectum esse. ββ) Ipse sibi repraesentat omnibus concedentibus, intellectum, quem fecit ordinatorem mundi, *ad analogiam hominis*, homo autem, conscientia obvia teste, operatur libere, et operans ut artifex libere eligit media apta ad finem. Ergo supponi debet, Anaxagoram etiam intellectum ordinantem mundum libere operantem concepisse.

β') Quoad *conscientiam sui*, αα) Anaxagoras tribuit intellectui *summam scientiam*. Potestne nunc rationabiliter supponi, eum concepisse eundem intellectum ut ens inconscium et ignorans id, quod faceret? ββ) Determinat proprietates intellectus *ad analogiam hominis*. Nos vero non cognoscimus solum res extra nos, sed etiam actiones proprias et sic habemus conscientiam nostri. Ergo idem in intellectu divino supponi debet et quidem etiam ex mente Anaxagorae.

Quare eadem certitudine, qua putamus, Anaxagoram concepisse unumquemque hominem ut habentem libertatem et conscientiam sui, debemus etiam supponere, eum sibi repraesentasse divinum intellectum uti libere et conscie operantem et sic quoad rem ut personam ⁽¹⁾.

(1) Notat *Siebeck* quoad personalitatem intellectus Anaxagorae: « Omnes alias quaestiones, utrum intellectus Anaxagorae habeat personalitatem, agat cum conscientia sui etc., generatim eodem iure possunt affirmari et negari. Affirmari possunt, quatenus istae proprietates in conceptu spiritus sitae sunt, si plena claritate est perspectus, negari possunt, quatenus de Anaxagora non possumus affirmare, quod illas iam ut proprietates entis intelligentis conceperit » (Geschichte d. Psych., Gotha 1880, p. 80).

Optime quidem! explicite illas proprietates in fragmentis nobis conservatis intellectui non attribuit; possumus tamen interrogare,

i) *Impassibilitas et immobilitas intellectus.*

Secundum Aristotelem Anaxagoras docuit insuper intellectum esse *impassibilem* (ἀπαθήης) et *immobilem* (ἀκίνητος). « ἀπαθή φησὶν εἶναι τὸν νοῦν » (De an. I, 2); « ἀκίνητος ὢν » (Phys. VIII. 5). Quod Anaxagoras praecise istis terminis usus sit, videtur quidem ex modo loquendi Aristotelis affirmandum, tamen plena certitudine asseri nequit; inde de ipsa re verbis istis expressis est quaestio.

α) *Quoad impassibilitatem.* Quonam sensu intellectus divinus pati nequit ex mente Anaxagorae? Imprimis certe est impassibilis in *oppositione ad corpora*, quae omnia sunt mixta et quoad determinatam suam mixtionem mutari et sic pati possunt, id quod de intellectu nullam mixtionem in se continente certe dici nequit (sic Zeller 991, 1). Quod insuper Anaxagoras intellectum conceperit ut *caurentem passionem sensu proprio sumpta*, nempe mutatione vertente eius perfectionem et conditionem in peius, etiam facile conceditur. A quonam enim sic pati posset? Quod demum *pleno sensu* sit impassibilis, nempe sic immutabilis, quod *nihil reale* ei superaddi possit ipsum perficiens, uti esset actus cognitionis re distinctus ab eo, sane *deduci potest legitime* ex eius doctrina: intellectus enim ille agit in corpora, tamen ab ipsis non patitur, neque alterius rei extrinsecae influxui subiacet, ipse autem solus sibi ulteriorem perfectionem dare nequit secundum illud: quidquid movetur ab alio movetur.

utrum illas proprietates *quoad rem* non conceperit ut intellectui convenientes. Et hoc potius dicendum esse, quam oppositum, tandem etiam confitetur idem auctor: « In conceptu actionis ordinantis potest intelligi vel actio conscia operans secundum consilium, vel actio procedens ordinate sine conscientia; ipse non occasionem dedit, cur potius unum, quam alterum apud ipsum supponamus, quamvis negari nequeat, quod tres proprietates intellectus, ordinatio, scientia, spontanea inceptio operis magis accedant ad nostrum conceptum entis personalis, quam ad oppositum conceptum, praesertim cum Anaxagoras conceptum Heraclitis, nempe entis fatali necessitate operantis, reiiciat » (ib.).

Utrum autem dici possit, Anaxagoram impassibilitatem intellectus hoc sensu stricto quoad rem iam concepissee, non audemus affirmare.

β) *Quod immobilitatem.* Aristoteles deducit hanc perfectionem ex eo, quod intellectus omnia alia moveat: ergo ipse utpote primus motor a nullo alio movetur. « οὐτως γὰρ ἂν μόνως κινεῖη ἀκίνητος ὢν ». Legitima quidem deductio: intellectus ille movet omnia alia, ergo ipse a nullo moveri potest, insuper solus se movere nequit: ergo est *motor immobilis*. Potest tamen iure supponi, Anaxagoram hoc ratiocinium non obvium iam perfecisse? Iterum non audemus hoc affirmare, uti idem diximus de perfecta impassibilitate intellectus.

κ) *Relatio intellectus ordinantis mundum ad alios intellectus.*

Praeter νοῦν, qui est motor et ordinator universi, Anaxagoras admittit, ut adhuc videbimus, in hominibus, immo in omnibus corporibus se moventibus, inde etiam in brutis et plantis « νοῦν », non adhuc clare distinguens inter triplicem gradum vitae in corporibus essentialiter diversum. Qualis est relatio intellectus moventis et ordinantis mundum (appellemus eum brevitatis gratia intellectum « divinum ») et illos intellectus corporum viventium? Hanc relationem solum vago et obscuro modo ab Anaxagora fuisse conceptam, facile intelligitur. Cum enim nullam productionem alicuius realitatis admittat et inde omnia corporum semina et omnes intellectus consideret ut *entia a se*, etiam intellectum divinum non potuit concipere ut causam alios intellectus producentem.

α) *Realis distinctio inter divinum et alios intellectus.* Intellectum divinum re distingui ab aliis intellectibus, constat imprimis *ex ipso Anaxagora*. Tribuit divino intellectui illimitatam scientiam et potentiam, aliis intellectibus limitatam cognitionem; insistit, intellectum divinum nulli rei debere esse unitum, ut de omnibus « dominari » possit, cum alii intellectus sint uniti suis corporibus; asserit, divinum in-

tellektum dominari *etiam in viventia*. « Porro, quaecumque animata sunt tum maiora tum minora, in omnia νοῦς dominatur et in coelestes rotationes dominabatur » (6). Quae realis distinctio *confirmatur* etiam abunde per *auctoritatem Platonis et Aristotelis* sic certe Anaxagoram intelligentium.

β) *Superioritas intellectus divini super alios intellectus*. Intellectus divinus certe intelligentia et potentia alios intellectus superat. Affirmat Anaxagoras etiam, ut modo audivimus, νοῦν, qui ex contextu est ordinator mundi, dominari in alios intellectus, quamvis modum, quo hoc dominium exerceatur, distinctius non explicet.

γ) *Similitudo omnium intellectuum*. Scribit Anaxagoras: « Intellectus omnis similis est (νοῦς δὲ πᾶς ὁμοιός ἐστιν) et maior et minor; aliud nihil rerum infinitarum est simile alteri; sed ea (semina), quorum plurima insunt, ut se manifestantia sunt unaquaeque res et erant » (6). Quibus ex verbis Anaxagorae intelligitur, similitudinem unius intellectus ad alterum *in oppositione ad corpora asseri*, quorum unumquodque propria mixtione elementorum constat et sic omni alii corpori est dissimile. Intellectus autem est impermixtus et simplex et sic unus intellectus est similis omni alteri quoad naturam.

δ) *Modus, quo singuli intellectus possint appellari partes* (μοῖραι) *intellectus*.

Non quidem certo, tamen probabiliter⁽¹⁾ Anaxagoras appellat intellectus unitos cum corporibus « partes » intellectus. Quonam sensu?

(1) Scribit Anaxagoras: « In omni re pars cuiusque materiae inest, praeter intellectum (ἐν παντί παντὸς μοῖρα ἔνεστι πλὴν νοῦ), sunt (res), quibus etiam intellectus inest » (5).

Sensus istius incisi: « praeter intellectum » potest esse *duplex*: a) in omni re pars cuiuslibet rei inest, πλὴν νοῦ, i. ex. excepto intellectu, *in quo non sunt partes aliarum rerum*; b) in omni re pars cuiuslibet rei inest πλὴν νοῦ, i. e. *praeter partes* νοῦ, quae non sunt in omni re, attamen in aliquibus rebus etiam inest νοῦς.

Putat Zeller, secundam explicationem esse veram; sic enim solum

α) Certe intellectus alii non sunt partes *intrinsece constituentes* intellectum divinum, ita ut intellectus divinus nihil sit nisi summa istorum intellectuum; nam intellectus divinus non est quid compositum.

β) Neque ita finiti intellectus sunt partes intellectus, ut ipsi et divinus intellectus sint *quid materiale*, corpus nempe subtile sui generis et sic omnes participant de natura huius corporis et possint dici partes istius materiae cogitantis, uti particulae auri possunt appellari partes auri: explicavimus enim et adhuc ulterius confirmabimus, intellectum ex mente Anaxagorae non esse corpus.

γ) Quare nihil remanet, nisi quod singuli intellectus — proxime Anaxagoras loquitur de intellectibus unitis cum corporibus, non de intellectu divino — participant eodem modo naturam entis intellectualis et hoc sensu appellantur partes, i. e. aliquid intellectus, nempe eius inferiora. Hunc modum loquendi esse aliquo modo inexactum et obscurum, est concedendum; suadetur autem, Anaxagoram per comparisonem intellectuum cum corporibus ad hunc modum loquendi esse adductum⁽¹⁾.

oppositio intelligitur: non in omnibus rebus sunt partes intellectus, tamen in aliquibus est intellectus. Dicendum videtur, hanc explicationem esse quidem magis obviam, non esse tamen certam. Nam etiam in alia explicatione videtur esse bonus sensus: in omni re pars cuiuslibet rei inest, solum non in intellectu; attamen ipse intellectus inest in quibusdam rebus. Etiam sic remanet quaedam oppositio: in intellectu non insunt partes omnis rei, ipse autem inest in aliquibus rebus.

Cum autem sit saltem probabile, Anaxagoram loqui in textu allato revera de « partibus » intellectus, haec expressio est explicanda. Cfr. Zeller II, 995, 5 et latius Archiv fuer Gesch. d. Phil. VIII (1895) 151 sqq.

(1) Repetit toties Anaxagoras, esse infinita semina uniuscuiusque corporis et in unoquoque corpore esse partes (μοῖρα) i. e. semina omnium aliorum corporum. Ex alia parte cum unoquoque corpore vivente unitur aliquis intellectus; ergo concipit etiam permagnum numerum intellectuum finitorum, eos simul considerat ut ad invicem pertinentes utpote habentes eandem naturam (alter alteri est ἐμμεσος). Et uti particula auri est pars auri, sic idem nomen partis ad intel-

Sed haec de natura intellectus apud Anaxagoram indicasse sufficiat. Possuntne tamen ea, quae modo proposuimus, rite sustineri contra oppositas explicationes? ⁽¹⁾.

3) Controversiae de natura intellectus Anaxagorae.

Declaravimus proprietates intellectus Anaxagorae ex ipso et ex explicatione veterum interpretum, praeprimis Platonis et Aristotelis. Attamen plures praesertim recentiores alio modo intelligunt Anaxagorae doctrinam. Circa duas vero proprietates maxime fundamentales intellectus viget controversia, circa eius *spiritualitatem* et *transcendentiam*.

AA. Controversia de spiritualitate intellectus Anaxagorae.

a) *Variae sententiae.*

Tres defenduntur sententiae.

α) Est explicatio *materialistica*: Anaxagoras divinum intellectum concipit uti *corpus aliquod*, distinctum quidem ab aliis corporibus huius mundi et ipsis subtilius, attamen semper ut *quid extensum et corporale* in oppositione ad spirituale. Sic plures auctores praesertim recentiores ⁽²⁾.

ctum transferens appellat unumquemque intellectum «partem» intellectus generice sumpti.

Notum est, etiam scholasticos appellasse diversas species partes generis et individua partes speciei, qui modus loquendi ab Aristotele provenit.

(1) Patet ex ipsa re, pro philosopho theistico quaestionem, quisnam primus proposuerit theismum, esse secundariam; eius persuasio de existentia Dei nititur soliditate argumentorum, non auctoritate. Alia ex parte ipse certe specialem attentionem tribuit inquisitioni, quisnam sit auctor huius veritatis in tota philosophia maxime fundamentalis.

(2) Secundum *Brucker* νοῦς Anaxagorae est « corpus aerae naturae»; secundum *Grote* «it is one substance or form of matter among the rest, but thinner, than all of them»; secundum *Dilthey* est « quid materiale subtile, vel saltem adhuc in confinibus rei materialis positum » (vide has citationes Archiv f. Gesch. d. Phil VIII, 59 sq.).

Recentius *Windelband* acriter defendit hanc explicationem: νοῦς

β) Est explicatio plane opposita primae, nempe *spiritualistica*: Anaxagoras concepit intellectum ut quid proprie spirituale in oppositione ad omne corpus etiam subtile. Sic communior sententia in consensu cum veteribus, quam et nos proposuimus ⁽¹⁾.

γ) Est explicatio *medio-materialistica*: intentio Anaxagorae erat, intellectum concipere ut quid spirituale, attamen materialem conceptionem non plene superavit et sic haerebat in medio materialismo. Sic recentius, praesertim *Zeller* ⁽²⁾ et *Siebeck* ⁽³⁾.

Anaxagorae « est maxime leve, subtile, mobile omnium elementorum... sese movens et alia... est materia cogitans » (Geschichte d. Phil., Leipzig 1900, 33 sq.). Secundum *Gomperz* est « species fluidi vel aether, fluidum ratione praeditum... non quid plane materiale, sed nec plane immateriale » (Griech. Denker I² 175, 442). Secundum *Ueberweg* Anaxagoras νοῦν ut « purissimam et subtilissimam materiam opponit gravioribus et compositis corporibus » (Grundriss d. Gesch. d. Phil. I¹⁰ 72).

(1) Sic *Hegel*, *Schaubach*, *Brandis*, *Heinze*, *Freudenthal*, alii; recentius *Baeumker* (Probl. d. Mat. 78), *Dantler* (Phil. Jahrbuch, XI (1898) 168 sqq.), *Arleth* (Archiv f. Gesch. d. Phil. VIII (1895), 62 sqq.).

(2) *Zeller* explicat: a) « Admisit Anaxagoras ens incorporale, quod corpora movit et ordinavit. Quod ipse revera tale [ens spirituale] intenderit, non videtur posse in dubium vocari; nam solum hac in proprietate [incorporeitatis] potest niti excellentia intellectus, tantopere elati prae omnibus rebus, eius existentia pro se, eius non-mixtio, eius plena homogeneitas, potentia, scientia; et etiamsi non solum difficultas se exprimendi est ratio, quod conceptus rei incorporalis non clare appareat, ita ut revera spiritum conceperit ut corpus subtile extenso modo intrans in corpora, tamen hoc totum non obstat eius intentioni, concipiendi rem spiritualement » (p. 993). b) Quare « novum principium neque pure concepit neque consequenter evoluit... de eo loquitur, ac si esset materia vel vis impersonalis, appellatur purissima omnium rerum... » (p. 994). Inde est conceptio « medio-materialistica » (ib. not. 8).

(3) « Ille philosophus [Anaxagoras], qui primus inter Graecos directe spiritum opposuit materiae, non statim iam invenit profundam conceptionem spiritus ab omni re corporali tantopere distantem, quae apud Platonem vel Plotinum adest », id quod auctor latius explicat. Inde « immaterialitas non est concepta secundum totam exactitudinem huius conceptus » (Gesch. d. Psychologie, Gotha 1880, 76 sqq.).

b) *Discussio argumentorum propositorum pro materialitate intellectus Anaxagorae.*

Cum iam positiva argumenta pro spiritualitate intellectus Anaxagorae, desumpta ex ipso et auctoritate veterum interpretum, indicaverimus, restat inspicere, utrum argumenta opposita, pro materialitate invocata, prima debilitare possint. Iam vero omnia videntur pati sufficientem solutionem, ita ut valor primorum argumentorum intactus remaneat.

α) Appellat Anaxagoras intellectum divinum « *χρῆμα* »: « est subtilissimum et purissimum omnium *χρημάτων* ». Iam vero « *χρῆμα* » apud Anaxagoram significat *semina primitiva, inde corpus*,

R. Sumitur certe « *χρῆμα* » apud Anaxagoram saepe pro seminibus illis, inde pro corporibus. Attamen ipse aliis in locis excludit νοῦν ab istis corporibus. Nam si dicit: initio « *ὁμοῦ πάντα χρέματα ἦν* », vel si loquitur de « *σύμμιξις χρημάτων* », non includit certe intellectum. Et si insuper insistit: « intellectus nulli *χρέματι* est admixtus », quia quodlibet corpus ei adiunctum eum impediret in munere suo fungendo, certe positive opponit intellectum omnibus seminibus et eum ponit extra ambitum omnium corporum. Ergo dicens, intellectum esse « *χρῆμα* », idem vocabulum, ne sibi contradicat, debet sumere sensu latiore. Posset nunc hoc nomen sumi vel pro corpore aliquo diverso ab omnibus seminibus, ex. gr. pro *subtiliore corpore* sui generis, vel adhuc generalius pro « re », quo in sensu generali revera etiam sumitur in graeca lingua ⁽¹⁾. Iam vero cum Anaxagoras inculcet tantopere oppositionem intellectus ad *omnia corpora*, iure supponitur praesertim accedente auctori-

(1) Heinze ostendit, *χρῆμα* etiam tempore Anaxagorae sumptum esse iam illo sensu latiore. Qui idem auctor notat: « etiam in lingua germanica « Ding » [res] sumitur vel significatione strictiore pro re corporali vel sensu latiore pro omni re possibili et cogitabili » (vide Philos. Jahrbuch XI (1898) 170).

tate Platonis et Aristotelis ⁽¹⁾, χρημα sumi illo sensu generali et tunc nihil continet contra spiritualitatem intellectus.

β) Asserit Anaxagoras, intellectum esse « subtilissimam et purissimam omnium rerum (λεπτότατον τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρότατον). In expressione « purissima » non invenitur specialis difficultas contra spiritualitatem, cum spiritum esse quid purissimum optime dici possit. Attamen « subtilissimum », « λεπτότατον » significat *quid corporale, corpus maxime subtile*. R. Vocabulum istud et conceptus eo expressus quantum ad originem certe provenit a rebus corporalibus, uti est cum omnibus vocabulis et conceptibus rerum spiritualium. Quod vero sensum attinet, λεπτός etiam apud Graecos sumitur sensu latiore relinquente connotationem materialitatis, uti si est apud Homerum « μῆτις λεπτή » (prudencia subtilis), apud Euripidem « φρόνιν λεπτός » (intellectus subtilis). Iterum ex oppositione intellectus ad omnia corpora iure supponi potest, Anaxagoram sumpsisse hoc vocabulum *sensu latiore*, et praecise iisdem verbis « subtilissima et purissima omnium rerum » voluisse exprimere absentiam materialitatis in intellectu. Quid autem mirum, quod quoad modum loquendi apud ipsum prima vice inter Graecos disserentem philosophice de re spirituali sit quaedam imperfectio ⁽²⁾?

γ) Dicit Anaxagoras: « omnis spiritus similis, maior et minor » (νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίος ἐστι, καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττω). Iam vero « maior et minor » indicant differentiam quanti-

(1) *Aristoteles* explicans mentem Anaxagorae et alludens, uti videtur, ad illum ipsum locum, loco χρημάτων ponit simpliciter ὄντων, id quod est evidens signum, ipsum in hac expressione nihil difficultatis invenisse: « μένον γοῦν φησιν αὐτὸν τῶν ὄντων ἀπλοῦν εἶναι καὶ ἀμυγῇ καὶ καθαρὸν » (De an. I, 2).

(2) Sic etiam clare *Brandis*: « Intellectus [Anaxagorae] est a materia perfecte separatus, ipsa nec indigens ut substrato suae activitatis... Si nihilominus appellatur quid subtilissimum et purissimum, patet iam ex contextu, his verbis non corporeitatem designari, uti etiam *Aristoteles*, *Plutarchus* et alii indicant. *Johannes Philiponus* describit intellectum recte quoad sensum ut quid incorporale (ἀσώματος) » (Handbuch d. Gesch. d. Griech. — Roem. Phil., Berlin 1835, 248 sq.).

tatis. R. « Maior et minor » proxime certe dicuntur de re corporea, possunt tamen etiam sumi sensu translato, uti nunc quoque loquimur de maiore, minore talento, ingenio. Iterum ex eis, quae Anaxagoras alibi de intellectu docet, hic potius sensus est supponendus.

δ) Loquitur Anaxagoras, saltem probabiliter, ut viderimus, de *partibus intellectus*: « in quolibet omnis materiae pars inest, praeter intellectum (πλὴν νοῦ, i. e. praeter partes intellectus, quae non sunt in omnibus), in nonnullis etiam intellectus inest ». Iam vero in tantum potest esse sermo de *partibus intellectus*, in quantum ipse est *res materialis* in partes divisa. R. Ex una parte intellectus ex mente Anaxagorae est quid plane remotum ab omni materia et inde quoad rem quid immateriale. Si nunc ex alia parte loquitur de partibus intellectus, proxime attendens intellectus finitos, expressio « pars » ex contextu sine violentia videtur posse sumi sensu latiore: *aliquid intellectus*, aliquid, cui convenit intellectus, inde inferius intellectus generice sumpti. Modus loquendi est quidem inexactus, tamen ex similitudine utique inadaequata inter plures particulas ex. gr. auri, quae sunt partes auri, et plures intellectus, quorum unusquisque est intellectus, sufficienter videtur explicari⁽¹⁾.

ε) Intellectus Anaxagorae, sic affirmat *Windelband* (Gesch. d. Phil.², 33), est *corpus maxime mobile*, sese movens et inde etiam capax alia corpora movendi. R. Nihil eiusmodi est apud Anaxagoram. Aristoteles autem directe affirmat, intellectum divinum Anaxagorae esse immobilem (ἀκίνητον), id quod certe nunquam fecisset, si explicite vel quoad rem Anaxagoras oppositum dixisset.

(1) *Freudenthal* modum loquendi de « partibus » intellectus comparat cum altero modo loquendi de loco animae in corpore et non incongrue animadvertit: « Si aliquis vult Anaxagoram facere materialistam, quia docet, maiores et minores partes intellectus inesse in rebus materialibus, tunc etiam idealista Lotze non effugiet idem factum, quia de loco animae in corpore loquitur » (cf. Archiv f. Gesch. d. Phil. VIII (1895), 61).

η) Secundum *Platonem* (Cratyl. 413 e) Anaxagoras dicit, intellectum « ordinare omnes res euntem per omnia » (πάντα φησὶν αὐτὸν κοσμεῖν τὰ πράγματα διὰ πάντων ὄντα). Iam vero ire per corpora, ea pervadere, supponit praesentiam corporalem et sic corporeitatem. R. Pervadere sensu obvio et attendendo originem vocis significat quidem praesentiam corporalem, potest autem etiam sumi sensu latiore pro praesentia non corporali ex. gr. per cognitionem et virtutem. Iam vero ex ipso contextu⁽¹⁾ et ex eo, quod alibi de intellectu ab ipso Anaxagora, Platone, Aristotele declaratur, sufficienter constat, pervadere hoc loco tuto sumi posse sensu posteriore.

θ) Si *Aristoteles* appellat intellectum Anaxagorae « ἀπλοῦν », vult unice dicere, eum non esse quid compositum et mixtum ex pluribus elementis, non autem eum esse simplicem sensu stricto. (Sic Gomperz, Griech. Denker², 442). R. Ex sensu obvio vocabuli, ex contextu plurium locorum apud Aristotelem, necnon ex commentatoribus graecis Aristotelis, patet clare, ipsum putare, νοῦν Anaxagorae esse *simplicem sensu proprio*, de qua re etiam *Zeller*, ut diximus, ne minimum quidem dubium movet.

Et haec sunt principalia argumenta proposita ad ma-

(1) Intendit *Plato* ibi explicare, « quid sibi velit δίκαιον ». Dicit « δίκαιον » idem esse ac « διατόν i. e. percurrrens, pervadens et omnia gubernans » (x politioris prolationis gratia interiecto). Iam vero alii dicunt, hoc esse solem, qui calefaciendo omnia gubernat, alii ignem, alii calorem; demum alius haec omnia deridens dicit, διατόν esse *intellectum illum*, quem induxit Anaxagoras: « sui enim iuris dicit eum esse, et nulli permixtum et ordinare res omnes euntem per omnia ». Ecce defensor Anaxagorae opponit intellectum soli, igni, calori pervadentibus omnia materiali modo et deridet explicationem, has res materiales omnia gubernare, inde supponi potius debet, eum concipere intellectum ut naturam altiore et non materiale et alio modo in omnibus praesentem.

Notari quoque potest, *Platonem* proprietatem illam intellectus, quod omnia pervadat, non sumpsisse directe, uti videtur, ex Anaxagora, sed interpretative addidisse, ut melius intellectui posset applicare id, quod significat « διατόν ».

terialitatem intellectus Anaxagorae probandam. Quare sit iam conclusio:

α') Explicatio *pure materialistica* intellectus Anaxagorae proposita ex. g. a *Windelband*, *Gomperz* et aliis, est *exaggeratio* et sustineri nequit. Argumenta enim pro materialitate invocata minime sunt apodictica, sed sunt solum expressiones in se quidem ambiguae, quae tamen cum spiritualitate intellectus conciliari possunt et debent, attendendo id, quod alibi Anaxagoras de intellectu docet, et modum, quo Plato et Aristoteles verba eius intellexerunt⁽¹⁾. Quo in iudicio pleno in consensu sumus cum *Zeller*, qui notat: « Si

(1) Quare minime sufficienter probari posse putamus, quod tanta fiducia affirmat *Windelband*: « Intellectus Anaxagorae, inquit, est igitur materia, elementum corporale, est in se homogeneous, ingenitus et incorruptibilis, in subtili divisione diffusus per totum mundum, sed ab aliis omnibus corporibus diversus, non solum secundum gradum, ut materia maxime subtilis, levis, mobilis, sed etiam essentialiter diversus, eo quod ipse solus movetur per se ipsum et propter hanc sui ipsius motionem etiam movet alia elementa modo ordinato, qui manifestatur in ordine mundi » (*Gesch. d. Phil.* 2, 33). Addit « fragmenta Anaxagorae nullum dubium relinquere hac de re » (*ib.* 34, 1). Simili fiducia loquitur *Gomperz*: « Tentamen, ait, semper renovatum, strictam spiritualitatem intellectus Anaxagorae probare, corrumpit per contradictionem cum certis assertionibus Clazomeni et per subtilia artificia, ad quae recurrere debent defensores huius sententiae » (*Griech. Denker*, I, 442).

Patet ex dictis, *diversam* esse omnino *methodum procedendi* adversariorum et defensorum spiritualitatis intellectus Anaxagorae. *Adversarii spiritualitatis* affirmant, quasdam expressiones Anaxagorae continere plane et clare materialitatem intellectus, inde secundum istas debere explicari alias, in quibus spiritualitas posset videri indicari; Platonem autem et Aristotelem debere etiam intelligi in sensu materialitatis, vel esse supponendum, ipsos nimis benigne interpretatos esse Anaxagoram. Contra quod *defendentes spiritualitatem intellectus* insistunt: expressiones, in quibus materialitas videtur contineri, non sunt clarae, uti alii affirmant, ergo stante tota tendentia Anaxagorae quam maxime opponendi intellectum corporibus, et interpretatione Platonis et Aristotelis in contrarium; illae expressiones vagae debent sumi sensu accommodato.

vero *Windelband* considerat νοῦν simpliciter ut « materiam cogitantem », hoc non exprimit totam veritatem: plane exacte (vollkommen scharf) et clare non docuit immaterialitatem intellectus, sed eius intentio est nihilominus, eum secundum essentiam distinguere ab omni re composita » (II, 994, 2).

β') *Explicatio moderatior ipsius Zeller*, secundum quam Anaxagoras habebat quidem *intentionem*, νοῦν omni materiae opponere et inde eum spirituali modo concipere, ita tamen ut « in media via steterit » et revera adhuc « spiritum conceperit ut corpus subtile extenso modo intrans in corpora », videtur etiam *non esse exacta*: modi loquendi enim a *Zeller* invocati videntur omnes pati sufficientem solutionem, postulare autem hanc benigniorem interpretationem ex « intentione » Anaxagorae, concipiendi intellectum ut rem spiritualement et eum omni rei materiali opponendi necnon ex interpretatione Aristotelis et Platonis etiam concessa a *Zeller*, quam falsam esse supponere non possumus. Quodsi etiam hodie quis diceret, intellectum esse subtilissimam et purissimam omnium rerum, pervadere omnia, unum intellectum esse maiorem altero, in pluribus hominibus esse partes intellectus, possemusne propter has solas expressiones iam concludere, illum concipere intellectum materiali modo?

γ') Quare *solidis rationibus et morali quadam certitudine*, quae unice in tali quaestione haberi potest, sufficienter constare putamus, Anaxagoram *cognovisse, intendisse, proposuisse immaterialitatem intellectus divini*⁽¹⁾.

(1) *Principale argumentum* nostrum pro spiritualitate intellectus Anaxagorae sic clare complectitur *Baeumker*: « Anaxagoras primus expressit oppositionem inter materiam et spiritum. Intellectus ordinans mundum est pro se... nam si etiam uni soli rei esset admixtus, esset unitus cum omnibus corporibus... sic autem impeditus fuisset in dominio suo super corpora. Exactius exprimi nequit discrimen inter intellectum et corpora. Per se patet, Anaxagoram non statim ad manus habuisse convenientes expressiones, quas tempus posterius

BB. Controversia de transcendentia intellectus Anaxagorae.

Uti de simplicitate et spiritualitate, sic etiam de *transcendentia* intellectus Anaxagorae gravis viget controversia. Transcendens tunc diceretur *νοῦς* Anaxagorae, si nulli alii rei esset intrinsece unitus et sic *omnes res transenderet*. Hoc sensu in sententia theistica Deus utpote ens personale a mundo re distinctum et cum nulla re mundana per modum partis unitum (sola omnipraesentia vel unio Verbi non per modum partis cum natura humana non obstant) dicitur esse *simpliciter transcendens* omnes res creatas. E contra intellectus Anaxagorae esset ens mundo immanens, si cum ipsis rebus mundum constituentibus vel esset plene identificatus vel cum eis esset unitus sive cum omnibus sive solum cum aliquibus, ex. gr. solis viventibus. Indicemus *varias sententias* hac in quaestione et de iis *iudicium feramus*.

1) Variae sententiae.

Tres sententiae vigent de intellectus Anaxagorae transcendentia.

a) Est sententia *totalis immanentiae*: intellectus divinus est numerice idem cum intellectibus, qui cum corporibus sunt uniti. Sic *Dentler* et alii⁽¹⁾.

b) Est sententiae *partialis immanentiae*: illi intellectus, qui cum corporibus sunt uniti, sunt quidem numerice di-

formavit, ad significandam naturam spiritualem intellectus. Ipsum significat ut subtilissimam et purissimam omnium rerum, quia nihil excellentius cognoscit, quam istas proprietates. Sit sibi, quod istae expressiones manifestent suam originem a rebus materialibus: qui ideo putat, se debere intellectum Anaxagorae explicare ut materiam aliquam, quamvis haec sit subtilior aliis corporibus, is non attendit ad intentionem philosophi initio fragmentorum clare expressam, intellectum ponendi in oppositione ad omnem rem corporalem » (Probl. d. Mat., p. 78).

(1) « Putamus, inquit *Dentler*, ex mente Anaxagorae divinum intellectum esse identicum cum intellectu, qui inhabitat in corporibus viventibus... Non negamus, inhabitationem intellectus in entibus organicis magnam in se includere difficultatem. Sic certe philosophus lapsus est in erroneas conceptiones pantheisticas... quaestio sic poni debet:

versi ab intellectu, qui est ordinator mundi, attamen ut partes constituunt cum illo intellectu *unum integrum intellectum*, uti omnes particulae auri simul sumptae constituunt totum aurum. Sic *Zeller, Siebeck*, alii.

c) Est sententia *totalis transcendentiae*: intellectus Anaxagorae est nulli rei alteri unitus et sic simpliciter transcendens. Sic *Heinze, Arleth*, alii.

2) Iudicium de illis sententiis.

Examini subiiciamus sententiam totalis et partialis immanentiae intellectus; tunc eo ipso sequetur id, quod verius esse videtur.

a) *Immanentia totalis intellectus Anaxagorae sustineri nequit.*

Totalis immanentia intellectus Anaxagorae consisteret in eo, ut diximus, quod intellectus ordinans mundum numerice idem esset in omnibus viventibus. Quae doctrina non videtur conformis veritati.

Declaratur hoc:

α) *Ex ipso Anaxagora.* Certum est, Anaxagoram concipere intellectum divinum in opere ordinationis mundi ut actu non unitum ulli corpori. Inculcat enim, eum esse pro sese, nulli rei admixtum, quia secus non posset dominium exercere in omnia semina movenda et ordinanda. Quare si ait, initio fuisse « omnia simul », certo certius intellectum in illa congerie seminum non includit. Iam vero si nunc idem numerice intellectus, qui ordinavit mundum, esset unitus cum corporibus viventibus, demum postea se univisset, quando corpora viventia formarentur. De hac autem posteriore unione imprimis *nihil est directe apud Anaxagoram*. Immo cum dicat ex. gr.: « omnis intellectus est similis,

Potuitne forte ipse Anaxagoras modum existendi intellectus uti entis spiritualis et personalis conciliare cum eius immanentia in entibus viventibus? vel perspexit, immanentiam reddere impossibilem personalitatem? Putamus, difficile esse probare, ipsum perspexisse, utrumque inter se conciliari non posse » (lahrb. d. Philos. IX (1898), 180).

maior et minor », sensu obvio certo supponit, hos intellectus similes et diversae perfectionis esse inter se numerice distinctos. Insuper, cum Anaxagoras excludat fatum a corporibus, convenienter dici nequit, ex eius mente solum intellectum divinum fatali necessitate se univisse cum corporibus. Ergo forte libere? Sed ipse intellectus altissima cognitione praeditus intellexisset certe, hanc unionem fuisse solum nocivam pro ipso, utpote impediens suam cognitionem. Cur ergo id fecisset? Demum haec conceptio, intellectum illum sapientissimum et potentissimum identificari numerice cum anima intellectiva Anaxagorae et aliorum hominum necnon cum anima brutorum et plantarum, est tam mira, ut eam apud Anaxagoram supponere non possimus sine solidis rationibus, omnino apodicticis, quae tamen non adsunt.

Declaratur β) ex eo, quod *Plato, Aristoteles et alii omnes veteres*, quantum scimus, *nihil de hac doctrina referant*. Si invenissent eam explicite vel quoad rem in Anaxagora, quomodo explicatur, quod eam non discutiant et reiiciant?

γ) Declaratur demum idem *ex solutione argumentorum*, quae ad contrarium probandum proponuntur.

α') Dicit Anaxagoras: « Sunt, quibus etiam inest νοῦς ». Resp. Si dicit, in pluribus rebus etiam inesse intellectum, sensu obvio non loquitur de *eodem numerice* intellectu, qui construxit universum, inde de diversis intellectibus. Effert ex. gr. ex una parte perfectionem cognitionis divini intellectus, ex alia parte deplorat imperfectionem intellectus humani. Quomodo tamen potest supponi, eum cogitare et loqui de eodem intellectu?

β') « Quae animam habent, ait, maiora et minora, de omnibus dominatur (κρατεῖ) intellectus ». Resp. Sensus esse nequit, eundem intellectum, nempe divinum, dominari in ea, quae animam habent, eo, quod se *cum eis uniat*, quia pluries repetitur, intellectum divinum dominari (κρατεῖν) *de omnibus*, et sic *cum omnibus deberet esse unitus* et non solum cum viventibus. Ergo κρατεῖν significat generali modo supe-

rioritatem et dominium in viventia et sic potius supponit distinctionem realem ab eorum animis.

γ') « νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίός ἐστιν ». Resp. « ὁμοίος » obvie significat « similis » non autem « idem ». Quod autem hoc loco adhibeatur hoc sensu proprio, patet ex eo, quod statim addatur, « nihil aliud alii esse simile ».

Quibus omnibus consideratis, iam sufficienter constare videtur, totalem immanentiam intellectus Anaxagorae sustineri non posse, quo in iudicio sumus adhuc in consensu etiam cum Zeller et Siebeck.

b) *Neque partialis intellectus divini immanentia commodè sustineri posse videtur.*

Haec sententia fundatur in eo, quod intellectus divinus et alii intellectus finiti considerantur ab Anaxagora ut *unum totum integrale constans ex pluribus partibus*, quarum non quidem pars perfectissima unitur cum corporibus, attamen *aliae partes sint unitae*. Et ad hanc compositionem intellectus probandam invocatur, uti vidimus, praepremis Anaxagorae modus loquendi stans in eo, quod appellet (saltem probabiliter) varios intellectus « partes » intellectus. Quae difficultas visa est *Heinze* tam gravis, ut animadvertat, se sustinere quidem totalem transcendentiam intellectus, renuntiare autem solutioni huius difficultatis.

Resp. Declaravimus, nomen « partis » applicatum intellectui, videri posse tuto sumi sensu latiore pro « *inferiore intellectus generice sumpti* ». Quae tota interpretatio iterum confirmatur ex veteribus interpretibus, qui de hac partiali immanentia intellectus Anaxagorae nihil directe nobis tradiderunt, id quod videtur esse sufficiens signum, eam in Anaxagora non contineri⁽¹⁾.

Et haec iam sufficiant ad spiritualitatem et transcendentiam intellectus divini apud Anaxagoram vindicandas.

(1) Putat *Zeller* (et quoad rem *Siebeck*), intellectum corporum viventium considerari ab Anaxagora ut partes unius integri intellectus, cuius pars principalis sit intellectus divinus et hoc sensu « νοῦς » esse divisum in omnia corpora viventia et diversas eorum classes esse

C. **Formatio universi per intellectum divinum.**

1) **Productio motus initialis.**

Intellectus non ipsa semina creatione produxit, sed ea in statu perfectae mixtionis invenit.

Neque qualitative illa mutare potuit, quippe cum stet generale principium valens etiam pro intellectu divino, nullam realitatem (neque accidentalem) de novo produci posse. Quare unice per motum localem semina homogenea in illa mole indigesta dispersa inter se unire et sic universum bene ordinatum efficere potuit. Ad quem finem *νοῦς* produxit *motum rotatorium seminum in aliqua parte*, qui motus, cum omnia corpora se tangant et nullum vacuum inter se relinquant, semper ulterius se extendit et maiores semper massas arripuit ⁽¹⁾.

2) **Formatio universi ut effectus motus.**

Per motum rotatorium et quassationem inde provenientem corpora magis gravia et firma ibi se colligerunt ⁽²⁾,

distinctas inter se mensura, non autem qualitate intellectus eis inhabitantis », hac autem in re « proprias expressiones Anaxagorae esse sat claras (unzweideutig genug) (p. 996, 3). Sed non apparet sufficienter, cur illae expressiones vagae Anaxagorae non bono sensu sumi possint et debeant. Obscuritatem inesse in doctrina Anaxagorae de relatione intellectuum aliorum ad intellectum divinum debet concedi et concessimus. Ipse admisit ex una parte infinita illa semina a se existentia, ex alia parte intellectum divinum et innumerabiles intellectus finitos hominum, brutorum, plantarum etiam omnes a se existentes. Uti omnia spermata auri sunt quid auri et ad aurum pertinent, sic omnes intellectus simul sumpti pertinent ad hanc aliam classem entium, nempe ad classem intellectuum; cadunt enim omnes sub communi ratione intellectus. Sed intellectus divinus quoad perfectionem plane opponitur intellectibus aliis, et per illas vagas expressiones non videtur posse ostendi, intellectus finitos *sensu proprio esse partes* ad intellectum divinum pertinentes.

(1) « Ac primo quidem ab exiguis initiis conversio coepit, deinde plures materiae partes complexa crevit, atque in posterum etiam ulterius progredietur » (6).

(2) « Haec autem conversio effecit, ut singula secernerentur. Ac secreta sunt a raris densa, a frigidis calida, a caliginosis lucida, ab

ubi est nostra terra; corpora levia, aer et ignis (*ἀήρ, αἰθήρ*) sese separarunt et in altum ascenderunt (Arist., De coelo I, 3; III, 3). A terra autem firma et se initio summa celebritate movente magnae massae avolarunt, quae motum receptum retinuerunt et formarunt *sidera*. Stellae proinde in motu rotatorio accepto persistentes nullis motoribus ulterius indigent⁽¹⁾.

Motu circulari et sic quassatione etiam post formationem terrae permanentibus, semina homogenea semper magis sese uniunt et formant corpora homogenea, ita tamen, ut separatio seminum non sit perfecta, sed in unoquoque corpore, etsi semina unius speciei ex. gr. carnis praevalcant, remaneant tamen semina omnium aliorum corporum.

3) Non periodicus ortus et interitus universi.

Motus ab intellectu productus, cum materia supponatur esse infinita, « in posterum etiam ulterius progredietur » (6). Nihil autem indicat, hanc evolutionem finem inventuram esse, cum materia ordinanda in infinitum se extendat; sic nulla est ratio supponendi, Anaxagoram cogitasse de periodico ortu et interitu universi, quem veteres Ionii docuerunt.

humidis sicca » (6). « Cum intellectus materiam moveri incepisset, ab omni parte mota particulae secernebantur, quantumque partium movit intellectus, tantum separatum est: cumque hae particulae moverentur atque discernerentur, conversio efficiebat, ut eo magis aliae ab aliis discernerentur » (8).

« Ex his secretis concrevit terra: nam e nubibus aqua secernitur, ex aqua terra, e terra lapides frigore concrescunt, hi autem magis ex aqua excedunt » (9).

(1) « Solem autem et lunam omnesque stellas lapides esse ignitos circumvolutos una ab aetheris rotatione » *Hippol.* (Adv. haer. I, 8). Simili modo *Diog. Laert.* (I. 2, c. 3, n. 8): « Coelum omne ex lapidibus esse compositum ac vehementi motu moveri, alias remissione casurum ». Ad rem *Zeller*: « Stellas depressit in oppositione ad communem sententiam ad massas non vivas, quae solum mechanice moventur » (p. 1010).

4) Imperfecta consideratio teleologica mundi.

In formatione universi uti *unius totius* bene et pulchre ordinati, Anaxagoras influxum ordinatoris necessarium esse putavit; et quidem, cum esset praeclarus astronomus, consideratio regularis motus stellarum forte proximam occasionem ei dederat, inquirendi in necessitatem ordinatoris. Sed sapientissimus artifex non solum aliquod totum, sed etiam *partes totius* bene ordinat ad finem partialem partium, uti constructor palatii cubicula, scalas, portas, finestrarum bene adaptat finibus propriis. De optima autem ordinatione partium universi nihil commemorat Anaxagoras.

Non inquit, utrum etiam *singulae res* et praesertim corpora viventia et eorum partes sint optime constructae ad earum finem proprium consequendum; non considerat, utrum res inferiores ordinentur *ad bonum entium perfectiorum* et sic anorganica, plantae, bruta dirigantur in bonum hominum; non ponit quaestionem, utrum deus, ordinator universi, *ulteriorem curam* de suo artefacto habeat. Quas omissiones sequentes philosophi Anaxagorae statim vitio verterunt. Sic *Aristoteles* ipsum laudat ut sobrium inter ebrios propter principium primo statutum, ordinem et pulchritudinem universi postulare ens intelligens ut ordinatorem, ipsum autem vituperat, quod *νοῦν* unice adhibeat « ut deum ex machina », si nempe eius interventus est absolute necessarius ad dandum scil. initium motui, in formatione autem rerum singularum explicanda attendat unice ad proximas causas, efficientes et materiales, quin nempe ullo modo finem, propter quem sint res, consideret ⁽¹⁾. *Plato* vero per os *Socratis* modo

(1) « Hi (Anaxagoras et Empedocles) duas causas attigerunt, materiam et unde motus, obscure tamen et non clare. Fere enim nullo modo videntur eis uti, nisi parum quidem. Nam et Anaxagoras tamquam machina utitur intellectu ad mundi generationem et quando dubitat, propter quam causam necessario aliquid fiat, tunc attrahit eum, in aliis autem magis cetera omnia, quam intellectum causam eorum ponit, quae fiunt » (Mat. I, 4).

Sensu obvio *Aristoteles* videtur supponere, intellectum divinum

ingenioso uti solet idem animadvertit, quod nempe plane neglexerit explicare, uti totum universum, sic etiam singulas res universi bene ad fines proprios obtinendos esse constructas.

D. Anaxagorae doctrina de viventibus.

Indicemus breviter Anaxagorae doctrinam de viventibus in genere, deinde de plantis, brutis, homine.

1. De viventibus in genere: animatio omnium viventium per « νοῦν ».

« In aliquibus, inquit Anaxagoras etiam νοῦς inest ». In quibusnam? In *omnibus corporibus viventibus*, plantis,

secundum Anaxagoram *pluries* intervenisse in formatione universi (quando dubitat i. e. unaquaque vice, qua dubitat... tunc invocat eum). In fragmentis conservatis Anaxagoras solum commemorat, intellectum dedisse *primum impulsam* ad motum corporum incipiendum, neque alii auctores nobis quidquam tradiderunt de ulteriore interventu intellectus divini ex mente Anaxagorae. Quare suspicatur Zeller, etiam Aristotelem solum cogitasse de productione initialis motus rotatorii (II, 999, 1).

• (1) Narrat Socrates discipulis suis « die illo, quo venenum bibit in carcere », se quondam magnopere gavisum esse, quod in Anaxagora legerit « νοῦν omnia ordine disponere » et « putabam, inquit, si ita sit, intellectum ordinantem saltem ita omnia ordine disponere et singula, uti optime se habeant... »

Haec cum mecum reputassem, gaudebam, invenisse ratus Anaxagoram magistrum, qui me, id quod tantopere cupiebam, causas rerum doceret, primumque eum mihi ostensurum, utrum plana sit terra an rotunda, et cum haec dixisset, eum additurum causam et necessitatem, ostendendo id, quod melius est, meliusque esse, ut sit talis... praeterea de sole et luna ceterisque stellis... Non enim putabam, cum posuisset, ab intellectu illa ordinari, ipsum aliam causam ipsis assignaturum, praeterquam quod optimum sit, ita se habere, ut se habent... summo quodam studio acceptos libros quam velocissime poteram, lectitabam... Hac igitur mirabili spe excidi: legere enim pergens video hominem intellectu quidem nullo modo utentem et causam nullam afferentem, cur res sic ordinentur, sed aerem et aetherem et aquam et talia multa incredibilia pro rerum causis habentem. Quaquidem in re ille mihi perinde visus est agere, ac si quis dicat, So-

brutis, hominibus. Divinus intellectus secundum Anaxagoram est id, quod materiam inertem ab extrinseco movet, inde ulterius putavit, in omni ente corporali se ipsum movente debere etiam inesse intellectum aliquem ut istum motum efficientem et insuper etiam cognoscentem. Sic non discernit adhuc inter principia vitae in planta, bruto, homine ut essentialiter inter se diversa. Hoc sensu « intellectus omnis est similis, maior et minor ». Intelligitur, *Aristotelem* hanc doctrinam carpere et Anaxagorae vitio vertere, quod inter intellectum et animam non distinxerit ⁽¹⁾.

cratem, quaecumque facit, intellectu facere, deinde volens singulorum, quae facio, causas explicare, dicat primum quidem nunc me hic propterea sedere, quoniam corpus meum ex ossibus nervisque constat et ossa solida sint... atque hanc ob causam hic inflexum me sedere... causas veras negligens, videlicet, quoniam Atheniensibus melius visum est, me condemnare ideo etiam mihi melius visum esse et iustius manere et dare poenas. Siquidem, per canem, hi nervi atque haec ossa iam diu apud Magarenses aut Boeotos essent, nisi iustius honestiusque censuissem, poenas civitati pendere, quam clam aufugere. Verum talia (ossa et nervos) appellare causas a ratione est remotissimum... nam qui sic facit, requirit discernere, aliam esse veram causam alicuius rei, aliud vero illud, sine quo ipsa causa numquam potest esse causa » (Phaedo 97 c-99 c).

(1) « Similiter et Anaxagoras id, quod movet, animam esse dicit et si quis alius ab intellectu universa moveri censuit; non tamen perinde penitus atque Democritus: is enim animam atque intellectum simpliciter idem esse putavit. Anaxagoras autem minus clare de his rebus exposuit: multis enim in locis boni et recti intellectum esse causam dicit, alibi autem ipsum animam esse asserit (τοῦτον εἶναι τὴν ψυχὴν); nam viventibus universis tam parvis quam magnis, tam perfectioribus, quam imperfectioribus eum attribuit. Non videtur autem intellectus, cui intelligentia convenit (κατὰ πρόνοιαν λεγόμενος νοῦς) universis viventibus eodem modo (ὁμοίως) inesse, sed ne hominibus quidem omnibus eodem modo » (De an. I, 2). Et paulo postea: « At Anaxagoras videtur quidem aliud animam, aliud intellectum dicere, quemadmodum et antea diximus, utitur tamen utrisque uti una natura (ὡς μίᾳ φύσει). Verum intellectum maxime facit principium omnium, solum nempe rerum omnium ipsum simplicem et non mixtum et purum esse dicit. Atque eidem principio haec utraque attribuit, cogni-

2) Doctrina de plantis.

a) *Plantarum origo.*

Semina plantarum ceciderunt ex aere, continente semina omnium rerum, et quidem in aquam. Debet supponi ad vivificandas primas plantas intellectum se cum eis univisse, deinde has generasse alias plantas. « Anaxagoras dicit aerem habere semina omnium plantarum et ipsa simul cum aqua in terram cecidisse et produxisse plantas » (Theophr. Hist. plant. III, 2).

b) *Sensatio plantarum.*

Anaxagoras plantis etiam νοῦν attribuit, putans, eas habere cognitionem, appetitionem, voluptatem, dolorem. In augmentatione voluptatem ostendunt, in foliorum abiectione tristitiam ⁽¹⁾.

tionem inquam et motum, dicens, intellectum novisse universum (νοῦν κινῆσαι τὸ πᾶν) ».

Ad rem Zeller: « Anaxagoras non fecit discrimen essentielle inter infimum gradum vitae et supremum intellectualitatis » (p. 965). « Spiritus (νοῦς) est id, quod movet materiam; etiam si ens ipsum se movet, ipse est, qui motum producit, attamen non mechanice ab extrinseco, sed ab intrinseco; huic enti intellectus debet inexistere et in ipso fit anima » (p. 1011).

(1) « Anaxagoras autem et Empedocles et Democritus plantas intellectum et cognitionem habere dicebant (νοῦν καὶ γνῶσιν εἶπον ἔχειν τὰ φυτά) » (Pseudo-Arist. De plant. I, 2). « Anaxagoras et Empedocles dicunt, eas (plantas) desiderio moveri, sentire quoque et tristari, et delectari asserunt; quorum Anaxagoras eas animalia esse et laetari et contristari ait, argumentum sumens ex abiectione foliorum et augmentatione » (ib. I, 1). « Anaxagoras enim dixit, ipsas (plantas) et spiritum (πνοήν) habere » (ib. I, 5).

Notari potest, Pseudo Aristotelem totam hanc Anaxagorae doctrinam optime refutare. « Nos vero, ait, haec ut foeda repudiantes, sano insistamus sermoni. Dico ergo, quod plantae nec sensum habent, nec desiderium: desiderium enim non est, nisi ex sensu... Nec invenimus in eis sensum nec membrum sentiens nec similitudinem eius, nec formam terminatam, nec consecutionem rerum, nec motum nec iter ad aliquid sensatum nec signum aliquod, per quod iudicemus, illas sensum habere, sicut sunt signa, per quae scimus, eas nutriri et crescere » (ib. c. 2).

3) **Doctrina de brutis.**

a) *Brutorum origo.*

Ex aethere semina brutorum ceciderunt et quidem in terram, in qua se evolverunt. « animalia fieri ex humido et calido terrae, postea ab invicem generatione » (Diog. Laert. II, 9).

b) *Brutorum cognitio.*

Etiam in brutis principium cognitionis sensitivae est intellectus; attamen, cum cognitio intellectus ibi, uti in plantis, unice exerceatur concurrentibus organis corporalibus, est valde limitata.

4) **Doctrina de homine.**

a) *Cognitio sensitiva.*

Anaxagoras eidem facultati adscribit intellectionem et sensationem, ita ut inter facultatem intellectivam et sensitivam subiective spectatas, nondum distinguat. Debet tamen concurrere ad cognitionem sensitivam etiam organum corporale. Proprium vero est Anaxagorae, quod doceat, non simile per simile, sed unum per sui dissimile vel, uti dicunt, dissimile per dissimile cognosci. Cur? Quia, ut explicat, simile non facit impressionem in simile; uti si corpus nostrum est calidum, non sentit aliud corpus calidum, sentit vero corpus frigidum⁽¹⁾. Cognitio vero sensitiva est debilis et incerta propter duplicem rationem. Imprimis organa, quae

(1) « Contrariis Anaxagoras et Heraclitus censent, sensationem fieri... (exsistimantes) neque simile quidquam pati a simili, sed contrarium ab illo affici,... testimonio tactum esse putant, cum id quod pariter sit aut calidum aut frigidum, ac caro nostra, nullum nobis sensum faciat » (Theophr. De sensu et sensib. § 1). « Anaxagoras autem contrariis fieri sensationem ait, simile enim non affici a simili, idque per singula sensuum genera seorsim exponere conatur » (ib. § 27, ubi longior est explicatio pro singulis sensibus). Addit *Theophrastus*, secundum Anaxagoram « omnem sensationem coniunctam esse cum dolore, id quod ex statuto consequi videtur; omne enim dissimile tangendo incommodum affert... Colores enim splendidiore et clan-

intran, habent in se elementa similia elementis corporum percipiendorum, id quod impedit claram cognitionem; insuper organa unius hominis sunt saepe alio modo composita, quam organa alterius, id quod facit cognitionem sensitivam adhuc magis subiectivam⁽¹⁾.

b) Cognitionis intellectiva hominis.

Intellectus non est in sua operatione impeditus organo corporali, inde melius cognoscit, quam sensus. Hoc sensu explicari potest, id, quod habet *Sext. Emp.*, secundum Anaxagoram intellectum esse criterium veritatis: « τὸν λόγον κριτήριον εἶναι » (Adv. Math. VII, 91). Attamen etiam cognitio intellectiva nostri intellectus semper est valde limitata. « Multitudinem elementorum quae sese separant, nos scire non possumus per rationem neque per realitatem » (Fr. 7 apud Diels). Obiicit Aristoteles Anaxagorae, quod non explicaverit *modum, quo intellectus noster simplex* a rebus ad cognitionem *determinetur*: « Solus autem Anaxagoras intellectum impassibilem (ἀπαθῆ) esse dicit et nihil cum aliis commune habere. Verum, cum talis sit, quonam pacto cognoscat, et quam ob causam, neque ille dixit, neque ex dictis ab eo potest perspicere » (De an. I, 2). Quodsi Anaxagoras dicit, hominem prudentissimum omnium animalium esse, quia « manus obtinet » (Arist. De part. an. IV, 10), sane non vult materialistico modo affirmare, manum esse solam rationem praestantiae hominis, sed sensus est: ideo hominem esse prudentissimum, id est capacem, artefacta tam varia construere, quia manus ut organum organorum ipsi praesto est.

gores dolores facere, neque posse multum tempus talia tolerari » (ib. § 29). Quam doctrinam *ipse Theophrastus non approbat*: « Omnem autem sensationem cum dolore coniunctam esse, neque examine reum comprobatur, neque rationi consentaneum est. Sensus enim est naturalis actio, nihil autem, quod secundum naturam fit, cum vi ac dolore, sed potius cum voluptate coniunctum est » (ib. § 31).

(1) Arist. Met. IV, 5. Vide longiorem expositionem *Arch. f. Gesch. d. Phil.* VIII (1897) 78 sq.

c) *Aliae proprietates animae intellectivae.*

Animam humanam esse *simplicem et spiritualem*, directe quidem non asseritur ab Anaxagora, sed ex eius comparatione cum intellectu divino supponi debet, uti manifesto etiam facit Aristoteles. Neque de animae nostrae *immortalitate* nobis explicite est conservatum quidquam apud Anaxagoram. Sed quia *Euripides*, ipsi familiaris et in rebus philosophicis ab eo dependens, immortalitatem animae pluries et clare propugnat, iure supponi potest, etiam Anaxagoram eam proposuisse⁽¹⁾. De *doctrinis quoque ethicis* Anaxagoras speciales inquisitiones nondum instituit. Magno entusiasmo ipse se dedit scientiis, quarum acquisitionem dixit esse *finem hominis*⁽²⁾.

C. Anaxagorae doctrina de Deo.

1) Nomen et proprietates Dei.

a) *Nomen Dei.*

Postiores scriptores, uti Cicero, Sextus Empir., Stobaeus, Themistius (vide textus Zeller 996, 1) referunt, Anaxagoram intellectum ordinantem mundum appellasse *Deum*. Utrum vero nomen Dei directe intellectui attribuerit, vel forte, uti quidam suspicantur, ad distinguendum suum intellectum a diis Graecorum ab hoc abstinuerit, « est quaestio parvi momenti, cum νοῦς quoad rem certe deitati aequiparetur » (*Zeller*, p. 996).

(1) Cfr. *Siebeck*, *Gesch. d. Phil.* p. 80.

(2) « Anaxagoras Clazomenius a quodam interrogatus, quemnam beatissimum iudicaret, « nullum, inquit, ex iis, quos existimas... » sed a se felices beatosque censeret, qui iustis honestisque actionibus tranquille incumberent et divina aliqua contemplatione participarent » *Arist.* (*Eth. Eudem.* I, 4). « Quocirca Anaxagoras ambigenti cuidam et sciscitanti, quare vivere potius, quam non vivere expetendum esset, respondit, ad coelum et totius mundi ordinem contemplanda » (*ib.* c. 5). « Cuidam ipsum interroganti: Nulla tibi cura patriae est? dixit: mihi patriae summa cura est, digitum in coelum extendens » (*Diog. Laert.* I, 2, c. 2, n. 6).

b) *Proprietates Dei.*

α) Uti vidimus, Anaxagoras sat explicitè attribuit divino intellectui summam cognitionem omnium et singulorum corporum, summam potentiam in eadem corpora, operationem propter finem cum praevisione statuum universi demum tempore futuro secutorum, subsistentiam in se, immixtionem cum omnibus corporibus, exsistentiam a sese, quae ipsi cum omnibus aliis rebus est communis.

β) Simplicitas vero et spiritualitas, libertas, sui conscientia, personalitas, ita implicite in eis continentur, quae explicitè intellectui attribuuntur, ut debeamus supponere, Anaxagoram etiam has proprietates quoad rem in intellectu concepisse.

γ) Utrum ipse insuper intellectum quoad rem ut impassibilem et immobilem cogitaverit, uti Aristoteles refert, vel utrum Aristoteles has proprietates demum deducat ex eis, quae sunt apud Anaxagoram, in dubio relinquere debemus.

c) *Theismus Anaxagorae.*

Habemusne quoad rem conceptionem theisticam⁽¹⁾ Dei apud Anaxagoram?

α) Si intellectus Anaxagorae concipitur cum *Windelband* et aliis ut *materia subtilis* omnia corpora pervadens et cum viventibus unita, certe de theismo sermo esse nequit.

(1) Sensu *generalissimo* theismus significat doctrinam statuentem existentiam Dei unice in oppositione ad *atheismum*: hoc sensu etiam *pantheismus* affirmans universum esse Deum, esset adhuc theismus. Vocabulum theismi hodie hoc sensu generalissimo non amplius sumitur. Sensu *generali* theismus opponitur atheismo et pantheismo et significat doctrinam, quae admittit Deum personalem distinctum a mundo et mundi auctorem. Sensu *maxime proprio* et adhuc magis coarctato sumptus theismus significat doctrinam admittentem Deum ut creatorem et *gubernatorem* mundi per providentiam naturalem et etiam per interventum supernaturalem (miracula) et revelationem, in oppositione ad *deismum*, qui admittit Deum ut creatorem, negat tamen providentiam Dei in mundo et possibilitatem miraculi et revelationis.

β) Quodsi cum *Zeller* putatur, intellectum Anaxagorae ordinantem mundum esse et remanere a corporibus distinctum, attamen intellectus finitos esse partes pertinentes ad intellectum divinum, quae cum corporibus viventibus sint unitae, tunc uti habet idem *Zeller*, conceptio est « *partim theistica, partim adhuc naturalistica* » (996)⁽¹⁾.

γ) Putamus tamen, solide constare, Anaxagoram considerare intellectum suum quoad rem ut *spiritualem* et mundum simpliciter *transcendentem*. Estne tunc doctrina theistica? Si theismus in oppositione ad atheismum et pantheismum significat doctrinam, quae defendit existentiam entis personalis, summe intelligentis et potentis, a mundo distincti, a quo ordo physicus mundi dependet, Anaxagoras est *primus repraesentans theismi*. Si vero theismus sumitur sensu adhuc magis completo pro *theismo christiano*, qui insuper concipit Deum ut mundum ex nihilo producentem et sic creantem, conservantem, gubernantem, demum etiam ut auctorem ordinis moralis, tunc theismus certe Anaxagorae attribui nequit. Creationem elementorum mundi positive excludit, quoad omnes alias proprietates nihil habet. Ipse concipit Deum unice ut *mundi ordinatorem*, *Socrates* eum insuper cogitat ut mundi providum gubernatorem et legislatorem, conceptio vero Dei uti mundi creatoris clare in philosophia graeca nondum continetur, ut adhuc videbimus.

Atque haec iam sufficient ad conspectum de Anaxagorae philosophia habendum.

III. Iudicium de Anaxagorae doctrina.

Anaxagoram veteres celebrant ut excellentem *physicum*, ita ut simpliciter *ὁ φυσικός* appelletur, ut praeclarum astro-

(1) *Naturalismus* est systema negans plane Deum ut ens supremum et affirmans, omnia posse explicari per materiam et vires naturales materiae. Patet, partes intellectus, quae secundum *Zeller* sunt unitae cum corporibus viventibus, pertinere simpliciter ad mundum corporalem et quoad hanc partem hanc doctrinam esse *naturalisticam*.

nomum, ut magnum philosophum. Consideremus eum sub triplici hoc respectu.

1) Iudicium de physica Anaxagorae.

Nomine physicae Anaxagorae intelligimus eius doctrinam de *primis elementis corporum*, quae inquisitio secundum hodiernum modum loquendi potius ad *cosmologiam* pertinet. Ad mentem ipsius ultima corporum elementa sunt, ut vidimus, corpora primitiva, infinita quoad qualitatem et speciem, intrinsece immutabilia, solum localiter mobilia. Quare etiam corpora organica, uti caro, os, sanguis, sunt primitiva, elementa autem Empedoclis sunt iam derivata. In omni vero corpore sensibus nobis oblato sunt particulae omnium corporum. Quid ad hanc theoriam dicendum?

a) *Principium, infinita esse corpora primitiva* et sic etiam organica ad haec pertinere, *admitti nequit*. Uti iam animadvertit Aristoteles, in *organicis sunt anorganica*, cum ex eis derivari possint, *non autem viceversa*⁽¹⁾. Posteriores quoque physici necnon philosophi hanc singularem doctrinam reliquerunt⁽²⁾. Sagacitas tamen Anaxagorae elucet in modo, quo tentat ponere hanc theoriam in harmonia cum sensu communi (omnia in omnibus, ut inde derivari possint). Id, in quo Anaxagoras convenit cum Eleatensibus et Empe-

(1) « In carne enim ac ligno et similibus inest potentia ignis atque terra. Manifeste enim ex illis haec segregantur. In igne autem caro aut lignum non inest, neque potentia neque actu; si enim inessent, segregarentur ».

(2) « Illa doctrina, notat Gomperz, est fere exactum contrarium eius, quod scientia nos docuit de materia et eius compositione. Combinationes de facto maxime complicatae [scil. organicae] sunt pro Clazomeno corpora primitiva sive elementa; alia corpora, non quidem simplicia [uti nunc scimus] tamen multo minus complicata, uti aqua vel aer, sunt pro ipso combinationes maxime complicatae. Si unquam ingenium eminens declinavit in viam erroneam et in ea fidei constantia perstitit, tunc hoc fecit in sua doctrina de corporum elementis » (Griech. Denker I² 170 sq.) Zeller quoque animadvertit, « nulum physicum secutum esse Anaxagoram hac in doctrina » (1026,1).

docle, corpora nempe esse *solum localiter mobilia*, nullo autem modo qualitative mutabilia, etiam sustineri nequit⁽¹⁾.

b) Principium tamen, esse *tot corpora primitiva*, quot sunt corpora, quorum proprietates *ex aliis derivari nequeunt*, et sic esse plura corpora primitiva, quam quattuor elementa Anaxagorae, *approbatum est a recentiore chimica* ex tempore Dalton et est retentum usque ad nostram aetatem, qua per facta recentiora (radioactivitatis) iterum secundum plures est concussa suppositio, elementa primitiva esse maioris numeri (c. 80).

c) *Una proprietas* spermatum Anaxagorae est *suo modo approbata ab Aristotele* et posteriore philosophia aristotelica, nempe corpora esse *divisibilia in indefinitum*. Est meritum Anaxagorae hanc veritatem sane non facilem prima vice ut propriam sententiam proposuisse; probatio quoque, per divisionem non posse perveniri ad nihilum (vel inextensum), sed semper remanere aliquid ulterius divisibile, est vera et sumpta ex ipsa natura rei⁽²⁾. Iure tamen limitat

(1) Aristoteles doctrinam Anaxagorae de *statu primitivae mixtionis* elementorum examini subiicit Met. I, 8, ubi notat: « Absurdum est a principio omnia esse mixta, tum quia antea debebant esse non mixta, tum quia non est quodlibet natura aptum misceri cum quolibet. Passiones etiam et accidentia separarentur a substantiis ». Doctrinae vero Anaxagorae, *elementa primitiva esse infinita* praesertim quatuor obiicit Aristoteles Phys. I, 4. a) « Si principia sunt infinita et secundum multitudinem et secundum speciem, cognitio eius, quod ex istis constat, est impossibilis ». b) Corpus (physice consideratum) nequit dividi in indefinitum; « caro vel ossa nequeunt in infinitum magna vel parva fieri ». c) Non omnia sunt in omnibus: ex aqua enim nequit segregari caro. d) Non omnis ortus et interitus rei potest esse solum unio vel segregatio elementorum immutabilium: « non ut lateres ex domibus, et domus ex lateribus, ita aer et aqua ex se invicem sunt et fiunt ». Cf. quoad haec commentarium S. Thomae in Phys. I. 1. lect. 8.

(2) Zeno contendit, uti vidimus (p. 65 sqq.), in suppositione possibilitatis divisionis corporum, quam ex propria sententia impugnavit, corpora debere posse dividi in partes *actu infinitas*, quae ultimae partes, si sint inextensae non possent componere corpus extensum, si sint extensae, redderent ad invicem additae omne corpus infinitae

Aristoteles hanc doctrinam ad considerationem corporis mathematici, impugnat autem eam quoad corpus physicum et naturale.

2) Iudicium de astronomia Anaxagorae.

Omittendo plures alias doctrinas astronomicas Anaxagorae cum philosophia non directe connexas, notemus solum, apud eum iam esse preoccupatam *theoriam Newton de formatione universi* per Deum. Unus impulsus initialis materiae a Deo datus sufficit, ut totum systema stellarum se formet et in motu accepto persistat. Spiritus stellas moventes, qui postea sunt introducti et per tot saecula remanserunt, sunt superflui. Notum est *Kant*⁽²⁾ et *Laplace* adhuc simpliciozem reddidisse conceptionem istam, affirmantes, ex distributione congrua et non aequali materiae in spatio, attractione universali supposita, etiam originem universi explicari posse.

3) Iudicium de philosophia Anaxagorae.

In quaestionem veniunt Anaxagorae doctrinae *psychologicae et theologicae*. De primis sufficiant pauca verba. Et

extensionis. *Empedocles* non directe hoc difficile problema considerat, supponit tamen implicite, corpus posse in indefinitum dividi. Anaxagoras vero hanc divisibilitatem in infinitum *explicite* affirmat et eo probat, quod divisione non possit perveniri ad nihil. Suppositionem, non posse perveniri ad inextensa, non explicite quidem reicit, implicite tamen eo, quod positive dicat, ex natura corporis extensi ex divisione semper remanere quid extensum et sic adhuc divisibile.

(2) « Ego, inquit Kant, constitutionem universi ex simplicissimo statu naturae solum per vires mechanicas declaro... omnia solum per vires attractivas et repulsivas... duae vires, quae ambae eodem modo sunt certae » (Opp. om. Ed. Hartenstein 2, I, 244). Supponebat Kant scribens haec in sua periodo antecritica, illam primitivam dispositionem materiae, ex qua se evolveret ordo tam praeclarus, debere provenire ab ente aliquo intelligente. « Est Deus eo ipso, quia natura in chaote non potest alio modo agere, nisi regulariter et ordinate. Sic verum manet, Deum in viribus naturae posuisse secretam artem, sese evolvendi ex chaote per se ad perfectum ordinem in mundo » (ib. p. 218).

plantas et bruta et hominem habere « similem intellectum », sane sustineri nequit. Plantae cognitionem nullam habent, bruta habent quidem cognitionem, sed solam sensitivam, quae subiective et obiective considerata est essentialiter ab intellectiva diversa. Quam distinctionem inter tres gradus vitae demum Aristoteles clare proposuit et scientiae donavit. Quaestionem, utrum simile per simile vel dissimile cognoscatur, etiam idem Aristoteles solvit, statuens principium, facultatem cognoscitivam *potentia* quidem esse similem (intentionaliter) obiecto cognoscendo, *actu* vero non, aliqualem tamen similitudinem (per speciem impressam) actuale cognitionem praecedere debere.

Quare unice Anaxagorae *doctrina theologica* accuratius diiudicanda nobis remanet. Qua doctrina *summum progressum fecit, maximum influxum exercuit, singulare meritum sibi comparavit*.

a) *Summus progressus factus ab Anaxagora in doctrina de Deo.*

Magnus est progressus, quem fecit, etiam in explicatione maxime sinistra eius doctrinae; maior, si aequius intelligitur, summus si ei, quam ut veriozem proposuimus interpretationem, assensus datur.

α) *Magnus progressus etiam in materialistica explicatione intellectus Anaxagorae et in suppositione totalis eius immanentiae.*

α') *Quoad materialisticam interpretationem* intellectus Anaxagorae. Si damus, minime vero concedimus, veram esse materialisticam explicationem intellectus Anaxagorae propositam a *Windelband* et *Gomperz*, tamen eius doctrina magnum adhuc contineret progressum. Nam αα) esset *via* ad dualismum inter corpus et spiritum statuendum. Non enim *omnis materia* amplius cogitaret, uti Ionii et Eleatenses docuerunt et suo modo etiam Empedocles retinuit, secundum quem aptae mixtioni omnium elementorum conveniret intellectio, sed *unum solum corpus* esset capax intelligere, et quidem *corpus sui generis*, maxime subtile, et sic iam esset incoepta oppositio inter corpus et spiritum et *via parata* ad

hanc oppositionem ulterius persèquendam. $\beta\beta$) esset *via* ad *dualismum* inter mundum et Deum inveniendum. Ordinatio mundi iam tribuitur *enti intelligenti et potenti*, etsi quoad naturam adhuc simili ipsi mundo; sic cognosceretur, materiam mundi sibi relictam non sufficere ad se movendum et ordinem mundanum producendum ac proinde parata iam esset *via* ad oppositionem inter materiam et ens movens et ordinans ulterius inquirendam.

β) *Quoad immanentiam intellectus in mundo*. Etsi $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ ut subtilis materia cogitans pervaderet totum mundum materiali modo et inhabitaret viventibus speciali aliqua, etsi extensa ratione, tamen illa materia cogitans sola esset sese movens et ideo potens alia corpora movere, et saltem occasio esset data inquirendi, utrum hoc ens sese movens et ordinans propter perfectionem suae naturae non rectius conciperetur mundo non unitum.

β) *Maior esset progressus*, si conceptio medio-spiritualistica et theistico-naturalistica defensa a *Zeller* et *Siebeck* esset vera.

α') Si in doctrina *Anaxagorae* iam manifeste appareret *tendentia*, concipiendi divinum intellectum spirituali modo et solum eius vires ad hoc nondum suffecissent, tunc patet, quod pars viae ad intellectus perfectam *spiritualitatem* et sic etiam oppositionem inter Deum et mundum concipiendam iam esset perfecta: legitimae consequentiae ex principiis statutis unice remanebant deducendae ad plenum dualismum inter corpus et spiritum, mundum et Deum detegendum.

β') Et quod attinet intellectus *transcendentiam*, si ipse intellectus ordinans mundum iam esset et remaneret separatus a mundo etsi partes ad ipsum pertinentes essent cum mundo unitae, etiam transcendentia esset *partim cognita* et *via strata* ad eam perfecte concipiendam ⁽¹⁾.

(1) Magnum progressum factum esse ab *Anaxagora* in doctrina de Deo auctores isti non negant. « Conclusio, inquit *Windelband*, ab ordinato motu in causam intelligentem et agentem propter finem est primum exemplum teleologicae considerationis naturae. Ut talis est

γ) *Summus progressus in suppositione spiritualitatis et transcendentiae intellectus Anaxagorae.*

Nixi solidis argumentis intrinsecis necnon autoritate Platonis, Aristotelis, aliorum veterum, putamus, nos proprius ad veritatem accedere, si Anaxagorae quoad rem et *spiritualitatem* et *transcendentiam* intellectus divini attribuamus⁽¹⁾. Qua in suppositione eius doctrina sane *summum* in se continet *progressum* in comparatione cum philosophia praecedenti.

α') *Materialismus* attribuens cognitionem intellectivam materiae est *plene superatus necnon atheismus, pantheismus, polytheismus*: dualismus inter corpus et spiritum, inter mundum et Deum, est constitutus: « primus materiae opposuit spiritum (πρῶτος τῇ ὕλῃ νοῦν ἐπέστησεν) » (Diog. Laert. II, 3, 1).

β') Et non mera quadam felici intuitionem, sed *solidis rationibus* Anaxagoras fulcivit nova sua dogmata tanti momenti. Argumenta pro *Dei existentia* sunt duo, alterum sumptum ex motu, alterum ex ordine; « nescivit sibi explicare ex materia motum et adhuc multo minus motum or-

celebrata a Platone, ab Aristoteles nimis magni aestimata » (Gesch. d. Phil.², 34). Et Gomperz: « Problema teleologicum prima vice occurrit et non amplius evanescet » (Griech. Denker I² 175). « Cum doctrina de νοῦ loco dualismi mystici [Empedoclis] apparet dualismus philosophicus. Talem hic invenimus prima vice in philosophia occidentali » Ueberweg (I¹⁰, 70).

Zeller de magno progressu facto ab Anaxagora saepius aequae, ut nobis videtur, loquitur (cf. p. 950, 1027). Similiter Siebeck: « Prima vice nobis occurrit clare problema, quod deinde a speculatione non amplius est neglectum, quaestio de relatione inter causam efficientem et finalem » (Gesch. d. Psych. I, 74). « Meritum Anaxagorae in eo essentialiter consistit, quod conceptum spiritus in oppositione ad materiam ut novum problema prima vice distincte proponeret » (ib. p. 80).

(1) De facto Plato, Aristoteles, alii veteres Anaxagoram sic intellexerunt. Si, quod tamen non putamus, eum nimis benigne interpretati sunt, tunc nos — persuasum aliunde habentes, doctrinam, quam apud Anaxagoram iam supponebant, esse in se veram — diceremus: felix culpa, felix error, quae fuerunt occasio, ulterius evolvendi veram doctrinam tanti momenti.

dinatum » (*Zeller* II, 992). Ambo argumenta sunt firma et adhuc in honore. Ex natura materiae inertis sequitur, quod ipsa sibi motum dare non possit; ergo aliud ens movens praeter materiam debet supponi⁽¹⁾. Et ordo ille complicatus, quem in mundo observamus, iterum ex materia oriri non potuit, sed supponit potius ex natura sua intellectum ut causam efficientem. Sic Anaxagoras « primus non casum vel fatum statuit causam ordinis, sed intellectum » (*Plutarchus*, *Pericl.* 4). Et docens insuper, Deum *in tempore* mundum construxisse, philosophus noster iam anticipavit implicite veram doctrinam de libertate Dei in sua operatione ad extra, cum *Aristoteles* propugnans necessitatem motus mundani ab aeterno, totam quaestionem de ortu motus et ordinis in mundo magnopere obscuraverit. *Immaterialitatem* vero Dei et eius perfectam oppositionem ad materiam Anaxagoras probavit ex eo, quod Deus omnia cognoscat et in omnia operetur, quod iterum est argumentum

(1) Argumentum ex motu clare sic indicat *Stiebeck* (*Gesch. d. Psych.* p. 73), illudque ut videtur, approbat: « Si non volumus motum ponere iam a principio coniunctum cum materia et sic renuntiare quaestioni de origine motus et evolutionis mundi, tunc necessarium est, ut rationem sufficientem motus assumere aliquid a materia diversum et sic dualismus debet statui ».

Etiam *Du Bois-Reymond* concedit, ex materia sola sibi relicta motum in mundo explicari non posse. « Si materia, inquit, ante tempus infinitum in spatio infinito concipitur quiescens et inaequali modo distributa [ita ut praecise per hanc inaequalem distributionem ipsa motum per attractionem incipere posset], tunc nesciretur, undenam veniret haec distributio inaequalis; si concipitur iam esse in motu nesciretur, undenam veniret motus, qui est status accidentalis pro materia » (*Ueber d. Grenz. d. Naturerkennens* 828). Sic origo motus est, ut ait ibidem, « aenigma insolubile ». Attamen conclusionem unice legitimam Anaxagorae in aliam causam motus, distinctam a materia, facere renuit; inde proclamat notum suum « ignoramus et ignorabimus », addens: « Pyrronismus nova veste multis non placet: quibus vero non probatur, ipsi tentamen faciant unica alia via supernaturalismi. Attamen, ubi supernaturalismus incipit, scientia finita est » (*ib.* p. 6).

validum, etsi potius ab Anaxagora indicatum quam evolutum.

Et ut intellectum divinum sic etiam *humanum* Anaxagoras ut spirituales conceptit.

Sic Anaxagoras philosophiae naturali eousque fere unice tractatae addidit in germine *duas novas disciplinas* summi momenti, postea sane ulterius excolendas et perficiendas, *theologiam et psychologiam*, id quod certe significat *progressum summum*, quo maiorem philosophia non vidit neque unquam videbit⁽¹⁾.

b) Influxus magnus Anaxagorae.

A magno progressu facto in aliqua scientia magnus in posterioritatem influxus separari nequit. Sic est cum Anaxagora. Eius nova dogmata de existentia motoris et ordinis mundi deque intellectus spiritualitate transierunt in *philosophiam socraticam* et per ipsam in *philosophiam christianam*. Et huius philosophiae sunt non solum quaedam

(1) Anaxagoras « proprium obiectum psychologiae et eius speciale campum primus ostendit... induxit teleologicam considerationem naturae. In eo positus est immensus progressus, quod primus oppositionem inter corpus et spiritum enuntiavit » (*Baeumker*, Probl. d. Mat. 78). Simili modo *Zeller*: « Propria positio Anaxagorae nititur in eius doctrina de νοῦς... Ubi primum νοῦς est inventus ut principium altius, a quo natura dependet, sine quo eius motus et ordo explicari nequit, statim necessitas insurgit, ut hoc altius principium naturae etiam intimius cognoscatur; philosophia naturalis eousque unice excolta ad finem venit et inquisitio sese extendit ad ipsum intellectum perscrutandum, simul cum natura vel etiam ante naturam » (1027, 1031).

Quem magnum progressum etiam *Paulsen* modo suo claro et populari sic indicat: « Celebrat Aristoteles Anaxagoram, quod cum doctrina: intellectum aliquem esse, qui ordinem in chaote produxerit, ut sobrius inter stulta loquentes apparuerit. Pro nobis haec conceptio Anaxagorae nihil novi et miri in se continet, obvia nobis videtur esse et pluribus hodie videtur esse quid vulgare (trivial). Sed illo tempore erat detectio. Dii vulgares Graecorum non erant creatores vel formatores mundi, sed eius creaturae; mundum posse esse opus intellectus Graecis initio erat conceptio plane aliena » (*Einleitung* 8, 173).

pulchra ornamenta, sed *fundamenta et partes principales*. « Anaxagoras admirans mathematicam regularitatem universi et perpetuum ordinem motuum coelestium, pronuntiavit prima vice in mundo graeco sententiam fertilem: unice ex intellectu oriri potest hic ordo. Plato et Aristoteles acceptarunt hanc sententiam; est centrum ipsorum aedificii philosophici: non caecus motus, sed vis entis intelligentis, bonum intendentis et omnibus rebus praesentis res formavit et ordinavit » ⁽¹⁾. Socrates in doctrina de finalitate sibi complacuit eamque ulterius evolvit; Plato et Aristoteles alias doctrinas de Deo et animae intellectivae spiritualitate omni ex parte perfecerunt. Et argumenta quoque Anaxagorae approbationem invenerunt. Aristoteles in loco notissimo, quo celebrat Anaxagoram ut primum « sobrium » philosophum et alibi pluries plene assentit argumento pro exsistentia Dei sumpto ex ordine mundano. Si vult probare exsistentiam primi motoris et eius immobilitatem, iterum ad Anaxagoram recurrit ⁽²⁾. Et argumento, quo Anaxagoras probat immaterialitatem intellectus divini utitur ad declarandam spiritualitatem intellectus humani ⁽³⁾.

(1) Paulsen (Einleit. in die Phil. 8, 173). Simili modo *Ueberweg* (110, 74): « Principium Anaxagorae factum est magni momenti pro ulteriore evolutione philosophiae, praesertim apud Platonem et Aristotelem. Socrates amplexus est cum entusiasmo principium Anaxagorae, ordinem in natura probare intellectum ordinantem et hoc principium ulterius evolvit ».

(2) Si duo adsunt, nempe unum, quod solum passive movetur, alterum, quod illud primum movet, ipsum autem etiam movetur, tunc « rationi consentaneum est, ne dicamus necessarium, ut tertium quoque sit, quod movet quidem, attamen immobile remanens (ὁ κινεῖ ἀκίνητον ὄν). Idcirco et Anaxagoras recte ait, intellectum inquiring esse impatibilem esse et non mixtam (ἀπαθὴ ψάσκων καὶ ἀμιγῆ εἶναι): hoc enim solum modo movere potest, cum sit immobilis (ἀκίνητος ὄν) et dominari, cum non sit mixta (καὶ κρατοῖ ἀμιγῆς ὄν) » (Phys. VIII, 5).

(3) Intellectus divinus, sic concludit Anaxagoras, ut de omnibus corporibus dominari possit, nihil corporum debet in se continere, sed debet esse immaterialis. Aristoteles ulterius concludit: ut noster intellectus omnia cognoscat, etiam ipse debet esse simplex. « Hinc necesse

Philosophia christiana est philosophia socratica ulterius evoluta cum debito respectu ad altiorem lucem revelationis; fundamenta autem philosophiae socraticae posuit Anaxagoras. Eius dogmata, argumenta, ipsa verba transierunt in thesaurum philosophiae christianae; viam perveniendi ad Deum, demonstratam ab Anaxagora, amplexa est philosophia cristiana ut veram et unice veram: ordo et proprietates mundi adspectabilis manifestant existentiam et perfectiones Dei motoris et ordinatoris.

C) Meritum Anaxagorae de philosophia: gratus animus, qui ipsi debetur

Anaxagoram praeclare de philosophia esse meritum, summas ipsi gratias deberi, luculenter constat ex dictis. « Deum scribere cupio et animam » repetebat postea magnus *Augustinus*; Anaxagoras qui duabus his provinciis ditaverat philosophiam, ipsi viam demonstraverat ad implendum suum desiderium. Et si iure intrepidus ille vir, qui novum mundum materialem, vastum et pulchrum, detexit, honore cumulatur, nonne maior laus debetur ei, qui acie mentis suae immensum mundum spiritualem eousque ignotum et in eo omnium entium pulcherrimum nobis patefecit? Gaudium nostrum magnum de tam felici progressu, gratiae sinceræ non diminuatur eo, quod id, quod nobis Anaxagoras donavit, non sit iam undequaque perfectum! Tam magnum et extraordinarium est donum ab eo oblatum, ut non æquum sit, eius meritum propter imperfectiones eius operi inhaerentes, velle deprimere. Numquam uni est datum, profundam et absconditam veritatem statim omni luce fulgentem praebere. Numquid Columbo vitio vertimus, quod ipse novum suum mundum non iam ubique perlustraverit?

In Anaxagora contemplando adstitimus uni ex pulcherrimis spectaculis, quae abunde praebet studium histo-

est, ipsum, cum universa intelligat (ἐπεὶ πάντα νοεῖ), non esse cum aliis mixtum (ἀμιγῆ), sicut Anaxagoras dixit, ut dominetur, i. e. ut cognoscat (ἵνα κρατῇ, τοῦτο δ' ἔστιν ἵνα γνωρίῃ) (De an. III, 4).

riae philosophiae. Ingentes fuerunt et sunt conatus hominum ad problemata philosophica solvenda. Evolutionis et solutionis problematis theologici modo testes fuimus. ⁽¹⁾ Genus humanum in gente maxime ingeniosa et philosophica antiquitatis quaerit Deum! Statim in ortu philosophiae tot ingenia praeclara se accingunt ad hunc laborem. Ionii et Eleatenses proprietates omnes Dei iam cognoverunt, Ipsum autem quaerebant ibi, ubi non est, ut immersum in materia et identificatum cum mundo finito et corporali. Confidenti audacia et mira firmitate, Anaxagoras magnum gressum facit, segregans Deum plene a mundo adspectabili et sic donat

(1) Iure notat *Paulsen*: « Id, quod philosophiam graecam reddit tam attrahentem pro eo, qui eam considerat sensu historico, stat in eo, quod in ea observatur, quomodo homo paullatim admiratione tangeretur de mundo. Homo vulgaris non admiratur res; eae a iuventute ipsi sunt familiares, quid miri in eis inesse potest? Solem, lunas, stellas, oriri, occidere, plantas et bruta nasci et mori, hoc semper ita fuit; quis miratur hisce de rebus? Philosopho res mira videtur; vel potius, quod aliquis admiratione et reflexione impleatur de eo, quod eousque omnes ut quid per se clarum considerabant, hoc eum reddit philosophum: admiratio est initium philosophiae. Quomodo universum ortum est? quomodo plantae et animalia sunt orta? Hisce cum interrogationibus de ortu magni et parvi mundi incipit philosophia graeca. Prima responsa sunt illa tentamina, naturam explicandi ex proprietatibus et motibus materiae. Anaxagoras est primus, qui intellexit impossibilitatem horum tentaminum » (Einleitung 8, 173).

Revere ad praeparandam magnam detectionem Anaxagorae *infessus labor omnium fere philosophorum praecedentium contulit*. Inceptor philosophiae graecae, « *Thales*, ait Aristoteles putavit omnia esse plena diis » (vide p. 5). Secundum *Heraclitum* Deus identificatur cum igne, ex quo omnia constant, qui ignis simul est « mens ea potentia praedita, ut omnia gubernet » (p. 26). *Xenophanes* exactius cantat: « εἰς θεος, οὐλος νοεῖ, sine labore vi mentis cuncta movet » (p. 48). Et completius adhuc *Parmenides*: « ens ingenitum, immortale, totum, unigenum, immobile, sine fine ». « Non fuit neque erit, quia nunc est simul nmne » (p. 63). *Empedocles* vero iam praesentit immaterialitatem Dei: « non pedes habet neque genua. Mens sancta et immensa, cogitatione celeri mundum universum percurrens » (p. 116, 1). Ecce, *principales proprietates* Dei omnes iam sunt cognitae. Et *separatio Dei*

scientiae verum Deum. Via per Anaxagoram aperta futura saecula ambulabunt ad Deum et infinitam eius perfectionem et pulchritudinem intimius penetrare tentabunt. Plures quidem iterum reliquent « sobrium » philosophum graecum et repetent ea, quae « vana loquentes » ante ipsum protulerunt: vera autem scientia numquam amplius relinquet verum Deum ipsi ab Anaxagora donatum. Ludibrio et exilio ingrati coevi eum affecerunt; posterioritas gratum animum ei conservavit et conservabit.

Et haec sint sat superque de Anaxagora. Finiamus animadversione *plures discipulos et amicos* eius doctrinas statim

a mundo aliquo saltem modo, etsi potius mythice, quam philosophice etiam erat praeparata. Secundum *Parmenidem* dea sedens in throno movet et ordinat mundum; *Empedocles* vero introducit amicitiam, psychicam proprietatem hominis personificatam, ad ordinem mundanum efficiendum.

Anaxagoras vero, nixus argumentis philosophicis et *spiritualitatem* entis intelligentis cognovit et perfecit *separationem* ordinatoris mundi a mundo ordinando: νοῦς « μέμεικται οὐδενὶ χρόνῳ, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ ἐστίν ».

Sic observamus *successivam et continuum evolutionem* cognitionis Dei in philosophia graeca. Quare videtur dicendum, proprium acumen Anaxagorae suffecisse, ut ipse, adiutus laboribus praedecessorum ultimum magnum passum faceret et Deum cognosceret esse spiritum et distinctum a mundo, quin necessario debeamus supponere, eum hanc veritatem a populis orientalibus mutuasse, ut aliqui censuerunt.

Quantum ad *meritum*, quod attribuiamus Anaxagorae, animadversionem liceat addere. Histiographus philosophiae in *describendis sententiis philosophorum* debet esse, uti aiunt, summe *obiectivus*, similis « apparatusi registrationis »; in *iudicio vero ferendo* de variis sententiis persuasio personalis non potest non influere. Idem ius pro omnibus! Si *Zeller* non potest plene negare convictionem suam hegelianam et pantheisticam, si *Gomperz* iudicat « modestum » esse id, quod Anaxagoras « contulit ad thesaurum scientiae humanae » (Griech. Denk. I, 170), si ipsum (ibidem) laudat praecise propter id, quod Plato et Aristoteles vituperant, quia nempe non inquisiverit in fines proprios rerum particularium, tunc etiam theistae licere debet exprimere, id quod sentit, meritum Anaxagorae de vera scientia promovenda non esse « modestum », sed magnum et praeclarum.

acceptasse et ulterius propagasse, inter quos eminent *Metrodorus*, qui poemata Homeri allegorice explicans, Iovem esse νοῦν, Achillem solem, Helenam terram interpretatus est: *Archelaus*, qui tamen νοῦν magistri materialiori modo intellexit eumque necessario cum aere esse unitum docuit, magnus *Pericles* et serius *Euripides*, amicum philosophicum pulchris his veribus describens: « Beatus est (ἔλβιος), qui habet scientiae disciplinam et neque ad damna civium neque ad iniustas impellitur actiones, sed immortalis naturae contemplatur ordinem non senescentem (ἀθανάτου καθορῶν φύσεως κόσμον ἀγήρω), quam ratione, quo pacto, quonam modo constiterit. In iis, qui sunt eiusmodi numquam inest turpium operum cogitatio » (Apud Clem. Alex. Strom. IV, 25).

§ 3.

LEUCIPPUS ET DEMOCRITUS.

I. Eorum vita.

Leucippus et Democritus sunt duo alii « iuniores physici », qui proprium systema, appellatum « atomisticum » proposuerunt ad universum adspectabile explicandum.

De vita Leucippi tam parum scitur, ut in antiquitate Epicurus et recentius iterum quidam dubitaverint, licet sine ratione sufficienti utrum revera extiterit philosophus talis nominis. Quandonam sit natus, exacte nescitur, neque Theophrastus comperire potuit, utrum ex Elea vel Mileto esset. Quamvis scripta eius non exstent, ipse tamen est *verus fundator* « *scholae atomisticæ* » et principalis auctor systematis a Democrito ulterius evoluti. « Systema atomisticum, quantum ad essentialia principia a Leucippo provenire putandum est, cum e contra applicatio eius ad sin-

regulas scientiarum naturalium partes principaliter opus discipuli esse videatur » (Zeller, Grundriss 67).

Democritus, Leucippi discipulus, secundum Theophrastum est natus Abderae in Thracia c. 470, homo vastae eruditionis. « Huic omnia fuisse curae videntur » (Arist.). Laudat Cicero eius stilum. « Ornate locutus est, sicut fertur et mihi videtur, physicus ille Democritus » (De orat. I, 1). Ipse vero de sese: « Equidem, ait, ex hominibus nostrae aetatis plurimas terras peragravi, disiunctissima quaeque lustrans, genera plurima coeli et terrae vidi, eruditos homines permultos audiui, neque me in componendis lineis adiuncta demonstratione quisquam adhuc superavit, ne ii quidem Aegyptiorum, qui geometrae nominantur; apud hos autem postremo quinque per annos peregrinatus sum » (Mullach I, 370). Plurima eius operum fragmenta sunt apud eundem Mullach, (I, 370 sqq.), qui de Democrito hoc fert iudicium: « Nemo dubitabit, quin philosophus Abderitanus in eorum fuerit numero, quorum vix singuli singulis saeculis nascuntur. Fuit ille quanquam in ceteris dissimilis, in hoc aequali omnium artium studio simillimus Aristoteli. Atque haud scio, an Stagiritis illam, qua reliquos philosophos superat eruditionem aliqua ex parte Democriti librorum lectioni debuerit. Inde illa frequens apud Aristotelem mentio » (p. 308). Eadem fragmenta collegit exactius *Diels* (Vorsoc. 1903, 402 sqq.). Quia tamen omnes eius principales doctrinae sunt etiam apud Aristotelem, directe testimonia plura ex eo sumenus.

II. Doctrinae Leucippi et Democriti.

Ut *generalem positionem* Leucippi et Democriti inter physicos iuniores indicemus, ipsi sibi proposuerunt *idem problema* solvendum uti Empedocles et Anaxagoras, nempe assignare ultima mundi corporalis elementa et modum, quo ex eis formata sint corpora et universum. In *tribus consen-*

tiebant istis praedecessoribus: imprimis admittebant cum ipsis dogma Eleatensium nullam realitatem de novo fieri vel perire; volebant tamen secundo loco salvare cum eis in harmonia cum sensu communi et testimonio sensuum, corpora esse plura et aliquo saltem modo mutari; inde recurrebant tertio ad *idem medium conciliationis*, nempe ad corpora primitiva intrinsece immutabilia, localiter autem mobilia. *Dissentiebant* autem ab Empedocle et Anaxagora in duobus, in assignanda natura elementorum primitivorum et causa ea movente et uniente. Proponunt enim elementa primitiva non qualitative diversa, uti Empedocles quattuor et Anaxagoras infinita elementa specificè differentia defendebant, sed infinita corpora primitiva omnia homogenea et indivisibilia et inde atomos sensu proprio; causam vero illas atomos moventem et unientem non assignant vires eis extrinsecas, uti erant figurae mythicae Empedoclis et *voûs* Anaxagorae, sed vim gravitatis corpusculis intrinsece inhaerentem: sic dualismus inter corpus et spiritum, mundum et Deum ab Anaxagora feliciter introductus statim impugnatur et reiicitur et iterum materialismus et atheismus propugnatur.

Videamus imprimis doctrinam Leucippi et Democriti de ultimis corporum elementis, deinde de modo, quo sese ista elementa univerint ad corpora et universum constituenda, tertio de viventibus, demum de Deo.

A. Doctrina Leucippi et Democriti de ultimis corporum elementis.

Indicemus imprimis breviter, etiam systema atomisticum esse *tentamen*, ponendi doctrinam Eleatensium in harmonia cum sensu communi, explicemus deinde accuratius naturam ultimorum elementorum corporum et demum modum quo corpora ex eis sint constituta.

1) Uti Empedoclis et Anaxagorae, sic etiam Leucippi et Democriti doctrina est tentamen, conciliandi dogma Eleatensium de unitate et immutabilitate universi cum sensu communi et testimonio sensuum referentium pluralitatem et mutabilitatem corporum.

a) Consentiebant et ipsi uti Empedocles et Anaxagoras Eleatensibus affirmantibus, *nullam realitatem posse oriri, nullam perire*. « οὐδὲ ἕτερον ἐκ ἑτέρου γίνεσθαι » (Arist. Phys. III, 4; idem De coelo III, 4).

b) Dissentiunt ab Eleatensibus et consentiunt Empedocli et Anaxagorae statuentibus cum sensu communi et relatione sensuum, *pluralitatem corporum* et aliqualem eorum *mutionem* esse admittendam. « Leucippus vero putavit, se rationes habere, quae probent ea, quae sunt sensui consentanea et nec generationem nec corruptionem nec motum nec entium pluralitatem e medio tollant » (De gen. et cor. I, 8).

c) Eligunt cum Empedocle et Anaxagora ut medium conciliationis eandem *viam mediam*, nempe ultima corporum elementa, quae sint intrinsece immutabilia, attamen localiter mobilia, uti statim ulterius explicabimus.

2) Accuratior explicatio ultimorum corporum principiorum.

In admittendis corporibus primitivis immutabilibus et mobilibus Leucippus et Democritus conveniunt cum suis praedecessoribus, in *natura* tamen istorum elementorum determinanda ab eis discrepant.

a) *Ultima elementa in genere: plenum et vacuum.*

Teste Aristotele ad naturam ultimorum principiorum exactius stabiliendam processerunt ex speciali quadam doctrina Eleatensium *de vacuo*. Defendebant nempe Eleatenses ideo pluralitatem et motum localem corporum admitti non posse, quia ista supponant *vacuum*, quod tamen, utpote purum nihilum exsistere non possit ⁽¹⁾. Consentiant Leucippus

(1) Affirmat *Parmenides*: « nihil (μὴδὲν) non existit » (vide p. 54). Et *Melissus*: « non movetur igitur ens, quia non habet, quo cedat, quia vacuum non est » (p. 77). Quare generatim Eleatenses: « si plura sunt

et Democritus primae partis huius doctrinae, nempe pluralitatem et motum corporum supponere vacuum; addunt tamen, ex testimonio sensuum debere admitti corporum pluralitatem et motum et inde *vacuum non posse repugnare*, sed debere exsistere uti ipsa corpora ⁽¹⁾. Inde ut principia ultima corporum statuunt duo, corpuscula minima ut *plenum*, et *vacuum* interiectum inter illa corpuscula, *πληρὲς καὶ κενόν*. Plenum est ens (ὄν), vacuum non ens (μὴ ὄν) et « sic non magis ens, quam non ens exsistere dicunt (ὁὶδὲ καὶ οὐθὲν τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος εἶναι φασιν) » ⁽²⁾.

Ad *existentiam vero vacui probandam* quattuor afferebant rationes, omnes ex experientia sumptas. Prima est necessitas admittendi pluralitatem et motum corporum; secunda est factum compressibilitatis corporum; tertia est nutritio,

entia, ea per vacuum separarentur, vacuum autem nihil est » (*Arist.*, De gen. et cor. I, 8). Inde *Melissus* posuit universum plane homogeneum et infinitae extensionis ita, ut neque extra ipsum neque in ipso ullum vacuum exsistere possit.

(1) « Leucippus vero rationes se habere arbitratus est, quae... nec motum entium nec pluralitatem e medio tollant. Consentanea quidem ad ea, quae sensibus apparent, haec locutus est; illis vero, qui unum statuunt (Eleatensibus), quia sine vacuo non sit motus, concedit, vacuum esse non ens, et ipsius entis nihil esse non ens (καὶ τοῦ ὄντος οὐθὲν μὴ ὄν εἶναι). Quod enim proprie est, plenum esse ait. Sed quod est eiusmodi non unum esse, sed numero infinita et indivisibilia ob molis parvitatem » (*Arist.*, De gen. et corr. I, 8).

(2) « Leucippus vero, ait *Aristoteles*, et eius familiaris Democritus elementa quidem plena et vacuum esse aiunt, dicentes hoc quidem ens, hoc vero non ens, et rursus ens quidem plenum et solidum, non ens autem vacuum et rarum; quare non magis ipsum ens quam non ens esse aiunt, quia neque vacuum magis sit, quam corpus, haec autem causas existentium ut materiam esse » (*Met.* I, 4). Et *Plutarchus*: « Definivit (Leucippus), non magis ὄν εἶναι, quam μὴ ὄν, ὄν appellans corpus, μὴ ὄν vacuum, quia hoc quoque naturam et essentiam habeat » (fr. 6, ap. *Mul.* p. 359). Ad quod notat *Zeller*, uti illud vocabulum ὄν (aliquid) ex lingua graeca postea evanuit, sic etiam in lingua germanica correspondens vocabulum « ichts » (aliquid, in oppositione ad « nichts », nihil) esse antiquatum (p. 849).

qua nutrimentum intrat in interstitia viventis; quarta demum est speciale factum, nempe vas plenum cineribus recipere in se tantum aquae, ut appareat, aquam debere partim intrare in poros vacuos cinerum ⁽¹⁾.

b) *Proprietates elementorum.*

Unicum ens Eleatensium plane homogeneous et indivisibile, et Empedocles et Anaxagoras et Leucippus resolvebant in infinita corpuscula primitiva, intrinsece immutabilia et solum localiter mobilia. Sed cum Empedocles et Anaxagoras elementa primitiva statuerent *specificè diversa* (vel quattuor vel infinitarum specierum), et insuper *divisibilia*, Leucippus rigorose applicavit proprietates entis unius Eleatensium, nempe homogeneitatem et indivisibilitatem, suis elementis primitivis et inde ea proposuit ut *plane homogenea et plane indivisibilia*. Sic introduxit « atomismum » sensu proprio dictum. Recenseamus exactius imprimis proprietates, in quibus corpora elementaria Leucippi inter se conveniunt, deinde differentias quantitativas, quibus alia ab aliis differunt.

α) *Proprietates, quibus elementa Leucippi inter se conveniunt.*

α') Sunt omnia *ingenita et improducta*. Ratio generalis est, quia nulla realitas de novo fieri potest, cum ex nihilo nihil fiat ⁽²⁾. Specialis insuper est ratio, prima elementa non esse orta; debent enim habere in se motum, motus autem et tempus cum eo connexum debet esse ab aeterno, aeter-

(1) « Primo autem inquit (Leucippus et Democritus) non fore motum secundum locum... non videri enim esse motum, si non sit vacuum... ostendunt deinde, vacuum esse aliquid ex eo, quod videntur quaedam coire et comprimi, sicut et vinum aiunt una cum utribus intrare in dolia. Praeterea etiam crescere videtur eis fieri per vacuum, alimenta enim esse corpus, duo autem corpora simul (in eodem loco) esse non posse... Testimonium etiam de cinere afferunt, quae recipit tantum aquae, quantum vas, si est vacuum » (*Arist. Phys. IV, 6*).

(2) « μηδὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεσθαι καὶ εἰς τὸ μὴ ὄν φθίρεσθαι » *Diog. Laert. (IX, 44)*, idem *Plutarchus (Adv. Col. 8, 4)*.

num autem nulla causa indiget. « Democritus, ait Aristoteles, ostendit, non omnia esse orta, nam tempus non est ortum... eius autem, quod est semper, non putat, causam esse quaerendam » (Phys. VIII, 1)⁽¹⁾.

β') Sunt *intrinsece immutabilia*. Mutatio enim intrinseca staret in receptione vel amissione alicuius realitatis, nulla autem realitas oriri vel perire potest. « ἀναγκαῖον ἀπαθῆς τε ἕκαστον λέγειν τῶν ἀδιαιρέτων » (De gen. et corr. I, 8).

γ') *Qualitative sunt similia quoad substantiam*. « τῇν δὲ φύσιν εἶναι φασιν αὐτῶν μίαν » (Arist., De coelo I, 7); sunt « τὸ γένος ἓν » (Phys. I, 2). Ratio fundamentalis vel potius occasio pro hac positione tanti momenti videtur stare in eo, quod Leucippus construens suum systema proprietates entis unius Eleatensium transtulerit in sua elementa: ut illi ens unicum concipiebant plane homogeneous in omnibus suis partibus (« πᾶν ἐστὶν ὁμοιον »), sic ipse singula corpuscula posuit *perfecte homogenea* et inde eiusdem substantiae. Quam rationem a priori forte confirmavit aliis rationibus, quae tamen nobis non clare traditae sunt⁽²⁾.

(1) « τὸ γὰρ χρόνον ἀγέννητον εἶαι... τοῦ δὲ αἰῶνος οὐκ ἀξιότιμον ἀρχὴν ζητεῖν ».

(2) De hac indole systematis Leucippi videtur esse consensus. Eam sat clare indicat *Aristoteles* (De gen. et corr. I, 8). *Zeller* eam sic describit: « Systema Leucippi est tentamen, explicandi facta experientiae solum ex pleno et vacuo, uti unicis causis. Ex quo sequitur, pleno [atomis] praeter impletionem spatii nullas alias proprietates convenire; quare atomi sunt qualitative inter se similes et qualitativae differentiae sunt solum apparentes » (854, 3). Idem censet *Baeumker*: « Ens, sic docebant Parmenides et Melissus, est ubique homogeneous, non diversum hic et illic. Atomi, docebat Leucippus, sunt quidem secundum magnitudinem et figuram diversae, qualitative autem homogeneae, cum qualitates non sint in rebus, sed solum in nostris sensibus » (Probl. d. Mat. 81).

Notat *Aristoteles*, secundum Leucippum unice simile posse agere in simile; « dicit idem et simile esse agens et patiens » (De gen. et corr. I, 8); quod vero etiam propter hanc rationem, nempe ad possibilem reddendam actionem inter corpuscula ea statuerit esse eiusdem naturae, est quidem probabile, certo autem non constat. Cfr. *Zeller* 853, 3 et *Baeumker* Probl. d. Mat. 87.

δ') *Proprie dictis qualitatibus accidentalibus carent*. Praeter extensionem cum determinata figura et pondus inde sequens *intrinsicas qualitates* ut calorem, colorem, *elementa non habent*, cum istae qualitates, uti mox videbimus, potius a nostra sensatione pendeant. Sic intelligitur, corpuscula ista appellari « carentia qualitatibus ». Proponebant « ἀτόμους ἀπολούς καὶ ἀπαθεῖς » (*Plut. Adv. Col. 8, 4*), « στοχεῖα ἄποια » (*Theophr. ap. Mul. 363, 20*), « excludit Democritus qualitates (ποιότητας) » (*Diog. Laet. ap. Mul. 358, 5*).

ε') *Quantitative sunt indivisibilia* (ἀδιαίρετα) et sic proprie atomi (ἄτομοι). Duae rationes afferuntur. Quarum prima sumpta est ex *Parmenide*⁽¹⁾: omne corpusculum in se est quid solidum, plane homogeneous, inde nihil praebebat, in quod corpus dividens penetrare possit⁽²⁾. Altera ratio est *Zenonis* (vide p. 56): si aliquod extensum esset divisibile, divisio etiam ad finem perducī posset, et tunc ut ultimae partes non remanent partes extensae, quippe quae adhuc ulterius dividi possent; inde vel nihil remanebit vel puncta inextensa, extensum autem ex nihil vel inextensis oriri nequit. Ergo unumquodque corpusculum est indivisibile, uti Eleatenses proponunt totum universum ut quid indivisibile⁽³⁾.

(1) Docuerat Parmenides de universo: « οὐδὲ διαίρετόν ἐστιν, ἐπεὶ πᾶν ἐστιν ὁμοῖον » (vide p. 66).

(2) « In ente nihil est, quod sit non ens, uti etiam non vacuum. Si nihil est vacuum in ipsis [atomis], divisio autem sine vacuo esse nequit, impossibile est, ipsas dividi » (*Philipponus in Arist. De gen. et corr. I, 8*; cfr. *Zeller 852, 3*). Simili modo *Plutarchus* (*Adv. Col. 8, 4*): « ex entibus [atomis] nihil posse produci, quia atomi pati et mutari nequeunt propter ipsarum duritiem (ὕπὸ στεφρόντης) ». Quare exācte *Cicero*: « corpora individua [indivisibilia] propter soliditatem » (*De fin. I, 17*).

(3) Quam rationem Democriti *Aristoteles* sic illustrat: « Si quid omni ex parte ac omnino dividi aptum sit, si dividatur, nullum emerget impossibile: uti ne ullum quidem oriatur impossibile, si in decies millies dena millia divisum sit, quamvis forte nemo unquam dividat. Itaque cum corpus ipsum omnino tale sit, dividatur. Quid ergo erit

Sic habemus in oppositione ad Empedoclem et Anaxagoram, qui docebant, ultima corporum elementa esse divisibilia, *corpuscula indivisibilia*, quae appellantur « atomi » (τὰ ἄτομα, αἱ ἄτομοι, insecabilia). Totum systema Leucippi inde appellatur « *atomisticum* », auctores « *atomistae* ». Atomī autem supponuntur esse « infinitae multitudinis, invisibiles propter parvitatem massarum » (ἄπειρα τὸ πλῆθος καὶ ἀόριστα διὰ σμικρότητα τῶν ὄγκων » (De gen. et corr. I, 8).

β) *Proprietates, quibus elementa primitiva inter se differunt.*

α') *Figura, ordo, situs ut differentia atomorum.* Atomī qualitative plene homogeneae, debent, ut magna varietas corporum aliquo modo explicetur, *differentiis quibusdam ad quantitatem pertinentibus* inter se distingui, *figura, ordine, situ.* « Leucippus vero et eius socius Democritus, elementa plenum [atomos] et vacuum esse aiunt... hi quoque differentias [atomorum] causas ceterorum esse dicunt. Has autem tres statuunt, figuram, ordinem, situm (σχῆμα τε καὶ τάξιν καὶ θέσιν...) διαφέρει γὰρ τὸ μὲν A τοῦ N σχήματι, τὸ δὲ AN τοῦ NA τάξει, τὸ δὲ N τοῦ Z θέσει » (Arist., Met. I, 4).

Ex atomis sic solum figura, ordine, situ differentibus

reliquum? Magnitudo? Id enim fieri non potest: esset enim aliquid nondum divisum [usque ad finem]. At erat omni ex parte et omnino divisibile. Ac si nec corpus nec magnitudo relinquatur, divisio tamen sit [facta usque ad finem], aut corpus ex punctis constabit et ea, ex quibus componitur, magnitudine carebunt, aut nihil omnino erit [relictum]. Quare si factum vel compositum ex nihilo sit, perfecto totum erit solum quid apparens. Similiter si ex punctis constare dicitur, quantum non erit... puncta, etiamsi omnia coagmentata sint, nullam efficient magnitudinem... [Ex quo sequitur] indivisibiles igitur esse magnitudines, quae oculi aciem fugiant, necesse est, et praesertim, si generatio congregatione et corruptio segregatione fieri debeat » (De gen. et corr. I, 2).

Videsis commentarium S. Thomae in hunc locum (lect. 3, 4, 5). Notat Zeller, etsi modus, quo Aristoteles longius explicat hanc rationem, forte non sit sumptus directe ex Democrito, ipsum tamen hoc argumentum certe esse Democriti.

omnia corpora formantur, ut ex iisdem litteris componuntur tragoediae et comoediae (De gen. et corr. I, 8).

β') *Figura ut principalis differentia atomorum.* Si conferimus illas differentias inter se, tunc ordine spectato plures potius atomi determinatum locum occupantes comparantur ad *easdem plures* atomos alio ordine positas; diversus etiam *situs* unius et eiusdem atomi nihil intrinsece in ea mutat; inde differentia *fundamentalis* inter unam atomum et aliam est *unice diversa figura*, et sic intelligitur, hanc differentiam solam pluries ab *Aristotele* commemorari, uti si dicit: « Infinita elementa censuit esse Democritus, genere unum, figura vero vel forma discrepantia » (Phys. I, 2); « prima corpora indivisibilia sunt figura tantum inter se differentia, ex quibus ut primis elementis corpora componuntur et in quae ut ultima resolvuntur » (De gen. et corr. I, 8).

γ') *Quaedam notanda de figuris atomorum.*

αα) Figurae atomorum inter se diversae sunt *infinite*; atomi determinantur « ἀπείροις σχήμασιν » (*Arist.*, De gen. et corr. I, 8); insuper quam plurimae atomi possunt esse *unius et eiusdem figurae*, uti omnes atomi ignem constituentes sunt rotundae. *Curnam* Leucippus posuit infinitas figuras diversas? Imprimis forte, quia non vidit rationem, excludendi unam figuram prae altera ab atomis; deinde, uti directe explicat, quia solum hac magna varietate figurarum magnam varietatem, quae est inter corpora composita ex atomis, explicari posse putavit. « Quoniam infinita sunt, quae apparent, infinitas fecere figuras » (*Arist.*, De gen. et corr. I, 2).

ββ) *Cum figura etiam magnitudo atomorum generatim* quidem variatur, ita ut atomi diversae figurae *ut plurimum* etiam sint diversae extensionis. Attamen possunt etiam esse atomi diversae figurae, et tamen eiusdem magnitudinis (voluminis)⁽¹⁾.

(1) « Gravia igitur et levia magnitudine distinguit Democritus. Unumquodque enim grave, si pro se segregatum fuerit, quamvis fi-

γγ) Extensioni et inde etiam *magnitudini atomorum exacte proportionatur pondus*. Supponit enim Leucippus, atomos plene esse homogeneas, et sic habere *idem pondus specificum* (atomi omnes eiusdem voluminis habent idem pondus). Ex quo sequuntur consequentiae magni momenti. Imprimis atomi maioris extensionis habent maius pondus; « atque Democritus, inquit Aristoteles, indivisibilium quodlibet maiorem extensionem habens esse gravius (βαρύτερον) ait » (De gen. et corr. I, 8). Deinde si corpus maius experientia oblatum habet minus pondus, quam aliud corpus minoris extensionis, hoc unice provenire potest ex eo, quod in corpore maiore sunt plura interstitia vacua. Demum corpus levius debet habere in se atomos simul sumptas minoris extensionis, quam corpus gravius⁽¹⁾. Leucippum de omnibus his consequentiis ex suppositione perfectae homogeneitatis atomorum legitime fluentibus iam explicite cogitasse, probat perspicacitatem eius ingenii.

c) *Natura corporum constitutorum ex atomis et vacuo.*

α) *Modus generalis, quo corpora constant ex atomis et vacuo.* Atomis et vacuum sunt ultima elementa corporum, ita ut quodlibet corpus sit complexus ex atomis et interstitiis va-

gura diversum, pro magnitudine sua secundum naturam pondus habet » Theophrast. (De sens. et sensib. § 61). Cfr. Zeller. p. 857 cum nota 1, qui animadvertit, non omnino clarum esse apud Democritum, « quomodo differentia magnitudinis sese habeat ad differentiam figurarum ».

(1) « Maius autem [corporum] gravius esse... ii, qui prima elementa solida esse dicunt [atomistae], magis dicere possunt. Compositorum autem, quoniam singula non hoc modo se habere cernuntur, sed multa graviora minora mole esse videmus, quemadmodum aes lana, aliam quidem causam putant esse et hoc dicunt. Vacuum enim comprehensum levare corpora aiunt et interdum maiora facere leviora, cum plus habeant, ut inquirunt, vacui. Et omnino cuilibet leviori plus inesse vacui causam aiunt esse... Sed addant necesse est, qui hoc pacto definiunt, si sit quippiam levius, non solum vacui plus, sed et solidi minus habere » (De coelo IV, 2). Simili modo Theophrastus: « In compositis levius esse, quod plus vacui habeat, gravius vero id, quod minus » (De sens. et sensib. § 61).

cuīs. Vacuum non solum extrinsece circumdat corpus, sed intrinsece intrat in illud constituendum. Atomi possunt se hic vel illic tangere, non autem continue se unire. Patet ex ipsa re, « id, quod proprie existit, esse plenum ⁽¹⁾, vacua autem non existere ut positivas realitates, sed ut spatia privata corporibus.

β) *Substantialis identitas corporum etiam compositorum.* Uti singulae atomi, sic etiam omnia corpora ex eis composita sunt *eiusdem naturae*, solum differentia magnitudine, numero, ordine, situ atomorum et distributione spatiorum vacuorum.

γ) *Ortus, interitus, mutatio corporum.* Ortus novi corporis stat in nova unione atomorum, interitus corporis in separatione atomorum; mutatio consistit vel in alia positione atomorum vel in accessu vel recessu paucarum atomorum; augmentum demum in accessu, decrementum in recessu atomorum ⁽²⁾.

δ) *Actio corporum in invicem.* Duplici modo unum corpus potest agere in aliud. Imprimis potest illud immediate tangere et sic motu vel pressione illud mutare. Docet Democritus, corpora « agere vel pati, quatenus se tangant, nam eatenus non unum esse » (*Arist. De gen. et corr. I, 8*). Deinde, si unum corpus aliud non immediate tangit « effluvia » possunt ab eo exire, intrare in aliud corpus et sic illud mutare ⁽³⁾.

ε) *Proprietates corporum duplicis generis.* Quaedam proprietates conveniunt corporibus, prout sunt in sese et sic independenter a modo, quo nos ea cognoscimus; aliae eis conveniunt solum in nostra representatione.

α') *Proprietates ad quantitatem pertinentes* conveniunt

(1) « τὸ γὰρ κυρίως ἐν παντὶ ὄν » (*De gen. et corr. I, 8*).

(2) « Cum coalescant [atomi] coeantque, generationem, cum dissolvantur, corruptionem efficere... similiter autem et accretio, eo, quod solida se adiungant » (l. c.).

(3) Commemoratis effluviis ex mente Empedoclis, addit Aristoteles: « ad hunc modum Leucippus quoque de actione et passione dicit » (l. c.).

corporibus, *prout sunt in sese*, uti extensio, figura, magnitudo, pondus, densitas, durities, motus localis. Quoad rem sunt accidentia, postea « *communia* » appellata. Quare figura ex gr. « secundum se exsistit (τὸ μὲν σχῆμα καθ'αὐτό ἐστιν) » (*Theophr.* De sens. et sensib. § 69). Et ratio est, quia istae proprietates vel cum extensione atomorum immediate sunt datae, uti figura, magnitudo, pondus, vel atomos extensas, mobiles et interstitiis separatas necessario sequuntur, uti densitas, durities, motus localis.

β') Quid autem de *proprietatibus qualitativis*? Qualitative atomi corpora constituentes sunt plane similes vel potius carent omnino qualitativis. Quid inde dicendum de qualitativis, quas nihilominus corporibus attribuimus, uti sunt calor, color, gustus et generatim proprietates postea sensibilia « *propria* » appellatae?

αα) Ipsi corporibus, *prout in se sunt*, illae proprietates *non conveniunt*. « Non esse colorem, asserit » ait *Aristoteles* de *Leucippo* (De gen. et corr. I, 8). Et valde clare *Sextus Empir.*: « Nihil horum nobis obiici secundum realitatem (φαίνεσθαι κατὰ ἀλήθειαν...). Quae igitur existimantur et putantur esse sensibilia, ea secundum veritatem non esse talia, sed solum esse atomos et vacua « (τὰ αἰσθητά, οὐκ ἔστι δὲ κατὰ ἀλήθειαν ταῦτα, ἀλλὰ τὰ ἄτομα μόνον καὶ κενόν) » (ap. *Mullach* 357, 1). Et ratio, cur istae qualitates qua tales corporibus non insint, est *indoles atomorum*: ipsae sunt mere extensae et carentes omnibus qualitativis; quodsi singulae atomi nihil coloris ut qualitatis in se habent, nec complexus earum proprie dictam qualitatem in se habere potest. Nam « color nequit oriri ex non coloratis (οὔτε χρώαν ἐξ ἀχρώων ὑπάρχειν » (*Plut.*, Adv. Col. 8, 4). « Democritus colorem nullam esse realitatem dixit, elementa enim esse sine qualitativis (φύσιν μὲν μηδὲν εἶναι χρωμα; τὰ μὲν γὰρ στοιχεῖα ἄποια » (*Stobaeus* ap. *Mullach* 363, 30).

ββ) Quodsi corpora nobis apparent ut habentia in se istas qualitates, repraesentatio earum potest *unice ex sensibus* oriri et sic illae qualitates qua tales sunt potius « af-

fectiones sensus (πάθη τῆς αἰσθήσεως) », uti *Theophrastus* exacte loquitur⁽¹⁾. Et haec subiectivitas qualitatum *confirmatur* ex eo, quod eadem res aliis alia et alia qualitate affecta apparet et etiam eidem homini modo sic modo sic sese offert⁽²⁾.

δδ) Si nihilominus corporibus ipsis, prout in se sunt, illas proprietates attribuimus, hoc potius fit per consuetudinem (νόμῳ) et non secundum veritatem⁽³⁾.

εε) Est tamen in corporibus *quaedam ratio obiectiva* excitans sensus eosque determinans, ut sibi determinato modo corpore repraesentent. Atomī enim *diversas figuras* habentes alio et alio modo in sensus agunt et sic alias et alias sensationes ibi provocant. Sic est ex. gr. relate ad saporem et colorem: prout atomī alias figuras habent, in lingua et oculis alias impressiones faciunt et his mediantibus alias repraesentationes causant⁽⁴⁾.

(1) De gravi et levi et molli et duro haec definivit [Democritus]; caeterorum vero, quae in sensus cadunt, nullius esse realitatem (οὐδενὸς φύσεως), sed omnes esse affectiones sensus mutati (πάθη τῆς αἰσθήσεως ἄλλοι ουμένης) » (De sens. et sensib. § 63).

(2) « Signum, quod [sensibilia] non sunt in natura (οὐκ εἰσὶ φύσει) est, quod non omnibus sentientibus eadem apparent, sed quod nobis dulce videtur, idem aliis amarum, aliis acerbum, quibusdam acre, quibusdam austerum. Idemque in ceteris sic se habet. Insuper dicit, ipsa mutari per compositionem [organorum, κράσει] secundum dispositiones et aetatem (κατὰ τὰ πάθη καὶ τὰς ἡλικίας) » (l. c. § 63, 64).

(3) « Democritus autem, cum ea neget, quae sensibus apparent (τὰ φαινόμενα ταῖς αἰσθήσεσιν), dicit, horum nihil nobis obici secundum realitatem (φαίνεσθαι κατὰ ἀλήθειαν), sed solum secundum opinionem (κατὰ δόξαν); verum autem esse solum in iis, quae revera sunt, in atomis et vacuo. Nam dicit, ex consuetudine (νόμῳ, *Baeumker* transfert: « durch menschliche Feststellung » p. 89) esse quid dulce; ex consuetudine amarum, ex consuetudine calidum, ex consuetudine frigidum, ex consuetudine coloratum; revera autem esse atomos et vacuum » (*Sext. Empir.* ap. *Mullach*, 356, 1).

(4) « Neque enim ait *Theophrastus* (De sensu et sensib., § 65, 66) calidi neque frigidi realitatem adesse, sed figuram mutatam (τὸ σχῆμα μεταπίπτον) in nobis quoque mutationem [aliam impressionem] facere...

Sic habemus apud Democritum iam perfecte praeformatam doctrinam de subiectivitate sensibilium propriorum, quam postea Locke et alii instaurarunt.

Et haec iam sufficiant de proprietatibus atomorum Democriti, quae a *Pseudo-Plutarcho* (De Plac. I, 3) sic simul enumerantur: « sunt corpuscula solida, sempiterna, indestructibilia, indivisibilia, immutabilia, sola mente perceptibilia, mobilia in vacuo et per vacuum. Esse autem vacuum infinitum et atomos infinitas. Tria autem eis convenire, figuram, magnitudinem, pondus ».

Patet, theoriam Democriti de ultimis corporum elementis *quam maxime accedere* ad illam conceptionem materiae, ad quam etiam hodierni atomistae mere mechanici tendunt. « Omnia phaenomena naturae deberent reduci ad motus alicuius substrati quoad substantiam eiusdem et sic sine qualitatibus; omnes qualitates deberent explicari ex ordine et motu talis substrati, pro quo ego vellem proponere nomen ὕλη... Mutus et obscurus in se i. e. sine qualitatibus est mundus in suppositione explicationis mechanicae, quae loco soni et lucis solum vibrationes materiae ponderabilis et imponderabilis sine qualitatibus cognoscit » (*Du Bois-Reymond*, Ueber die Grenzen d. Naturerkenntens⁸ 20, 22).

Verum sicut cetera sic haec quoque (τὰ αἰσθητά) ad figuras refert, non tamen omnium formas recenset, sed praecipue saporum et colorum. Horum accuratius definit sapes, cognitione eorum ab homine desumpta. Saporem acidum tribuit figurae angulatae [atomorum]... dulcem rotundis figuris et non nimis parvis, austerum figuris magnis multangulis et a rotunditate maxime distantibus.... Album esse id, quod est laeve... nigrum vero ex asperis [atomis]..., rubrum ex iisdem esse, ex quibus est calidum... » (ib., § 73).

Simili modo *Stobaeus* (ap. *Mullach* 363, 30): « Democritus nihil esse per se colorem dixit... quae autem ex his [atomis] componuntur, ordine, figura, situ colorari (κεχρωσθαι, ut colorata apparere), inde enim fieri perceptiones. Colorum autem visu perceptorum quattuor esse genera inter se diversa, album, nigrum, rubrum, viridem colorem ».

B. De modo, quo sese ex atomis et vacuo formarunt corpora et universum.

Atomi infinitae et vacua interstitia sunt ultima elementa corporum. Sed *quomodo* sese initio formarunt ex istis atomis corpora et mundus? *Empedocles* proponit ut causam unientem atomos « *amicitiam* », *Anaxagoras* suum νοῦν, *Leucippus* vero et *Democritus* tentant ex solis atomis et proprietatibus eis insitis formationem corporum et universi explicare.

1) Status primitivus atomorum: motus ab aeterno eis conveniens.

Atomi infinitae existunt a sese ab aeterno, dispersae in infinito vacuo. Ipsae initio non quieverunt, ut statuit *Anaxagoras*, sed « sese movent in vacuo » (*Arist.*, De gen. et corr. I, 8) et quidem ab aeterno: motus enim et tempus debuit esse ab aeterno, cum non potuerit incipere. « *Democritus* censet, non omnia posse esse genita: tempus enim est ingenitum » (*Phys.* VIII, 1). « Eius autem, quod est ab aeterno, non putat, causam esse quaerendam (ἀρχὴν ζήτησιν) » (*ib.*), et inde iam habemus a sese « ἀεὶ κινεῖσθαι τὰ πρῶτα σώματα ἐν τῷ κενῷ καὶ ἀπείρῳ » (*De coel.* III, 2).

Quem statum primitivum motus et separationis omnium atomorum, in quo « omnia corpora [composita] erant potentia, nullum autem actu », ipse *Aristoteles* comparat cum *positione opposita Anaxagorae*, secundum quem initio omnia suo modo fuerunt unum (ἐν, πάντα ὁμοῦ) et *Empedoclis* et *Anaximandri* similiter statuentium, initio omnia fuisse unum « μῦγμα » (*Met.* XI, 2).

2) Exactior determinatio motus primitivi atomorum.

Motus inest ab aeterno necessario atomis. At cuius naturae est iste motus? A quam causa producitur et quamnam directionem habet ita, ut atomi vi ipsius in invicem irruere et sese ad corpora et universum formanda unire possint?

a) Quantum ad *causam efficientem* motus primitivi atomorum,

α) Imprimis ille non efficitur ab *aliqua causa extrinseca*, ex. gr. ab intellectu separato ad mentem *Anaxagorae*. Democritus enim directe νοῦν Anaxagorae impugnat et hoc respectu, omnibus concedentibus, opponit suum systema doctrinae Anaxagorae⁽¹⁾. Sic refert *Diogenes Laertes*, « Democritum derisisse eum [Anaxagoram] propter doctrinam de ordine mundi et intellectu »⁽²⁾ et etiam *Aristoteles* notat, Democritum renuntiasse explicationi rerum naturalium per causas finales, qua in re ipse negans intellectum ordinantem sane erat sibi cohaerens. « Democritus vero, omissa causa, cuius gratia res fiat (causa finali), reducit ad necessitatem omnia, quae natura agit » (De gen. animal. V, 8).

β) Estne ille motus primitivus « *casualis* », uti multi loquuntur de « *casuali concursu* » atomorum Leucippi et Democriti?

α') Primo quidem ille motus potest appellari *caecus et casualis*, quatenus non est directus ab aliquo intelligente in oppositione ad doctrinam Anaxagorae, cuius spermata moventur a νοῦ. Hoc sensu Democritus videtur appellasse suas atomos « αὐτόματα » (sese ipsa moventia) vel dixisse, eas moveri ἀπ' αὐτομάτου » (a sese et vi intrinseca, non ab aliquo extrinseco)⁽³⁾.

(1) Uti iam notavimus (p. 108), sunt, qui cum *Zeller* putent, *Leucippum* quidem suum systema ante Anaxagoram proposuisse et inde non directe doctrinam Anaxagorae de intellectu divino potuisse respicere. Consensus tamen videtur esse, *Democritum* post Anaxagoram prodiisse. Quare etiam *Zeller* statuens ex una parte (p. 1027): « puto, *Leucippum* cum suis doctrinis ante Anaxagoram apparuisse », affirmat tamen alia ex parte de Democrito: « ipse directe negavit νοῦν Anaxagorae » (p. 948).

(2) « διαρύσειν τε αὐτοῦ τὰ περὶ τῆς διακοσμήσεως καὶ τοῦ νοῦ » (IX, 35).

(3) Animadvertit *Aristoteles*, loquens, uti certum videtur, de atomistis: « Sunt quidam, qui et coeli et omnium rerum in nostro mundo dicunt causam esse id quod a se fit (πάντων αἰτιῶνται τὸ αὐτόματον).

β') Motus primitivus atomorum non est certe casualis ex mente fundatorum systematis, eo sensu quod *nulla causa* producens motum requiratur: dicit enim directe Leucippus: « nulla res fit casu, sed omnia ex aliqua ratione et necessitate » ⁽¹⁾. Neque motus est casualis eo, quod causa moveus atomos sit *ignota* et nullo modo a nobis assignari possit. Impugnat enim Leucippus eiusmodi effugium dicens, « casum esse solum tegumentum ignorantiae » ⁽²⁾.

γ) Quare causa moveus atomos debet supponi esse *vis intrinseca atomorum*, ita ut ipsae *propria natura ad determinatum motum necessario pellantur*. Leucippus enim suum principium: « omnia fiunt ex ratione aliqua et necessitate » certe etiam motui primitivo atomorum applicavit. « πάντα τε καὶ ἀνάγκη γίνεσθαι » (Diog. Laert. IX, 45).

Quodsi posteriores plures loquuntur de « concursu fortuito » atomorum Democriti, ac si hic motus per naturam atomorum non sit necessario et sufficienter determinatus, patet, *hanc interpretationem non esse legitimam* ⁽³⁾.

Nam ex se ipso (ἀπὸ αὐτόματου) fieri vorticem [atomorum] et motum » (Phys. II, 4). Ad quem locum notat *Brandis*: « Si ipse [Democritus] necessitatem vel realem praeordinationem etiam casum appellavit, hoc certe fecit solum in oppositione ad teleologicam conceptionem mundi per Anaxagoram » (Handbuch d. Griech. — Roem. Phil. I, 319). Simili modo *Zeller*: « Videtur Democritus locutus fuisse secundum Aristotelem de « αὐτόματον ». Attamen Democritus hoc nomine non intellexit id, quod est casuale, sed solum id, quod a se fit (was sich von selbst macht) et sic id, quod ex natura sua est necessarium » (870, 1).

(1) « οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὅπ' ἀνάγκης » (*Stobaeus* ap. Mull. 365, 41).

(2) « Homines, inquit Democritus, simulacrum casus (τύχης εἰδωλον) ut tegumentum propriae ignorantiae fingunt » (*Euseb.*, Praep. evang. XIV, 27; *Migne*, PP. Gr. XXI, 1285 c).

(3) Putat *Zeller*, *Aristotelem* iam occasionem dedisse huic inexactae interpretationi, quatenus idem vocabulum « αὐτόματον », quod ex mente Democriti significat id, quod ex propria natura sese movet, etiam sumit ex propria doctrina pro « casu » (τύχη). Addit tamen idem auctor: « Praesertim autem est Cicero, qui illam conceptionem, verosimiliter ex fontibus stoicis, divulgavit. Confer De nat. Deor. I, 24:

b) Sed qualis erat directio istius motus, necessario a natura atomorum provenientis?

α) Eratne forte motus primitivus ille *motus rotatorius et vorticis*, cuius Aristoteles, Diogenes Laertes, Sextus Empiricus⁽¹⁾, plures alii mentionem faciunt? At ille motus *non erat motus primitivus* singularum atomorum, quippe cum oriretur ex eo, quod plures atomi in se invicem irruerent.

β) Movebanturne forte atomi vi intrinseca « motibus inordinatis in omnes directiones » (*Ueberweg* I¹⁰, 79)? Attamen obstat tantae diversitati motus *homogenea natura atomorum*, quae omnes eadem gravitate etsi in diverso gradu sunt praeditae et inde etiam motum magis uniformem requirunt.

γ) Estne *ignorantia nostra confitenda* de motu primitivo atomorum, eo quod auctores systematis atomistici hac de re non sat claram dederint explicationem? ⁽²⁾ Quaestio est quidem obscura, tamen non omni luce carere videtur. « Neque Democritus neque eius magister Leucippus, ait *Zeller*, de motu, qui praecessit concursum atomorum et eum produxit, tam exacte locuti sunt, ut sufficienter erroneas explicationes praecavissent. Hoc tamen non excludit, quod talem [nempe motum praecedentem concursum] ut per se clarum supponerent » (p. 874).

λ) Quare sententia, quae videtur praeferenda et certe solida commendatur probabilitate, considerat ut motum pri-

« ex his [corpusculis Democriti] effectum esse coelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito ». Idem postea Eusebius, Lactantius et plures alii scriptores repetiverunt.

(1) Cfr. *Arist.* (Phys. II, 4), *Diog. Laert.* (IX, 45), *Sext. Emp.* (Adv. math. IX, 13), qui omnes loquuntur de vortice (δῖνῃ), qui ex mente Democriti motu atomorum se formavit.

(2) Sic *Gomperz* putat, auctores atomismi in naturam motus primitivi non intimius inquisivisse. Explicat, atomos fuisse ab initio in motu, non autem in quiete, et sic potuisse irruere in invicem, addens tamen: « Audacia fuisset, iustificata per nihil et praesertim non per naturam problematis, etiam de qualitate huius motus ponere assertiones vel exprimere hypotheses » (*Griech. Denker* I² 275).

mitivum atomorum *motum deorsum vi gravitatis*, quo omnes atomi varia celeritate caderent ita quidem, ut graviores in leviores lentius cadentes irruerent. Et explicatur exactius haec positio.

Quaelibet atomus habet, ut vidimus, gravitatem proportionatam suae magnitudini. Nomine vero gravitatis vel ponderis veteres, quibus vera doctrina de attractione universalis omnium corporum erat ignota, intelligebant generatim proprietatem corporum *cadendi* i. e. *sese movendi deorsum*, si nullum obstaculum impediret; illa directio « deorsum » autem concipiebant ad analogiam directionis, qua corpora gravia in nostra terra cadunt versus terram et eius centrum. Iam vero Leucippus supposebat, atomos infinitas gravitate praeditas esse in vacuo infinito, ubi obstaculum cadendi sane non erat; inde omnes atomos cadere et eadem directione deorsum ferri necesse erat. Insuper atomi maiores utpote graviores celerius quam minores cadere et inde in has irruiere, in eis motus laterales producere easque etiam sursum premere debebant.

Suadetur vero haec explicatio.

α) Ex eo, quod ipsa a proprietatibus atomorum et praecipuis ab earum *vario pondere postulari videtur* secundum conceptum gravitatis tunc vigentem.

β) Ex eo, quod a pluribus veteribus scriptoribus praecise hoc modo motus primitivus atomorum describitur. Sic *Simplicius* hanc explicationem clare proponit neque est ratio, cur non fidem hac in re mereatur ⁽¹⁾.

(1) Scribit *Simplicius*: « Asseclae Democriti dicunt, ipsas (atomos) moveri, propter ipsam gravitatem, per vacuum non resistens et non impediens... et hunc motum non solum ut primum sed ut unicum isti atomis tribuunt » (Phys. 390 a m). « Asseclae Democriti et Epicuri dicunt, atomos eiusdem naturae existentes habere gravitatem; eo, quod quaedam sint graviores, alias leviores expulsas [a sua directione] ab ipsis [gravioribus in ipsas] cadentibus moveri sursum, et si istae dicuntur graves, videri [tamen] esse leves (i. e. videntur habere tentiam naturalem sese sursum movere) » (Scholia in Arist. 590 b, 30).

γ) *Ex impugnatione eiusdem explicationis* per alios, praesertim per *Platonem* et *Aristotelem*, qui, refutantes *Democriti* sententiam de motu primitivo atomorum, quoad rem interpretationem propositam supponunt. Sic *Plato* notat, in universo (considerato adhuc ut vacuo) non posse esse sermonem de directione motus sursum vel deorsum⁽¹⁾; insuper non omnia corpora esse gravia, sed quaedam uti ignem natura sua esse levia, et inde per se sursum ascendere, quin ab aliis in altum premantur⁽²⁾. *Aristoteles* vero haec eadem a Platone contra *Democritum* notata repetit⁽³⁾ et

Vide textus graecos apud *Zeller* (877, 1, 3). Simili modo *Theophrastus*: « Si [*Democritus*] grave et leve secundum magnitudines distinguit, necesse est, omnia simplicia [atomos] habere eandem tendentiam [directionem] motus » (De sens., § 71).

(1) « Universum enim, cum globosum sit, locum quendam habere inferiorem, quendam superiorem, nemo prudens affirmabit » (*Ti-maeus*, 63 a).

(2) « Natura enim duos quosdam esse locos universum bifariam dispartitum exhibentes, inter se contrarios, alterum inferiorem, quo ferantur omnia molem quandam corporis habentia, alterum superiorem, quo nihil non invitum se conferat, nullo modo recte statuitur » (ib., 62 c).

(3) Notat *Aristoteles*, esse corpora natura sua levia et inde pressionem aliorum corporum non esse rationem, cur ascendant. « Non esse autem vacuum separatum, ut nonnulli dicunt, rursus dicamus. Nam si cuique simplici corpori est naturalis quidam motus, uti igni versus sursum, terrae autem versus deorsum et versus medium, patet, vacuum non esse causam motus » (Phys. IV, 8). Deinde impugnat, in vacuo infinito esse differentias directionis. « Atque naturalis (motus) quomodo erit, cum nulla sit differentia in vacuo et infinito? Quatenus enim est infinitum, nihil erit superum aut inferum aut medium; quatenus vero est vacuum, nihil differet superum ab infero. Nam sicut nihili nulla est differentia, sic etiam non entis (vacui) » (Phys. IV, 8). Et alibi: « Absurda accidunt, si quispiam alter definit, magnitudine et parvitate faciens graviora et leviora alia aliis... Ei vero [*Democrito*], qui naturam unam facit eorum, quae magnitudine differunt... idem accidere necesse est et neque leve quidquam simpliciter esse neque ferri sursum, sed aut posterius ferri [in cadendo retro remanere] aut extrudi [ex directione cadendi pelli et in altum premi] dicere oportet » (De coelo IV, 2).

addit ulterius, omnia corpora in vacuo absoluto debere cadere eadem celeritate⁽¹⁾.

δ) *Ex modificatione, quam Epicurus et Lucretius doctrinae Democriti addiderunt.* Ipsi restaurantes systema atomisticum retinebant et corroborare contra Aristotelem tentabant assertionem, corpora gravia in infinito vacuo deorsum ferri⁽²⁾, sine dubio, quia non videbant, qualem alium motum atomis

(1) « Videmus enim ea, quae differentiam habent vel gravitatis vel levitatis, si quoad cetera similibus figuris praedita sint, celerius ferri per aequale spatium (in pleno) idque secundum proportionem, quam habent magnitudines inter se; quapropter et per vacuum ita fiet [affirmat Democritus]. Sed est impossibile. Quam enim ob causam feretur celerius? Etenim in iis, quae plena sunt, hoc necessario accidit: quod enim est maius, vi sua celerius dividit » (Phys. IV, 8).

(2) Imprimis *Epicurus* et *Lucretius* ipsum sequens affirmant, atomos omnes in vacuo cadere eadem celeritate. *Epicuri* doctrinam sic explicat *Diogenes Laertes* (X, 61): « Verum aequa celeritate praeditas esse atomos necessarium est, cum per vacuum vehantur et nihil reluctet. Neque enim graves celerius feruntur quam parvae et leves, cum nihil occurrat eis ». Simili modo cantat *Lucretius*: « Quodsi quis credit, graviora potesse corpora, quo citius recte per inane feruntur, incidere e supero levioribus atque ita plagas gignere... avius a vera longe ratione recedit » (II, 225). Deinde ambo introducunt *hypothesim declinationis* a casu recto. « Epicurus... ait, atomum, cum pondere et gravitate directe deorsum feratur, declinare paululum » (*Cicero*, De nat. deor. I, 25). Et *Lucretius*: « Corpora cum deorsum recte per inane feruntur ponderibus propriis, incerto tempore ferme incertisque locis spatio se pellere paullum » (II, 217).

Positionem suam, in vacuo infinito esse differentiam inter superius et inferius. *Epicurus* contra Aristotelem *sustentare tentabat hac animadversione*: si in vacuo infinito hominem inesse concipimus, directio versus caput (ὑπὲρ κεφαλῆς) etsi in infinitum se extendens, est opposita directioni versus pedes (πρὸς τοὺς πόδας). Sic « motus in infinitum alter alteri oppositus intelligitur » (*Diog. Laert.* X, 60). Sed respondendum est, nos posse quidem concipere in infinito vacuo oppositas directiones et eas adesse realiter, si ibi corpus reale existat, in cuius reali extensione oppositae directiones assignari possint; hoc tamen minime probare, atomos sibi relictas unice vi gravitatis posse legitime concipi in vacuo infinito cadere in determinata directione, quae sit deorsum. (Cfr. *Zeller* 886, 2).

in vacuo se moventibus adscribere possent; concedebant tamen Aristoteli, omnes atomos in vacuo utpote nullam resistantiam praebente eadem celeritate cadere et sic rationem, cur in se invicem irruant, non posse repeti ex maiore celeritate, qua cadant maiores atomi et irruant in minores; quare addebant ex proprio *aliam hypothesim*, certe plane gratuitam, ad collisionem atomorum possibilem reddendam, nempe *parvam deviationem* atomorum in cadendo a directione perpendiculari. Sic et isti implicite supponebant, secundum Democritum atomos graviores in vacuo celerius cadere, quam leviores et ideo in has irruere.

Hanc totam sententiam de directione et proprietate motus primitivi atomorum Leucippi et Democriti latius explicat Zeller (II, 876 sqq.), eam approbant Baeumker (Probl. d. Mat. p. 94), Lange (Gesch. d. Materialismus I⁶ 16 sqq.), alii.

c) *Modus, quo atomi vi gravitatis concurrentes corpora et mundos formarunt.*

Per motum plus minusve celerem atomi ex mente Leucippi et Democriti in se inciderunt. Sed quomodo faciebant insuper corpora et universum?

α) *Formatio vorticum.* Atomī graviores irruentes et eas sursum pellentes in his motum rotatorium et sic vortices causabant, qui plures atomos arripientes crescebant in extensione ⁽¹⁾.

β) *Congregatio atomorum eiusdem ponderis.* In motu rotatorio alicuius vorticis atomi eiusdem magnitudinis et ponderis sese colligebant, firmitus remanebant unitae et sic formabant maiores massas magis homogeneas. Illustrat Democritus hoc eo, quod in quassatione granorum frumenti diversae magnitudinis etiam grana eiusdem magnitudinis

(1) « Sic autem fieri mundos: ex infinito [ex atomis infinitis] per separationem multa corpuscula, quam varia quoad figuras, in magnum vacuum ferri et concurrentia unum vorticem effigere et circumvolvi modis omnibus atque ita discerni, ut ea, quae sunt similia, sui similia appetant » (Diog. Laert. IX, 31).

se colligunt necnon lapides eiusdem magnitudinis per undas maris in littore congregantur⁽¹⁾. Insuper atomi maioris ponderis in medio vortice conveniunt, leviores versus peripheriam pelluntur, circa omnes autem atomos uno vortice circumactas quoddam stratum firmitus ad instar cutis se format. Hoc modo corpora maiora, uti sunt nostra terra et stellae, orta sunt⁽²⁾.

γ) *Formatio infinitorum mundorum.* Quia atomi infinitae in spatio infinito ab aeterno concurrebant, etiam mundi, qui sic sunt formati, sunt infiniti quoad numerum et varietatem. Mundus aliquis, quamdiu adhuc ultiores atomi in eum irruunt, crescit; si vero atomi ab eo se separant, decrescit; quodsi unus mundus in alium irruit, id quod etiam accidere debet, tunc ambo dissolvuntur et hoc sensu pereunt. Sic est ab aeterno et in aeternum perpetua formatio et dissolutio mundorum.

C. Doctrina Democriti et Leucippi de viventibus.

Ex atomis et interstitiis vacuis Democritus non solum mundum anorganicum, sed etiam totum mundum viventem, plantas, bruta, homines explicare tentat. Praemissis paucis de viventibus in genere deque plantis et brutis, convertamus nos statim ad hominem considerandum, qui a Democrito « μικρὸς κόσμος » appellatur ».

(1) « Animantia enim, inquit Democritus, simul congregantur cum eiusdem generis animantibus, ut columbae cum columbis... Idem quoque de inanimis dicendum, ut licet videre in seminibus, quae cribantur et in lapillis per littora sparsis » (Sext. Emp. ap. Mull. 358, 2).

(2) « Cum autem ea, quae essent eiusdem rationis, ob multitudinem iam non possent ulterius rotatione moveri, atomi minores veluti dissonantes ad exterius vacuum tendebant, cetera consistere et coniuncta atque in se complicata cohaerere et primam quandam concretionem rotundam efficere incepterunt. Haec autem [massa rotunda] a se quasi membranam emisit, continentem in se corpora omnis generis » (ib. 32).

1) De viventibus in genere, plantis, brutis.

Corpora viventia proxime ex terra humida orta sunt et debet supponi, cum corporibus sic naturali necessitate formatis eadem necessitate se univisse illas atomos, quae constituunt animam. « Ex infinitis atomis concursu convenientibus formatae sunt animae » (*Stob.*, *Ecl.* I, 900). Uti duo alii physici, sic etiam Democritus plantis cognitionem attribuit. « Anaxagoras autem et Democritus et Empedocles plantas habere intellectum et cognitionem (*νοῦν καὶ γνῶσιν*) dicunt; nos vero haec ut foeda reiicientes sano insistamus sermoni » (*Ps. Arist.*, *De plant.* I, 2). Cum cognitio sensitiva brutorum etiam homini conveniat, iam Democriti doctrinam de homine exactius consideramus; nam « solum eius anthropologia philosophice attentionem meretur » (*Zeller*, 899).

2) Democriti doctrina de homine.

Videamus imprimis naturam animae humanae in genere eiusque rationem ad corpus, deinde eius actiones (sentire et intelligere) et proprietates (carentiam libertatis, mortalitatem, etc.).

a) *Naturae animae humanae in genere eiusque relatio ad corpus.*

α) *Anima humana constans ex atomis igneis utpote maxime mobilibus.* « Animatum, ait *Arist.* (*De an.* I, 2), a non animato duobus distinguitur, motu et cognitione » et sic anima concipienda est ut principium motus localis et cognitionis in corporibus viventibus. Propter utrumque autem munus animae, indicat insuper Philosophus, obviam erat, quod Democritus animam componeret ex *atomis igneis*. Imprimis, ut anima motu locali movere possit corpus, ipsa etiam in se moveri debet; ut autem facile moveri possit, constare debet ex atomis valde mobilibus, quae sunt atomi ignem constituentes: ipsae enim sunt minimae, laevae, rotundae.

« Ignis quibusdam anima esse videtur; ipse enim habet subtilissimas partes et longe magis est incorporeus, quam cetera elementa, movetur insuper et cetera primo movet » (ib.)⁽¹⁾. Illustrat vero non sine ironia Aristoteles hanc Democriti doctrinam eam comparando cum eo, quod artifex quidam fecisse narratur, qui in statua humana lignea motum produxit mercurium ei infundendo⁽²⁾. Insuper animae est *cognoscere*; cognoscere autem, ut omnis actio, secundum Democritum est quidam motus atomorum, inde atomi igneae utpote summe mobiles sunt etiam prae ceteris atomis aptae ad cognitionem producendam. « Democritus subtilius locutus est, assignans, cur [anima] sit utrumque istorum [nempe ut sit simul movens et cognoscentem]. Dixit enim, animam [moventem corpus] et intellectum [cognoscentem] esse unum et idem, hoc autem constare ex primis et indivisibilibus corpusculis, capax, ut se moveat propter parvitatem et figuram partium; figuram autem maxime mobilem esse rotundam ait, taleque [maxime mobile] esse animam et intellectum » (ib.). Et sic habemus, animam constare ex *atomis igneis*.

(1) Et latius antea: « Inquiunt nonnulli, animam maxime ac primario loco id esse, quod movet, atque existimantes, fieri non posse, ut id aliud quidam moveat, quod ipsum non moveatur, animam unum eorum esse putarunt, quas motu moventur. Quocirca Democritus ignem et calorem animam esse censet: nam cum infinitae sint figurae et indivisibilia corpuscula, rotunda dicit ignem et animam esse. Eadem et Leucippus censebat. Atomorum igitur eae, quae sunt rotundae, animam esse asserunt propterea, quod maxime atomi tales per omne corpus penetrare possunt atque cetera movere, cum moveantur et ipsae » (ib.).

(2) « Quidam etiam asserunt, animam corpus, in quo est, eodem modo movere, quo ipsa movetur, ut Democritus, qui quidem perinde ac Philippus comicus loquitur; ille namque ait, Daedalum ligneae Aphroditae motum tribuisse, infuso argento vivo. Democritus autem pari modo locutus est, dicit enim atomos rotundas, dum se movent, secum trahere corpus totum et id movere » (ib.).

b) *Animae praestantia prae corpore.*

Etsi anima constet ex eisdem atomis igneis, quae sunt etiam in mundo anorganico, tamen ipsa ob excellentiam atomorum ignearum prae aliis atomis et ob praestantiam suarum actionum est quid *longe perfectius*, quam corpus ab ipsa motum, quod est solum eius « tentorium » (τῆνός ap. *Mull.*, 342, 22 et saepius); immo Democritus non dubitat, appellare animam quid « divinum » et eam « in deorum numero » referre (*Cicero*, De nat. deor. I, 12). Quare « decet, hominem magis animae, quam corporis curam habere » (ap. *Mull.* 348, 128).

c) *Modus praesentiae animae in corpore.*

Atomi animam constituentes sunt distributae per totum corpus ad hoc, ut atomos corporis ubique facile movere possint, et quidem, ut *Lucretius* cantat, « sancta sententia » Democriti habet, atomos animae et corporis « alternis variare », ita ut inter duas atomos corporis semper una atomus animae interiaceat (III, 370). Sic, « anima est in toto corpore sentiente » (*Arist.*, De an. I, 5), ad instar retis per totum corpus discontinue diffusi.

d) *Ratio et modus discedendi animae a corpore.*

Atomi igneae valde mobiles per pressionem aeris circumdantis ex corpore vivo continuo expelluntur, per respirationem autem aliae assumuntur. Quae compensatio, si amplius fieri nequit, atomi igneae recedunt paullatim ex corpore, et mors adveniat necesse est. Ex eo, quod non omnes atomi igneae simul recedunt, intelligitur, in cadavere aliquid vitae adhuc remanere; intelligitur etiam, viventia posse interdum videri iam mortua, etsi revera vitam adhuc in se habeant⁽¹⁾.

(1) « Democritus, ait *Aristoteles*, ea, quae spirant, ex spiratione aliquid consequi asseruit, inquit, eam prohibere, ne anima expellatur, non tamen quasi dicat, naturam hoc huius finis causa facere. In genere enim, uti ceteri naturales, sic hic quoque huiusmodi causam

Et sic *natura animae humanae* necnon plantae et bruti, quae est eiusdem rationis, eiusque relatio ad corpus est sufficienter indicata: Democritus « σῶμα ποιεῖ τὴν ψυχὴν » (*Theoph.* De sens. 57); omnis anima ex iisdem atomis constituitur, ex quibus ignis constat, quae per corpus diffusae hoc movent. Singulae atomi non sunt iam anima, sed solum eius « principia », ut recte loquitur *Cicero* (De nat. deor. I, 43), cum anima sit potius *complexus plurium atomorum* unitarum in corporibus viventibus. Atomi igneae in aere et ipso igne dispersae appellari possunt « materia » animae (« Seelenstoff », *Zeller*), non autem ipsa anima. « In aere enim magnum numerum esse talium atomorum, quas [in corpore vivente collectas] ille animam appellat » (*Arist.* De resp. c. 4).

b) *De actionibus et proprietatibus animae.*

α) *De sensatione.* Consideremus eam, uti etiam cognitionem intellectualem, subiective quoad naturam, deinde quoad originem, demum obiective quoad valorem.

α') *Sensatio subiective spectata.* Actus sensationis quoad entitatem consideratus nihil est nisi animae *mutatio*, « ἀλλοίωσις » (*Arist.*, Met. IV, 5). Quae mutatio est *mere materialis* et quidem solus motus localis atomorum constituentium animam, quippe cum Democritus actiones altiores non cognoscat.

β') *Modus, quo oriatur sensatio.* Quod attinet originem sensationis, Democritus ulterius evolvit id, quod Empedo-

minime attigit. Sed primas illas atomos rotundas ignem et animam esse dixit; quae ubi in periculum venire incipiant, ne pressione [aeris] continentis foras expellantur, tunc succursus et auxilium fit respiratione. In aere enim magnum numerum talium esse, quas ille mentem et animam appellat. Ac respirante quidem anima et aere ingrediente, eas [atomos] pariter ingredi, et compressioni resistendo prohiberi, ne anima, quae adest, egrediatur. Atque ob id in respirando et expirando vitam et mortem consistere. Nam si id, quod nos ambit, comprimendo evincit ac superat, nec ei praetera id, quod extrinsecus ingreditur, resistere potest, cum animal spirare nequeat, tunc accidere mortem, mortem enim esse eiusmodi atomorum e corpore digressum » (De respir., c. 4; idem De an. I, 2).

cles (cfr. p. 103) iam proposuerat. Uti iste docet: « sensationem fieri eo, quod corpora [per effluvia] in cuiusque sensorii poros intrent » (*Theopr.*, De sens. 7), sic etiam secundum Democritum sensibilia debent agere in organa sensitiva eaque tangere vel immediate, uti in tactu, odoratu, gustu, vel mediate, uti in visu et auditu, eo quod effluvia emittant, penetrantia per organa usque ad animam. Quia solum simile simili cognoscitur⁽¹⁾, sensibilia debent esse, uti etiam iam Empedocles monuerat (l. c.), aliquo modo proportionata organis; inde nihil impedit, quominus bruta habeant organa quibusdam sensibilibus magis proportionata, quam sunt organa nostra, et sic etiam in eis sint plures sensus (« πλείους εἶναι αἰσθησεις περὶ τὰ ἄλογα ζῷα » (Plac. IV, 10).

Visionem et auditionem exactius Democritus considerat. Quod attinet visionem, Empedocles docuerat, « colores ad visum effluviis ferri » (l. c.); iam vero haec effluvia separantia se a corporibus coloratis Democritus prima vice « *imagines* » (εἰδωλα, δείκελα) appellat⁽²⁾. Quae imagines irruunt proxime in aerem, medium inter corpus visibile et oculum, et ibi faciunt *impressionem* retinentem similitudinem eiusdem imaginis, quae similitudo per effluvia etiam ab oculo exeuntia aliquo modo modificatur. Aer informatus illa similitudine tandem incidit in oculum externum et ibi « apparitionem » (ἐμφασις), imaginem rei producit, quae impressio ulterius in internum oculum penetrat, ad animam pervenit et in ea per correspondentem motum sensationem efficit⁽³⁾.

(1) « Nam vetus quaedam et iam pridem recepta inter physicos versatur opinio, similia similibus cognosci atque pro ea visus est etiam Democritus aliquas probabiles rationes afferre » (Sext. Empir. ap. Mull. 357, 2). Idem animadvertit etiam Arist. (De an. I, 2). Quare si Theophrastus (De sens. 57) notat: « Democritus vero non definivit, an sensatio contrariis vel similibus fiat », hoc eo solum sensu intelligi potest, quod forte non explicite hanc quaestionem tractaverit.

(2) Lucretius « εἰδωλα » transfert « simulacra », uti V, 211, 240; Cicero « imagines » (De fin. I, 6).

(3) « Visionem fieri per imaginem; hanc vero hoc modo explicat: imaginem non protinus in pupillam ferri, sed aerem, qui est inter

Simili modo *auditus* explicatur. Effluvia a corpore sonante emissa movent aerem, qui quidem per totum corpus audientis penetrat usque ad animam, maxime autem per aures, quia per eas utpote includentes spatium magis vacuum facilius permeare potest⁽¹⁾.

γ) *Sensatio spectata obiective seu quoad valorem*. Cognitio sensitiva ex una parte *non est plane despicienda*; manifestat enim nobis ex mente Democriti *existentiam corporum necnon sensibilia communia*, quae corporibus revera insunt, et generatim externe apparentia (τὰ φαινόμενα), ex quibus intellectus ad non apparentia (ἄδηλα) cognoscenda procedere potest (*Sext. Emp.*, Adv. Math. VII, 140).

Altere tamen ex parte cognitio sensitiva *est valde imperfecta*.

Nam α') Est cognitio « *obscura* » (γνώμη σκοτιή, in oppositione ad cognitionem *genuinam* γνησίη, intellectus), cum nobis non manifestet id, quod revera est (τὰ ἐτεῖ ὄντα), nempe atomos, quae propter suam parvitatem a sensibus attingi non possunt⁽²⁾.

oculum et rem visibilem, affici impressione (τυποῦσθαι, formari imagine) et sic formari (illa impressione) re visibili et ab oculo vidente. Nam ab omni semper effluvia emittuntur. Deinde hunc aerem solidum et sine colore oculis humidis ut imaginem illabi » (*De sens.* 50).

De istis « εἰδώλοις » Democritus proxime videtur locutus esse relate ad visum. Suo modo tamen eadem explicatio etiam aliis sensibus applicari potest, cum in eis etiam effluvia requirantur similia corporibus, a quibus procedunt. Sic intelligitur, etiam generaliter affirmari, secundum Democritum « τὴν αἰσθησιν... γίνεσθαι εἰδώλων ἕξωθεν προσεόντων » (*Aet.* IV, 8). Animadvertit *Alexander Aphrod.*, Democritum pro theoria imaginum relate ad visionem invocasse imaginem visibilem obiecti in oculo externo. Cfr. *Zeller* 913, 3.

(1) « Auditum eodem fere modo fieri statuit, ut ceteri: aerem nempe in spatium vacuum illatum motum producere: sed addit, eum per univrsum corpus aequaliter introire, maxime vero plurimumque per aures, quia ibi per summam copiam vacui transit et non commoratur, ideoque in cetero corpore seorsum sensum non fieri sed hic tantum » (*ib.* 56).

(2) « Cognitionis duae sunt species, altera genuina, altera ob-

β') Est cognitio *variabilis*, saltem quoad sensibilia propria, quippe quae a diversis personis, et etiam ab eadem diversis temporibus, alio et alio modo percipiuntur⁽¹⁾.

γ') Est cognitio *non vera* quoad eadem sensibilia propria, cum ista corporibus revera non insint,⁽²⁾ sed solum sint « affectiones sensuum (πάθη αἰσθήσεως) », etsi habeant causam in diversis figuris et compositionibus atomorum⁽³⁾. Quare valet praeprimis quoad sensus illud: « oportet, hominem hunc canonem scire, se a vero longe abesse » (*Mull.* 357, 1).

β) *De cognitione intellectuali.*

α') *Cognitio intellectualis subiective spectata.* Uti sensatio, sic etiam intellectio est actio *mere physica et uaterialis*, et hoc sensu *Aristoteles* potest dicere, ex mente Democriti nulum esse discrimen inter animam (sentientem) et intellectum: « τὰυτὸ εἶναι τὴν ψυχὴν καὶ νοῦν » (*De an.* I, 2).

« Apertum igilur est, ait *Theophrastus*, eum (Democritum) statuere, cogitationem oriri ex dispositione corporis, id quod eius doctrinae coharens est, qui animam facit corpus » (*De sens.* 50).

scura, et ad obscuram pertinent haec omnia: visus, auditus, olfactus, gustus, tactus » (*Sext. Emp. ap. Mull.* 357, 1). « Obscura cognitio non potest amplius in rebus iusto minoribus neque videre, neque audire, neque odorari neque tactu sentire » (*ib.*).

(1) « Nos re ipsa nihil veri intelligimus, sed id tantum percipimus, quod mutatur pro positione corporis et eorum, quae nobis incidunt et obsistunt » (*ib.*). « Singulis est opinio, prout quemque res extrinsecus allata affecerit » (*ib.*).

(2) « Democritus, cum neget ea, [quae apparent sensibus (τὰ φαινόμενα ταῖς αἰσθήσεσιν)], etiam dicit, per eos nihil apparere secundum veritatem (φαίνεσθαι κατὰ ἀλήθειαν), sed solum ex opinione (κατὰ δόξαν); verum autem [ait] esse in iis, quae revera sunt, quatenus sunt atomi et vacuum... Quae igitur esse existimantur et putantur sensibilia, ea non sunt secundum veritatem (οὐκ ἔστι δὲ κατὰ ἀλήθειαν ταῦτα) » (*ib.*).

(3) « De gravi et levi et molli et duro haec definit (haec esse in corporibus) »; ceterorum, quae in sensu cadunt, nullam esse naturam, sed omnia esse affectiones sensus mutati « (πάντα πάθη τῆς αἰσθήσεως ἀλλοιουμένης) » (*Theoph.* *De sens.* 63).

β') *Modus, quo fiat cognitio intellectualis*. Cum Democritus intellectionem subiective spectatam a sensatione vix distinguat, mirum non est, eum neque clare originem intellectionis explicasse ⁽¹⁾. Si posterioribus scriptoribus credere licet, docuit, etiam intellectionem fieri ut sensationem per « εἰδῶλα », imagines rerum, provenientes ab obiectis ⁽²⁾. Sed quod ipse putaverit, a corporibus praeter imagines sensibiles adhuc *alias imagines* provenire, atomos qua tales et vacua repraesentantes ⁽³⁾, vix supponi posse videtur. Docet insuper Democritus, intellectionem esse veram, si motus causatus in anima per intellectionem eam ponat in convenienti temperatura, eam e contra esse falsam, si per cogitationem producat temperatura vel nimis alta vel nimis profunda ⁽⁴⁾. Attamen

(1) « A sensatione, inquit *Zeller*, Democritus intellectionem quantum ad originem et characterem psychologicum nondum clare distinxisse videtur » (915). Et similiter *Windelband*: « Dolendum, ait, nihil esse conservatum, quomodo [Democritus] relationem methodicam inter ambos modos cognoscendi accuratius definiverit et quomodo genesim cognitionis intellectivae ex sensatione conceperit » (Gesch. d. Phil. 2 88).

(2) « Τὴν αἰσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδῶλων ἕξωθεν προσιόντων (Aet. IV, 8). Et *Cicero*: Democriti sunt « imagines, quas idola nominant, quarum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus » (De fin. I, 6).

(3) Sic rem *Windelband* videtur concipere. « Psychologice, inquit, cogitare est uti sensatio: nempe impressio imaginum in atomos igneas (constituentes animam); discrimen est solum id, quod in sensatione imagines relative grossiores complexuum atomorum agant, cum cogitatio, quae veram realitatem apprehendit, fiat ex contactu atomorum ignearum [animae] cum imaginibus subtilissimis, illis nempe, quae repraesentant atomisticam structuram corporum » (Gesch. d. Phil. 2 91). Etiam *Brandis* (Handb. d. Gr. Roem. Ph. I, 335) loquitur de « immediata quadam perceptione atomorum et vacui ». Ad rem tamen iure *Zeller* notare videtur: « Non intelligitur, quomodo vacuum ullo modo agere possit et quomodo atomi alio modo agant, quam unitae in corporibus ex eis compositis et quomodo ista corpora composita alio modo agant in animam, quam per sensus » (916).

(4) « De cogitatione (φρονεῖν) hoc solum pronuntiavit, eam fieri, cum anima post motum [intellectione productum] convenienter se habeat (συμμέτρως ἐχούσης τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν κίνησιν); si vero aut nimis

clarum est, per istas differentias temperaturae comitantes varias intellectiones non explicari, quomodo cognitio intellectiva ut diversa a sensitiva oriatur. Quodsi demum Democritus animadvertit, intellectum ab apertis per sensus oblatis ad incognita procedere, iterum non declaratur modus, quo hic processus fiat. Quare verum remanet: « Cognitionem philosophicam, qua ultra sensationem proceditur et realitas rerum in atomis cognoscitur, Democritus exercuit quidem, tamen eam non fecit directe obiectum inquisitionis philosophicae, et modum, quo fiat, reliquit sine ulteriore explicatione, quam instituit demum sequens epoca » (*Ueberweg*, I¹⁰, 80).

γ') *Cognitio intellectualis obiective spectata*. Etsi Democritus cognitionem intellectualem quantum ad naturam et originem vix a sensatione distinxerit, longe tamen aberat, eundem valorem ei attribuere: cognitionem intellectualem considerat uti *multo perfectiorem sensitiva*, etsi limitatam.

αα) *Veritas cognitionis intellectivae eiusque obiecta*. Quantum ad *veritatem*, cognitio intellectiva est, in oppositione ad cognitionem sensitivam « obscuram », cognitio « genuina », manifestans nempe nobis veritatem. « Cognitionem, quae per cogitationem fit, genuinam dicit, attribuens ipsi fidem ad veritatem dignoscendam (εἰς ἀληθείας κρίσιν), cognitionem per sensus obscuram vocat, denegans ei infallibilitatem in agnitione veri » (*Sext. Emp.* ap. *Mull.* 357, 1). Sic « ὁ λόγος ἐστὶ κριτήριον ὃν γνηστέην γνώμην καλεῖ (ib.). Veritatem autem cognitio intellectiva detegit, procedens ex phaenomenis, quae sensus offert, ut ex criterio, ad ignota. Statuit Democritus, « phaenomena esse criterium pro anticipatione (cognitione) ignotorum » ⁽¹⁾. Quod attinet *obiecta cognitionis intellectivae*,

calida aut nimis frigida fiat, eam disturbari ait, et sic veteres recte opinatos esse, posse talem hominem fieri sui impotem » (*Theophr.* De pens. 58).

(1) « τῆς μὲν τῶν ἀδύλων καταλήψεως τὰ φαινόμενα [εἶναι κριτήριον] » (*Sext. Emp.* Adv. Math. VII, 140).

īpsa cognoscit τὰ « ἐτεῖη » ὄντα, ea, quae revera sunt, nempe atomos et vacuum, cum sensus nobis renuntiet solum « τὰ φαινόμενα. » Sensibilia « non sunt secundum veritatem, solum existunt atomi et vacuum », quae ab intellectu deteguntur; sic intellectio penetrat « ad subtilius » (ἐπὶ λεπτότερον) (ib.), eius obiecta « τὰ νοητά », sunt vera. « Plato autem et Democritus ea solum existimant vera, quae ab intellectu cognoscuntur (τὰ νοητὰ ἀληθῆ εἶναι). Et Democritus quidem [hoc dicit] propterea, quia sensibile nulla realitate constat, quippe cum atomi, quae omnia constituunt, habeant naturam carentem omni sensibili proprietate » (*Sext. Emp. Adv. Math. VIII, 6*).

ββ) *Limitatio cognitionis intellectivae.* De paucis solum certam cognitionem habemus. « Revera nihil scimus, in profundo enim veritas latet (ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀληθείη) » (*Diog. Laert. ap. Mull. 358, 5*. Plura similia apud *Sext. Emp. Adv. Math. VII, 136 sqq.*). Quamvis autem gravibus verbis Democritus inculcet debilitatem cognitionis nostrae, tamen scepticis eum adnumerare minime licet, ut quidam fecerunt: propriam enim doctrinam firmiter proponit et contra Protagoram (*Sext. Emp. Adv. Math. VII, 389*) et generatim scepticos acriter insurgit, quos « litigatores et iurgiorum consarcinatores » vocat (*Clem. Alex. Strom. I, 3*) ⁽¹⁾.

γ) *Aliae proprietates animae.*

(1) *Aristoteles* notat, secundum Democritum uti cognitionem intellectivam sic etiam sensitivam utpote cum prima identificatam *debere esse veram*, immo cognitiones oppositas sensitivas esse dicendas veras. « Democritus animam et intellectum simpliciter idem esse putabat; etenim id, quod sensibus apparet, verum esse putavit (ἀληθὲς εἶναι τὸ φαινόμενον) » (*De an. I, 2*). « Quare Democritus aut nihil esse verum aut nobis esse ignotum ait. Et quia simpliciter sensum esse mentem putant, hunc vero alterationem esse, necessario aiunt verum esse id, quod secundum sensum apparet » (*Met. III, 5*). Attamen, uti ex ipsis verbis sat apparet, istae sunt *conclusiones*, quas *Aristoteles* deducit ex eo, quod Democritus non agnoscit discrimen inter utramque cognitionem entitative spectatam, nullo autem modo sunt doctrinae ab ipso propositae, cum discrimen essenziale inter cognitionem sensitivam et intellectivam *attento valore obiectivo* clare defendat.

α') *Carentia libertatis et immortalitatis animae.*

Nimis clarum est, in doctrina Democriti, secundum quem « ex necessitate fiunt omnia » *nullum locum esse pro libertate.* Neque de *immortalitate* animae sermo esse potest, cum atomi animam componentes in morte hominis relinquant corpus et sese ab invicem separent (vide citationes apud Zeller 901, 1). Quodsi permanentia singularum atomorum appellaretur immortalitas, uti plures posteriores materialistae loquuntur, sane non esset immortalitas *personalis*, sed solum permanentia materiae, ex qua anima erat constituta.

β') *Finis animae.*

αα) *Ipsa finis.* Ad quid ordinatur anima ut ad finem? Ad *beatitudinem*, quae stat in animae *tranquillitate* (εὐθυμία), « quam etiam bonum statum animae, harmoniam, symmetriam, absentiam passionum vocat » (Mull. 340, 1). « Sic optimum est, hominem vitam agere animo quam maxime laeto et quam minime tristi » (ib.).

ββ) Et qualia sunt *media* ad hunc statum tranquillitatis et hilaritatis animae obtinendum? *Non sunt bona extrinseca vel inordinata voluptas sensibilis.* « Animae felicitas vel infelicitas non in gregibus et auro consistit », « voluptas non in perituris rebus collocetur » (ib.); « non in corpore nec in divitiis sita est hominum felicitas » (ib. 5). *Scientia potius, honesta vita, dominium in passionibus animae tranquillitatem afferunt.* Beatitudo stat « in animo recto variarumque rerum exculto » (ib.); « hominibus animae tranquillitas oritur e modica voluptate atque e vita aequabili; omnis autem tam inopia, quam abundantia in deterius mutari magnosque in animo motus excitare solet » (ib. 341, 20). Hominis autem boni patria est totus mundus: Homini sapienti omnis regio aperta est; Ὁὐχὴς γὰρ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ ἕξμπας κόσμος » (ib. 354, 225) ⁽¹⁾.

(1) Propter hanc sententiam Democritus appellatus est « primus cosmopolita » (Arch. f. Gesch. d. Phil. VII [1894], 263). Supponi tamen debet, ipsum commendasse solum quandam benevolentiam universa-

Quodsi respicimus in totam Democriti de anima doctrinam, constat iam: uti iste philosophus corpora anorganica et ortum totius systematis mundi anorganici explicare tentavit ex solis atomis mobilibus et vacuo, sic *ex iisdem solis principiis derivat viventia, et omnes eorum actiones*. Anima est quidem corpus nobilissimum inter corpora, nempe ignis, attamen *merum corpus*, uti alia corpora; eius actiones sunt motus complicatissimi proprii viventium, attamen *meri motus physici* et ultimatum locales earundem atomorum.

D. Doctrina Democriti de Deo.

Consideratis corporibus anorganicis necnon viventibus, ultima iam se offert quaestio: quid Democritus docuit de Deo? Triplici sensu loquitur de diis, sensu improprio, vulgari, magis proprio.

a) *Sensu improprio* Democritus appellat deum *totam naturam*, nempe summam atomorum, ab aeterno a se existentium. Forte hoc sensu dixit: « Dii hominibus omnia bona olim et nunc dant » (*Mull.* 341, 13). Insuper *elementum relative perfectissimum*, nempe ignis, appellatur quid divinum et ideo et animas constantes ex igne necnon stellas ex eodem elemento compositas, deos appellavit. Sic secundum *Ciceronem* (*De nat. Deor.* I, 43) « principia mentis [atomos igneas] deos appellavit; » secundum *Ps. Plutarchum* (*Plac.* I, 7) « πῦρ » est quid divinum.

b) *Dii vulgares mythologiae* sunt pro Democrito solum partus phantasiae. Putat, poetas primo locutos fuisse de viribus physicis et moralibus et poetico modo appellasse ex. g. aerem superiorem Iovem, sapientiam Palladem, deinde populum his figuris poeticis realitatem attribuisse,

lem versus omnes homines et indifferentiam commorandi in quocumque loco, non autem voluisse renuntiare speciali amoris (patriotismo) erga propriam patriam.

occasione sumpta ex eventibus extraordinariis in natura accidentibus⁽¹⁾.

c) Demum *sensu magis proprio* admisit deos ut *entia superiora*, tamen corporalia et mortalia, etsi longius viventia quam homines. Sunt vero compositi ex atomis uti omnes aliae res, existunt in aere, se manifestant in somno hominibus et res futuras, quas clarius quam homines cognoscunt, manifestant. Sunt quoad rem *daemones populi*. Sic Democritus est primus, qui deos vulgares proposuit esse *viventia quaedam revera existentia*, superhumana quidem, tamen finita, et hoc sensu conciliationem quandam excogitavit inter philosophiam et religionem postea a multis acceptatam (vide Zeller, p. 936). Deum tamen *sensu proprio* penitus negavit: « nullus existit Deus immortalem naturam habens⁽²⁾. »

Et sic habemus iterum *eandem conclusionem*: Democritus explicat uti corpora anorganica et viventia mundana, sic etiam entia supermundana, quatenus ea admittit, *unice ex atomis et motu*, nullam realitatem superiorem agnoscens.

Et haec iam sufficiant ad conspectum habendum de Leucippi et Democriti⁽³⁾ systemate.

(1) « Videntes enim veteres, quae in coelo accidunt, ut tonitrua et fulgura, et fulmina et astrorum concursus solisque et lunae defectus perterrebantur, rati, deos esse eorum auctores » (*Sext Emp. ap. Mull.* 358, 4).

(2) « Democritus autem ait, quaedam simulacra appropinquare hominibus, et ex iis alia quidem benefica esse, alia vero malefica; hinc etiam optat, ut bona sibi simulacra occurrant. Ea autem esse magna et ingentia et difficulter quidem interire, non esse tamen interitui non obnoxia. Significare praeterea hominibus futura, cum adspectabilia sint et vocem emittant. Unde perceptam horum visionem antiqui deos esse putant, cum praeter hos non sit alius Deus habens naturam interitus expertem (μυθενός άλλου παρά ταύτα έντος θεού τοῦ ἀρθάρτον φύσιν έχοντος) » (*Sext Emp. ap. Mull.* 358, 3).

(3) Doctrinas explicatas generatim adscripsimus *Democrito*, invocantes fragmenta eius scriptorum et explicationes veterum. Notavimus, *fundamentalia dogmata* systematis atomistici provenire ab eius magistro *Leucippo*. De relatione inter utrumque sic accuratius iudicat

III. Iudicium de Leucippi et Democriti doctrina.

In *Anaxagora* consideravimus primum spiritualistam, primum dualistam quantum ad mundum et Deum, corpus et animam, primum theistam, qui in sua ideali conceptione universi exinde infinitos obtinuit asseclas. Alteri nunc spectaculo assistimus, nativitati systematis e diametro oppositi, quod et ipsum decursu temporum plurimos defensores nactum est, et cuius primum repraesentantem scriptor « historiae materialismi » (*Lange*) iure recenset Democritum. Systemati Anaxagorae ex intima persuasione assensi sumus. Quo longius autem distamus a doctrinis Democriti in se approbandis, eo religiosius cordi esse nobis debet, ut merita, quae aliunde certe habet, agnoscamus et sic iustum iudicium feramus de philosopho adversario ab ipso Aristotele tanti aestimato.

Subiiciamus imprimis crisi *fundamentalia dogmata* Democriti, notemus deinde *plura laudanda* in ipso et approbanda in eius doctrina, indicemus tertio *magnum influxum*, quem habuit.

1) Crisis instituitur fundamentalium dogmatum systematis Democriti.

Ad duo possunt reduci ea, quae sunt propria systematis Democriti, quorum primum est *character systematis*

Zeller: « Quamvis nomen Democriti apud adversarios et admiratores systematis atomistici fere oblivioni tradiderit nomen magistri, constat nihilominus, esse Leucippum, a quo nos physicam Democriti quantum ad omnes positiones fundamentales derivare debeamus. A Leucippo provenit reductio ortus et interitus rerum in unionem et segregationem corpusculorum ingenitorum et doctrina de atomis et vacuo; motus aeternus atomorum, quem etiam ipse potuit derivare unice ex earum gravitate; concursus atomorum, formatio vorticis et formatio mundi hoc modo effecta... natura ignea animae, subiectivitas sensationis. Quare principia fundamentalia physicae atomisticae, in quibus valor eius scientificus nititur, sunt proprietates ipsius Leucippi » (p. 944 cum nota 4).

materialisticus et atheisticus, secundum est *theoria atomistica materiae*.

Quid de utroque est censendum?

a) *Formalis materialismus et formalis atheismus ut character proprius systematis Democriti*.

Discrimen essentielle inter corpus et animam, mundum et Deum est signum distinctivum philosophiae *Anaxagorae*. Nullum est dubium, notam maxime fundamentalem systematis Democriti esse *plane oppositam*, nempe explicitam identificationem omnis realitatis cum materia et sic *formalem materialismum*, et directam negationem entis superioris, diversi a mundo materiali ac proinde *formalem atheismum*.

Imprimis systema Democriti est *formalis materialismus*. Materialismus enim est illa doctrina, quae totalitatem rerum explicat ex elementis mundi anorganici uti ex causa adaequata. Hoc facit Democritus. Corpora anorganica secundum ipsum constituuntur intrinsece ex atomis et vacuo. Quae atomi infinitae, praeditae gravitate, in vacuo infinito cadentes et fatali necessitate in invicem irruentes et se vario modo unientes sufficiunt ad originem corporum et systematis mundi explicandam: causa extrinseca non materialis, uti *νοῦς* ab Anaxagora introductus ad motum atomorum et ordinem mundi declarandum censetur esse superflua. Et quantum ad *corpora viventia*, atomi igneae quoad naturam cum aliis atomis convenientes, sunt elementa animarum, iterum unice fatali necessitate se unientia ad animas constituendas; motus autem atomorum ignis explicant actiones omnes vitales, sensitivas et intellectivas.

Demum etiam *daemones* vagantes per aerem sunt compositi ex eisdem atomis mundi corporalis, iisdem viribus praeditis. Sic habemus *plenum materialismum*: ex atomis unice extensione et motu instructis et interstitiis vacuis totum universum est aedificatum.

Est *materialismus formalis*, nempe materialismus *explicita ut talis cognitus* et propositus, materialismus « conscius » uti nunc loquuntur. Excepto *Anaxagora*, etiam antecedentes

philosophi non directe proposuerunt realitatem elevatam supra materiam anorganicam. Attamen quaestio, utrum materia mundi anorganici cum suis viribus physicis sufficiat, ut philosophice ratio reddatur omnium phaenomenorum, nondum erat explicite proposita, et *Ionii* materiam ex natura sua vivam censentes et *Fleatenses* suum ens extensum unicum ut cogitans concipientes, non explicite excluserunt, actiones sentiendi et cogitandi esse quid altius, quam sint actiones mere physicae, et sic non negarunt, eidem materiae utpote vivae convenire forte etiam proprietates superiores. Neque *Empedocles* directe exclusit, vires « amicitiae et odii » esse quid perfectius, quam sit materia anorganica ab his viribus ordinanda. *Leucippus* autem explicite suis atomis omnes alias proprietates praeter extensionem et mobilitatem denegavit et *Democritus* iam cognoscens doctrinam Anaxagorae de immaterialitate animae corpus vivificantis et intellectus divini mundum ordinantis has superiores realitates *directe reiecit*. Sic Democriti systema certe est *materialisticum ut tale explicite a suo auctore cognitum et propositum*⁽¹⁾.

(1) De hoc caractere materialistico systematis Democriti *nullus est dissensus*. Propter gravitatem rei audiantur quaedam testimonia recentiorum scriptorum historiae philosophiae. Notat *Zeller*: « Systema [Democriti] est plane materialisticum » (II, 947); « totum systema tendit ad hoc, ut superfluum reddat omnem realitatem praeter corporalem et omnem aliam vim agendi, praeter vim mechanicam; immo Democritus sese opponit directe intellectui [Anaxagorae] » (ib. 940). Et *Windelband*: « Democritus creavit primum systema materialisticum » (Gesch. d. Phil.² 86); « est materialismus conscius et explicitus » (ib. 89). Simili modo *Siebeck*: « Est primum systema materialisticum graecum » (Gesch. d. Psych. I, 59); « tentat [Democritus] sibi cohaerens, vitam derivare ex materia primitiva et ex motu » (ib. 60). Et *Lange* valde clare et exacte: « Est materialismus plena cohaerentia et clara conscientia evolutus (mit voller Konsequenz und klarem Bewusstsein durchgeführt) » (Gesch. d. Mater. I 6, 123); « revera materialismus, si non a priori confunditur cum hylozoismo et pantheismo, tunc demum est perfectus, si materia etiam concipitur pure materialiter, i. e. si eius elementa

Idem systema est *formaliter atheisticum*. Est *atheisticum*. Nam Deus sensu proprio significat ens intelligens et personale, a mundo adspectabili distinctum et eo superius. Iam vero Democritus excludit eiusmodi ens; uti enim audivimus, non est « θεὸς ἀφθαρτον φύσιν ἔχων ». Est systema *formaliter atheisticum*, nempe explicite et ex intentione Deus excluditur. Philosophi antecedentes Anaxagoram revera etiam Deum sensu proprio non admiserunt, identificantes omnes Deum cum universo materiali. Attamen quaestio de Deo ut a mundo distincto nondum explicite et philosophice erat mota. Anaxagoras primus eam proposuit et respondit: « intellectus est infinitus et sui iuris et nulli rei admixtus ». Sic demum « cum Anaxagora philosophia eo processit, ut spiritum a corpore distingueret; priusquam hoc esset factum, nondum erat locus ideae Dei sensu philosophico » (Zeller II, 951). Democritum eandem quaestionem tanti momenti contra Anaxagoram resolvit et eius νοῦν directe impugnavit et reiecit et sic sane proposuit *explicationem atheisticam universi explicite ut talem cognitam et intentam*.

Et hoc modo oppositio inter systema Anaxagorae et Democriti est ad culmen redacta: dualismus et theismus ex una parte, ex altera merus materialismus et atheismus.

b) Iudicium fertur de Democriti systemate, quatenus est formaliter materialisticum et atheisticum.

non sunt materia per se etiam cogitans, sed corpora, quae sese movent secundum principia pure materialia et, in se sine sensatione, producunt demum sensationem et cogitationem per certas formas combinationis... Discrimen inter Democriti atomos formantes animas et aerem calidum [qui ponitur simul cogitans] Diogenis de Apollonia, est non obstante omni superficiali similitudine plane fundamentale. Ille aer ponitur esse simpliciter materia cogitans; in se est capax sensationis et sese movet eo motu, quo sese de facto movet, virtute suae naturae cognoscentis (kraft ihrer Vernünftigkeit); Democriti atomi animam formantes se movent, ut omnes aliae atomi secundum principia mere mechanica et producunt in casu speciali, obtento mere mechanice, effectus entium cognoscentium » (ib.).

« Defectus omnis materialismi, non incongrue iudicat *Lange* (Gesch. d. Mater. I, 21), stat in eo, quod ibi concludit suam explicationem, ubi suprema problemata philosophica demum incipiunt ». Revera materialismus Democriti nullo modo philosophice explicat imprimis *ipsa principia universi*, nempe atomos et earum motus, deinde *formationem mundi* anorganici et viventium, tertio *ipsam vitam*. Sufficere autem debet has tres rationes potius indicare quam evolvere.

α) *Non explicantur ipsa principia in se considerata*, ex quibus totum universum construitur, nempe atomi et earum motus.

Proponuntur *infinite atomi* gravitate praeditae et *ab aeterno se in vacuo infinito moventes*. Vacuum causam non requirit, cum non sit realitas positiva. Atomi cum motu rationem sufficientem postulant. Si insistit Democritus, « aeternum non habere principium », aequivocatio latet. Aeternum secundum durationem certe non habet initium durationis, aeternum secundum extensionem non initium, ubi incipiat extensio; at omnis realitas positiva etsi aeterna debet habere *rationem sufficientem*, inde etiam atomi et earum motus, etsi supponantur ab aeterno exsistere⁽¹⁾.

(1) lure animadvertit *Aristoteles*, illud principium hac in generalitate admitti non posse, quippe cum sint res aeternae tamen fundatae in alio. Sic summam angulorum in triangulo aequivalere duobus rectis, est quidem veritas aeterna, fundata tamen in natura trianguli. In ulteriore autem explicatione etiam *Aristoteles* supponit suam doctrinam, et corpora coelestia immutabilia et terrestria mobilia esse ab aeterno. « Democritus Abderita opinatur, quod sempiterni et infiniti nullum principium est; ratio enim, cur aliquid ita sit, principium est; sempiternum autem infinitum est: itaque interrogare de eiusmodi re, cur sit, est quaerere, inquit, principium infiniti. Atqui propter eam rationem, propter quam censent non esse quaerendum, cur ita sit, iam nullius rei sempiternae demonstratio erit; et tamen esse plures res constat, quarum aliae quidem res semper fiunt, aliae vero semper sunt; nam et sempiternum est, quod triangulum habet angulos duobus rectis aequales, et diametrum incommensurabilem esse cum latere aeternum est; attamen causa horum aliqua et demonstratio est. Igitur

α') Quantum ad *atomos*, ipsae proponuntur ut *entia a se existentia* et sic in se rationem sufficientem habentia. Anaxagoras praeter suum infinitum *ᾠον* etiam admisit infinita spermata a se existentia; Plato et Aristoteles nihil animadvertunt quoad hanc utriusque philosophi suppositionem. In admittendis enim pluribus entibus finitis a se existentibus philosophi graeci nondum problema et difficultatem invenisse videntur, uti etiam nemo ipsorum neque a longe moveat quaestionem, utrum forte ens divinum a se existens alia entia e nihil produxerit et sic creaverit. Inde etiam Democrito ignosci debet suppositio, *atomos* infinitas a se existere posse. At *philosophia posterior* sufficienter et apodictice, etsi non inquisitione obvia, ostendit, ens a se existens debere esse *infinitum et unum*, et inde suppositionem fundamentalem materialismi plurium entium finitorum a se existentium admitti non posse.

β') Quoad *motum atomorum*, ipse in gravitate proximam rationem habere dicitur, et quidem motus cadendi i. e. se movendi deorsum. Hoc cadere ex persuasione veterum, quibus attractio universalis erat incognita, rationem sufficientem in proprietate absoluta gravitatis habere concipiebatur. Erat error communis, qui vitio verti non potest Democrito. Determinata tamen directio motus etiam in suppositione, motum propter gravitatem esse unicuique corpori naturalem, non explicatur, quia in vacuo absoluto di-

non omnium rerum principium quaerendum esse recte dicitur; at [omnium] rerum, quae semper aut sunt aut fiunt, non bene asseritur; sed earum solum rerum sempiternarum, quae principia sunt: principii enim cognitio quidem est, non autem demonstratio. Principium vero in rebus immobilibus quidditas est, in rebus autem, quae fiunt, iam multa adsunt principia, sed modo diverso, non omnia eodem, quorum principiorum unum numero est, unde motus » (De animal. gen. II, 6).

Quodsi Democritus, approbante Aristotele, insuper sustinet, motum *debere* esse ab aeterno, quia « tempus est ingenitum » (Phys. VIII, 1), etiam hoc legitime probari nequit, cum omnia argumenta Aristotelis pro necessitate motus ab aeterno sufficientem patiantur solutionem.

rectio deorsum non adest, ut recte Plato et post ipsum Aristoteles notarunt. « Leucippus et Democritus non attenderunt, quod motus naturalis deorsum in vacuo infinito esset impossibilis » (Zeller II, 886). Quare ut ipsae atomi, sic etiam motus atomorum non sufficienter explicatur. « De motu vero, unde et quomodo existentibus insit, et hi [Leucippus et Democritus] uti alii per negligentiam omiserunt » (Arist., Met. I, 4). Quodsi ortum motus consideramus in suppositione verae doctrinae attractionis universalis, tunc stat dilemma iam indicatum: si atomi concipiuntur ab aeterno esse in aequilibrio, in eo in aeternum sibi relictæ permanere debebant propter inertiam, qua se movere nequeunt; si erant in motu vel in inaequali distributione, qua motus oriri debebat, quaeritur, qualis sit ratio sufficiens, pro hoc motu vel inaequali distributione materiae. Ibi esse « aenigma insolubile » celeberrimus hodiernus assecla Democriti confitetur⁽¹⁾. Quare si non volumus illegitime ad ignorantiam vel scepticismum refugere, extrinsecum movens cum Anaxagora est supponendum: « intellectus materiam movere coepit »⁽²⁾. Et sic explicatio materialistica et atheistica universi iam quantum ad ipsa principia explicanda revera ibi sistit, « ubi altissima problemata philosophica incipiunt ».

β) *Non explicatur ortus corporum anorganicorum et viventium, praesertim attento ordine in eis vigente.*

Ponuntur a Democrito ex una parte atomi necessitate naturali cadentes et in se irruentes; ex altera parte ut effectus tandem prodeunt corpora anorganica cum toto systemate stellarum, corpora organica plantarum, brutorum,

(1) Vide Du Bois-Reymond, p. 172 notam.

(2) Ad rem Baeumker (Probl. d. Mat. 95): « Sed undenam initialis motus materiae per se inertis?... Responsum iam ante Democritum Anaxagoras dederat per suam doctrinam de intellectu mundum ordinante. Quod haec responsio non adsit, est defectus maxime essentialis in systemate Democriti... Est defectus, quo omne systema pure materialisticum corrui debet ».

hominum. Quo in effectu est *magnus ordo*. Iam in mundo anorganico est mirus ordo in elementis et eorum proprietatibus, combinationibus, distributione in variis locis, et praesertim in complicatissimo motu stellarum. Maior est ordo in corporibus organicis: Democritus ipse eum describit plenus admiratione. Ecce nunc *problema teleologicum*: suntne *atomi solae* caeca necessitate cadentes *ratio sufficiens* tanti ordinis, ita ut cum Democrito dici possit, « per caecam necessitatem naturae ex atomis compositum esse cosmum ». (*Stob. Ecl. Phys.* p. 442), vel debet cum Anaxagora *causa extrinseca intelligens* invocari: « intellectus omnia exacte ordinavit »? Ordo est conspiratio plurium elementorum et nostro in casu infinitorum ad unum, nempe bonum singularum rerum et totius universi; in caeco autem et fatali concursu atomorum non est ratio sufficiens pro *hac conspiratione* apparente in effectu.

« Teleologia, inquit *Zeller* (901), quae semper praepimis nixa est in consideratione vitae organicae, praecise tunc pugnam felicem incepit in Socrate cum naturalismo veteris physicae ». Quodsi verum est id, quod animadvertit *Lange*, quod nempe « absoluta causalitas [mere physica] » et « absoluta finalitas christianae philosophiae religionis » sunt « duae considerationes philosophicae universi maxime sibi cohaerentes (die beiden consequentesten Weltanschauungen) » (*Gesch. d. Mat.* I⁶, 14), electio inter Anaxagoram et Democritum non videtur difficilis pro aequo problematis aestimatore ⁽¹⁾.

(1) *Recentiores adversarii teleologiae* fere unanimiter quoad ordinem viventium ultimum refugium inveniunt in darwinismo, qui tentat explicare originem primorum viventium per generationem spontaneam ex materia anorganica et aliorum viventium per descendentiam ab illis primis viventibus. « Democritus, ait *Lange*, celebravit ordinem corporum organicorum, praepimis corporis humani, cum admiratione sapientis naturae inquisitoris... sed nullum invenimus apud ipsum tentamen, explicandi ortum rerum ordinarum ex caeca actione necessitatis naturalis. Utrum hoc sit defectus in eius systemate, vel

γ) *Ipsa vita non explicatur.*

Non solum corporum viventium et eorum ortus, sed etiam *ipsius vitae* proponitur a Democrito explicatio pure materialistica. Operationes sensitivae et intellectivae sunt operationes mere physicae et ultimam motus locales corporales, ipsa anima constat ex atomis igneis et sic est corpus non essentialiter differens ab aliis corporibus. *Anaxagoras* hac in quaestione in *alterum extremum* inciderat, postulans *pro omni vita*, etiam plantae principium cognoscens essen-

solum defectus in traditione [eius doctrinae], nescimus » (Gesch. d. Mater. 16 22). Addit tamen idem auctor, *Darwinum* praeunte Empedocle ortum ordinis explicasse sine interventu ordinatoris extramundani: in caeco concursu atomorum, iterato infinitis, sese formarunt etiam combinationes ordinatae, quae qua tales prae inordinatis capaces erant remanere. « Scimus, hanc ultimam explicationem [ortus ordinis] rudi quidem forma, tamen sufficienti claritate iam esse inventam a philosophica inquisitione Hellenorum. Id quod Darwinus, nixus magna abundantia cognitionum positivarum, praestitit pro tempore nostro, id largitus est philosophis antiquitatis Empedocles, principium simplex et apodicticum: ordinatum (das zweckmässige) ideo existit maiore numero, quia in eius natura situm est, sese conservare, cum inordinatum dudum perierit » (ib.). Attamen *duo obstant huic explicationi*. Imprimis, ut aliquid sese conservare possit, iam debet existere; iam vero praecise agitur, quomodo ex. gr. primae plantae sese formare potuerint ex atomis sibi relictis. Insuper aliquid ordinatum potest a vi maiore destrui, uti primae plantae sane facile destrui potuerint. Quaeritur, cur hoc non sit factum.

Gomperz animadvertit, atomistas « parum tetigisse » problema teleologicum, quod ipse clare sic indicat: « Explicandus est nexus et concursus plurium et saepe numerosorum organorum et partium organorum ad unum communem effectum; nec minus constructio organorum praesertim sensuum, tam apte dispositorum ad recipiendam actionem externorum agentium » (Griech. Denker 12 294). Et quid ipse respondet? « Etiam relate ad haec immensa aenigmata scientia retinet immobilem spem, felicem solutionem tempore futuro esse secuturam, quamvis expectationes, quibus plures tentamen solutionis propositum a Darwinio salutarunt, aliquantulum sint diminutae » (ib.). Attamen rei impossibilis, cuius duo millia annorum rationem reddere non potuerunt, neque a futuro tempore speranda est solutio.

tialiter idem uti in homine. Explicationem vitae *pure materialisticam non sufficere*, non est cur longe probemus, cum sit res sat clara: *singulae atomi igneae* sese moventes non supponuntur sentire neque intelligere, *p'ures autem atomi igneae* sese unientes et simul moventes affirmantur producere motum, qui sit sensatio et intellectio; evidens autem sit oportet, motus locales etsi complicatissimos et actiones cognoscendi esse *res essentialiter et inde etiam realiter diversas*, neque identificari posse, nisi laedendo principium contradictionis omni explicationi philosophicae valedicatur. Ad quod comprobandum non opus est, ut invocemus auctoritates Platonis vel Aristotilis: ipsi recentes historiographi philosophiae et alii complures a doctrinis Aristotelis quam longissime distantes insufficientiam explicationis materialisticae vitae cognoscitivae ultro concedunt (1).

(1) « Quod cognitio, ait *Windeiband*, ut actio vitalis sit quid specificè diversum a quolibet quomodocumque determinato motu atomorum, latuit hunc purum atomismum, et omnem eius posteriorem modificationem » (Gesch. d. Phil. I² 91). Et *Lange*: « Ex theoria atomistica explicantur hodie leges soni, lucis, caloris, mutationum chemicarum et physicarum maxima extensione, et tamen atomis solis hodie tam parum explicari potest etiam solum simplicissima sensatio soni, lucis, caloris, gustus etc. uti temporibus Democriti. Non obstante omni progressu scientiae et omni modificatione conceptus atomi, haec impossibilitas eadem remansit et non minuetur, si inveniatur completa theoria functionum [mere materialium] cerebri... In aeternum erit impossibile, pontem invenire inter id, quod sonus simplicissimus est ut sensatio subiecti, ut mea sensatio, et processus chemicos in cerebro, quos scientia debet supponere, ut eandem sensationem explicet ut factum in mundo obiectorum... Democritus hunc nodum gordicum cecidit (non solvit) » (Gesch. d. Mat. I⁶ 15). Et nota est confessio *Du Bois-Reymond* proponentis explicationem materialisticam cognitionis ut unum ex septem « aenigmatibus mundi ». « Nulla compositione, inquit, et nullo motu partium materialium potest pons fieri in regnum conscientiae. Motus potest solum motum producere... nullo modo capi potest, quomodo ex concursu atomorum actus conscius oriri possit. Ibi est limes alius nostrae cognitionis; ex conditionibus materialibus genus humanum per duo millia annorum nullos

Et insuper vitam moralem stare non posse cum materialismo atheistico, etiam est sat evidens. Quid sibi volunt consilia Democriti in se optima, virtutem excolendi, vitium vitandi, si homo physica vi necessario impellitur ad omnes suas actiones? Et supponendo etiam, hominem esse liberum, sufficitne ille solus finis mere eudaemonisticus, nempe tranquillitas animae obtinenda, ut homo eius solius intuitu in tot difficultatibus a tramite virtutis non declinet? (2).

Et sic legitime iam patet, considerationem materialisticam et atheisticam universi philosophice non posse sustineri: necessitas intellectus Anaxagorae et spiritualitas

progressus fecit. Nunquam faciet progressus » (Ueber die Grenz. d. Naturerk. 1898 p. 42.45.)

Effugium recentius propositum ad explicandam cognitionem ex materia anorganica stat in eo, quod haec ipsa materia anorganica et ultimae eius atomi iam concipiantur ut animata et cognoscitiva. Sic *Haeckel*, *Paulsen*, multi alii.

Attamen imprimis gratis et contra omnem rectam rationem attribuitur omni materiae cognitio.

Deinde, si « anima » atomorum cum Haeckel declaratur esse solum « energia potentialis », « forma motus », haeretur in explicatione materialistica et ratio nullo modo redditur cognitionis. Quodsi atomis iam conceditur *vera cognitio*, in eis etiam supponendum est principium altius, quam est id, quod potest fundare unice actiones physicas, mechanicas, chimiques et sic iam relinquendus est merus materialismus. Si insuper in homine concederetur propter cognitiones altiores principium revera spirituale, tunc *dualismes* inter corpus et spiritum iam esset agnitus et quaestio de vita mundi anorganici esset sane minoris momenti.

(2) Quod idem expressit praeclarus scriptor evolutionis systematis oppositi materialismo Democriti, nempe « idealismi », in introductione sui operis (Willmann, Geschichte des Idealismus), verbis pronuntiatis a *Champagny*, quando Littré est receptus in academiam Parisiensem: « Scientia, quae haeret in elementis corporalibus et absolvitur in factis recensendis, quin ad ultimas rerum causas [veras] procedat, nunquam poterit nobis satisfacere. Homo indiget alia cognitione et occupatione pro suo intellectu, alio solatio pro sua vita, alia spe in rebus adversis, aliis floribus ad ornanda sepulchra patrum, aliis cantibus canendis ad cunas suorum infantium ».

animae nostrae a Democrito minime sunt refutatae. Quod Democritus immediate huic doctrinae opposuit suum systema plane contrarium, sub uno respectu non caruit utilitate: « hic passus [proponendi materialismum] erat audax, magnus et methodice summi momenti... insufficientia omnis explicationis pure mechanicae tandem hoc solo modo apparere potuit » (*Lange, Gesch. d. Mat., 9*).

Et sic sat indicatum esse putamus, systema Democriti, quatenus est *materialisticum et atheisticum*, nullo modo dare sufficientem explicationem philosophicam universi.

2) Iudicium fertur de Democriti systemate, quatenus est *atomisticum*.

Purus materialismus natura sua unitus cum atheismo est character fundamentalis philosophiae Democriti. Proponit vero Democritus suum systema materialisticum *sub forma atomismi*, materiam quam solam admittit, resolvens in atomos. Qui atomismus est *altera nota* propria systematis Democriti. Indicemus *characterem atomismi Democriti* et de eo *iudicium* feramus,

a) *Character atomismi Democriti: atomismus mechanicus*. Imprimis Democritus proponit atomismum sensu proprio, affirmans directe in oppositione ad Empedoclem et Anaxagoram, ultimas corporum particulas *esse indivisibiles*. Sic introduxit conceptum « atomi » in philosophiam, nempe corpusculi extensi et saltem physicis viribus omnino indivisibilis; eius systema inde etiam appellatur simpliciter « atomismus ». Quoad ultiores *proprietates atomorum*, Democritus transferebat homogeneitatem entis unius Eleatensium in atomos, eas concepit ut habentes unice eas proprietates, quae proxime continentur in conceptu realitatis corporalis in oppositione ad non corporalem, nempe extensionem cum impenetrabilitate et mobilitate ⁽¹⁾. Insuper etiam *gravitatem* eis

(1) « Atomistae essentiam materiae prima vice determinarunt (habent fixit). Ex omnibus proprietatibus rerum attribuerunt materiae solum proprietates simplicissimas, ad repraesentationem rei apparen-

attribuit. Gravitationem conceperunt veteres ut tendentiam sese movendi deorsum; si eam sibi ut vim repraesentabant, tamen certe non conceperunt ut vim attractionis inter atomos ad invicem ⁽²⁾. Quare si gravitas ut propria vis concipitur, haberemus *atomismum mechanicum moderatum*, admittentem nempe in atomis simul cum massa extensa eandem specificè vim gravitatis; in altero casu esset *atomismus purus*, negans omnes vires.

tis in tempore et spatio necessarias, et ex eis solis summam phaenomenorum explicare studuerunt » (*Lange*, *Gesch. d. Mater.* 16, 8). Simili modo *Zeller*: « Atomis nullas alias proprietates attribuere debemus, quam eas, sine quibus substantia extensa cogitari nequeat; est solum realitas spatium implens; materia qua talis ulterius non est determinata [per qualitates] » (II, 851).

Quod attinet *viam*, qua Leucippus et Democritus pervenerunt ad *atomos sic concipiendas*, retulimus ex *Aristotele*, ipsos ortos esse ex doctrina Eleatensium (p. 182, 1). Aliqualis dissensus viget hac in re recentius inter *Zeller* et *Baeumker*. Conveniunt ambo in eo, quod Leucippus et Democritus proxime non « per analysim factorum obiectivorum » sint adducti ad concipiendas atomos plane homogeneas et omnibus qualitatibus carentes (*Baeumker*, *Probl. d. Mat.* 57; *Zeller*, II, 859). Putat tamen *Baeumker*, Leucippum et Democritum exclusisse ab atomis diversas qualitates potius *argumento a posteriori*, nempe excludendo ab eis propter diversitatem sensationum sensibilia propria. E contra censet *Zeller*, eos sibi formasse proxime unice *a priori* conceptum atomi uti realitatis extensae qualitatibus carentis, transferentes summam homogeneitatem entis unius Eleatensium ad illas atomos, eos autem illam rationem a posteriori ex sensatione desumptam potius considerasse *ut confirmationem* proprii conceptus atomi. « Intentionem habebant, facta experientiae ex pleno et vacuo ut unicis causis explicare, ... inde debebant omnes atomos ponere esse homogeneas et qualitativas differentias declarare esse solum apparentes » (1. c.). Quae quaestio sane *non est tanti momenti* neque erit facile, eam cum certitudine solvere.

(2) *Brandis* videtur putare, gravitationem *non esse vim* ex mente Democriti: « Motus convenit atomis sine vi insita » (*Gesch. d. Griech. Roem. Phil.* I, 312). Prudenter notat *Zeller*, gravitationem certe non concipi a Democrito uti *vim attrahendi exercitam inter ipsas atomos*, uti nunc concipimus attractionem universalem vel affinitatem: « Non adest nisus insitus in atomos » (II, 886, 2; idem latius III, 40, 4).

b) *Iudicium fertur de Democriti atomismo.*

Supponimus ex antea dictis, solas atomos non explicare *vitam*, inde loquimur de atomismo coarctato ad *regnum anorganicum*. Possuntne corpora anorganica concipi constare ex atomis vel solum mobilibus sine ullis viribus, vel ad summum praeditis unice viribus motricibus, specificè eisdem in omnibus atomis? *Discontinuitatem* corporum anorganicorum ulterius se extendere, quam *Aristoteles* pluresque post ipsum putarunt, qui etiam maiores massas ex. gr. aquae considerabant ut stricte continuas, *videtur esse certum*. Communiter iam admittitur, eam se porrigere usque ad moleculas, secundum plurimos physicos et chimicos pluresque philosophos procedit usque ad atomos constituentes moleculas, secundum recentissimam theoriam electronorum etiam atomi sunt adhuc compositae. Sic principium fundamentale atomismi statuens, ipsa corpora anorganica constare ex ultimis particulis physice indivisibilibus et essentialiter immutabilibus, invenit amplam apud posteros approbationem, quamvis sit dissensus magnus de natura et proprietatibus atomorum. Longum sane esset, intrare in has controversias. Sufficere debet, indicare solum quaestionem spectantem proxime atomismum Democriti, utrum ultimae corporum partes, qualescumque sunt (atomi vel electrona), possint concipi vel ut unice extensae et mobiles et omnibus viribus carentes vel ad summum dotatae viribus eisdem motricibus. Placet conceptio atomorum omnibus viribus carentium pluribus physicis et mathematicis ⁽¹⁾, sine dubio, quia

(1) Sic *Galilei* magni aestimans Democritum ut physicum et mathematicum tribuit atomis solum ea, quae proxime in conceptu corporis continentur et inde removel ab atomis omnes qualitates. « Per tanto io dico, che ben sento tirarmi dalla necessità, subito che concepisco una materia o sostanza corporea, concepire insieme, che ella è terminata e figurata di questa o di quel luogo, in questo o in quel tempo, ch'ella si move, o sta ferma, ch'ella tocca o non tocca un altro corpo, ch'ella è una, poca o molta; nè per veruna immaginazione posso separarla da queste condizioni » (Il saggiatore; Op.

extensio et motus possunt facile etiam imaginatione repraesentari, non vero vires ⁽¹⁾. Argumenta pro *indivisibilitate* atomorum ab ipso Democrito allata intentum non probant, ideo etiam quia probant nimis, nempe non solum indivisibilitatem physicam sed etiam absolutam et mathematicam ⁽²⁾.

compl. Firenze, 1842-50, IV, 46). Eodem modo *Cartesius* explicat, unicuique attributum essentiale corporis esse extensionem, cum omnes alias proprietates in conceptu corporis omittere possimus. « Cognoscemus, inquit, naturam materiae vel corporis generatim non in duritie, pondere, colore vel alia qualitate sensibili consistere, sed solum in eius extensione in longum latum et profundum » (*Principia Philosophiae*, II, n. 4). Et *Secchi*: « Così tutto dipende dalla materia e dal moto e siamo ricondotti alla vera filosofia inaugurata dal Galileo, chè cioè in natura tutta è moto o materia, o modificazione semplice di questa per mera transposizione di parti o qualità di moto » (*L'unità delle forze fisiche*, [1874], II, 377. Et uti iam notavimus (p. 102), *Du Bois-Reymond* considerat hanc conceptionem atomorum ut ultimum terminum perfectionis, ad quam scientia naturalis tendere debet.

(1) « Conceptus illi [extensionis et motus] inquit *Lange* (*Gesch. d. Math.* I, 16), sunt sensibus pervii et ideo apti ad scientiam naturalem ». Recte autem notat *Windelband*, plene in consensu cum philosophia Aristotelis, etiam in conceptu extensionis et motus localis difficilia latere problemata philosophica. « Est praeiudicium proveniens ab imaginatione, quod extensio localis et motus, sint quid simplicius, clarius, magis vacuum problematibus, quam propriae [qualitativae] determinationes et mutationes » (*Gesch. d. Phil.* 2 88).

(2) Illas rationes pro *indivisibilitate* atomorum allatas indicavimus p. 185. Si dicit Democritus, continuum utpote plane homogeneous, ubique cohaerens et vacuum in se non continens, non praebere locum, ubi dividatur, supponere videtur, divisionem stare in separatione contiguorum et non introductione limitum interiorum, qui antea non aderant; quod autem potius hic quam alibi isti limites introducantur, dependet a causa dividente. Si affirmat, ex una parte divisionem, si fieri posset, debere exhaustire divisibilitatem per partes actu infinitas, ex altera autem parte infinitas ultimas partes admitti non posse, quippe cum partes infinitae inextensae nullam extensionem faciant, infinitae autem partes extensae ad invicem additae facerent quodlibet continuum infinitae extensionis, tunc non attendit ad alteram hypothesim Anaxagorae et Aristotelis, sequentem ex natura continui et statuentem, divisionem continui posse protrahi in indefinitum, quin

Neque legitime ostendit Democritus *homogeneitatem* atomorum ⁽¹⁾.

Ad quaestionem ipsam dicendum videtur:

α) Atomī *sine ullis viribus* in se consistere nequeunt et phaenomena explicare non valent.

β) Certum etiam est, atomos praeditas *sola gravitate* ad mentem Democriti, qua unice cadant, et omnibus aliis viribus carentes, qua in invicem agant, non sufficere ad facta explicanda:

γ) Quare atomi debent habere *vires*, quibus in invicem agant. Neque tamen facile apparet, quomodo *eadem specificae vires motrices* explicent omnia phaenomena mundi anorganici, uti affinitates proprias elementorum inter se diversorum. Quare physici et chimici supponunt potius, atomos speci-

unquam ad ultimas partes perveniatur. Demum nihil valet, quod *Lucretius* cantat, maximum et minimum continuum divisibilitate in indefinitum supposita, esse eiusdem extensionis, cum utrumque eodem modo in partes semper ulterius divisibiles dividi possit. « Praeterea, nisi erit minimum, parvissima quaeque corpora constabunt ex partibus infinitis; quippe ubi dimidia partis pars semper habebit dimidiam partem, nec res persiniet ulla: ergo rerum inter summam minimamque quid escit? » (I, 609 sqq.). Clarum enim est, partes correspondentes, in quas maximum continuum et minimum dividuntur, uti esset dimidia pars bovis et muscae, non esse eiusdem extensionis.

(1) Si Democritus *homogeneitatem* atomorum forte confirmavit per principium, solum simile in simile agere posse, hoc principium probat quidem, debere esse quandam proportionem inter agens et patiens, non autem plenam homogeneitatem. Si Democritus implicate, Galilei, Cartesius alii explicite contendunt, in conceptu corporis contineri solum, quod sit realitas extensa et mobilis, dicendum est, extensionem et mobilitatem esse quidem notam (accidens proprium), qua corpus physicum a re non corporali sufficienter distinguatur, minime vero eo ipso ex conceptu corporis immediate constare, corpora, quae apud nos de facto existunt, non habere insuper alias proprietates, uti vires agendi, quae debent esse specificae diversae, si corpora sint specificae diversa. Argumentum vero invocatum pro non realitate sensibilibus propriis ex diversitate sensationum ad summum excluderet has qualitates ab atomis, non autem qualescumque alias qualitates uti sunt vires ex. gr. attrahendi.

fice diversas pro diversitate elementorum et sic instructas viribus specificè diversis. Constat proinde communi consensu, *atomismum forma Democriti esse insufficientem* ⁽¹⁾.

B. Laudanda in Democrito et approbanda in eius doctrina.

Purum materialismum et durum atheismum Democriti plane reiicere debuimus neque eius atomismum acceptare potuimus. Eo libentius recensemus quaedam in ipso laudanda et in eius doctrina approbanda.

1) Plura in Democrito laudanda.

Duo ipse Aristoteles laudibus effert in Democrito, nempe *summum eius studium sciendi* coronatum vasta eruditione et *quandam cohaerentiam*, consequentiam uti dicunt, in eius systemate.

(1) Recte Zeller et Baeumker notant, maximam esse differentiam inter atomos Democriti et modernorum physicorum, de qua ne adhuc postea.

Variis locis ipse Aristoteles impugnat atomismum Democriti, praesertim De gen. et corr. I, 2 et 8; De coelo III, 4; Phys. IV, 8. Principalia, quae in doctrina Democriti vituperat, sunt ista:

- a) atomos non esse amplius divisibiles;
- b) atomos esse infinitae multitudinis;
- c) ex atomis sine qualitatibus se formare corpora qualitates habentia;
- d) ex atomis solum mobilibus formari corpora inter se cohaerentia;
- e) non existere finalitatem in mundo anorganico;
- f) omnia corpora esse gravia et non esse corpora absolute levia;
- g) vacuum esse admittendum.

Patet, penultimam rationem non recte obiici et de valore ultimae iure controverti. Cfr. Zeller III, 286, ubi diffusius argumenta Aristotelis contra Democriti atomismum enumerantur.

De gener. et corr. I, 2 comparat Aristoteles atomismum Democriti cum doctrina Platonis de compositione corporum ex superficiebus, eumque relative positioni magistri praeferat, de qua dure iudicat: « hoc ipsum, fieri dissolutionem corporis usque ad superficies cancellos rationis egredi ».

a) *Summum studium sciendi.*

« Hic videtur de omnibus cogitasse » (De gen. et corr. I, 2), est singulare elogium Democrito ab Aristotele factum. Et ipse philosophus abderitanus declarasse refertur, se praeferre inventionem unius veritatis possessioni regni Persarum (*Euseb.*, Prop. ev. XIV, 27). Cives propriae urbis nativae eum appellasse dicuntur « σοφίαν » (*Zeller*, 844)⁽¹⁾. Et revera omnibus scientiis singulari studio se dedit: philosophiae, mathesi, astronomiae, physicae, poeticae, eloquentiae. Vastitas eius doctrinae praesertim in rebus physicis elucet ex fragmentis nobis conservatis, et sic intelligitur, Aristotelem nullum praedecessorem in quaestionibus physicis tam saepe invocare, uti Democritum⁽²⁾. « De nulla mutatione, inquit ex. gr., nisi superficietenus quidquam ullus definivit, praeterquam Democritus » (l. c.).

b) *Cohaerentia in eius systemate.*

Laudat insuper *Aristoteles* quandam cohaerentiam in systemate Leucippi et Democriti. « Una autem ratione et via maxime de omnibus definiverunt Leucippus et Democritus » (De gen. et corr. I, 8). Problema sibi proposuerant,

(1) Factum, tamen sane non certum narrat *Diogenes* (IX, 36), ostendens, quanta intensitate se studiis dederit. « Adeo vero studiosum fuisse, ut in horto domum circumdante cellulam seligeret, ibique seipsum includeret. Et cum aliquando ipsius pater bovem ad immolandum adduxisset ibique alligasset, tamdiu hoc ab illo non fuisse cognitum, donec ille (pater) eum sacrificii causa excitavit ac bovis admonuit ».

(2) « Nullus alius philosophus in rebus naturalibus saepius citatur, quam Democritus, quia iste sua inquisitione exactissime in res particulares intraverat » (*Zeller*, p. 952).

Superans quoad abundantiam scientiae omnes, quoad acumen ingenii et cohaerentiam doctrinae plurimos praecedentes et coevos philosophos, Democritus per singularem unionem utriusque proprietatis factus est praedecessor Aristotelis, qui ipsum saepe invocatur, saepe eo utitur, et magna aestimatione de eo loquitur » (ib., 850, 4).

ex atomis, quibus homogeneitatem unici entis Eleatensis tribuerunt, et vacuo explicare universum. Ferrea quadam consequentia hoc peregerunt, quatenus ex una parte per atomos et vacua omnes res positive explicare tentarunt et ex alia parte eliminarunt, quaecumque puro materialismo non cangruerent. In atomis ipsis nullae potuerunt esse differentiae qualitativae et inde nec sensibilia propria. In formatione universi $\nu\omicron\varsigma$ Anaxagorae erat relinquendus et cum ipso omnes causae finales erant negandae. Casus non potest exsistere, sed omnia naturali necessitate eveniunt. Anima nihil potest esse nisi corpus et in ea libertas vel personalis immortalitas locum non habent. Dii possunt esse unice combinationes atomorum cum solo privilegio longioris vitae. Acumen ingenii in construendo hoc aedificio nemo negare potest ⁽¹⁾. Alia tamen ex parte etiam considerandum est, esse sane multo facilius, ex principio claro a priori statuto, legitime consequentias etsi durissimas et omni rectae rationi repugnantes deducere, quam a posteriori investigare, quidnam sit natura diversarum classium rerum, constituentium universum. « Severitas et cohaerentia ipsorum explicationis universi pure mechanicae et physicae est laus et defectus systematis » (Zeller II, 952).

2) Plura approbanda in Democriti doctrina.

Plenus sit consensus oportet, plures sententias Democriti praesertim in physica et astronomia veros triumphos celebrasse. Sunt vero praecipue istae:

a) *Gravitas omnium corporum.*

Omnia corpora gravia esse sustinet Democritus. Cui

(1) Laudat Lange generatim « donum consequentiae » apud Hellenos. « Cum libertate et audacia spiritus Hellenorum unitum erat innatum donum consequentias deducendi, principia generalia acurate et distincte exprimendi, principia inquisitionis firme et tenaciter retinendi, conclusiones clare et dilucide ordinandi; uno vero: talentum deductionis scientificae » (Gesch. d. Mater. I, 7).

doctrinae Plato et Aristoteles sese opposuerunt, affirmantes, quaedam corpora, uti ignem, esse natura sua levia et inde insita vi, non per pressionem aliorum corporum, sese movere sursum in proprios locos. Aristotelica haec explicatio per totum medium aevum vixit. Democritum hac in re veritatem attigisse, *Galilei* per rationes et experimenta non sine magna oppositione tandem apodictice probavit⁽¹⁾.

b) Conservatio summae quantitatis.

Summam quantitatis et ponderis corporum remanere eandem et sic vigere principium conservationis massae, docet Democritus. E contra Aristoteles putavit, in mutatione elementorum in invicem quantitatem et pondus variari, ita ut ex. gr. massa aquae verti possit in massam aeris minoris ponderis. Doctrinam Democriti etiam hac in re plenam victoriam reportasse, est notissimum.

c) Exsistentia vacui.

Defendit Democritus exsistentiam vacui ad motum localem corporum explicandum, Aristoteles eius possibilitatem et exsistentiam intra nostrum mundum negat. Attamen possibile esse vacuum etiam inter corpora nostri mundi debet concedi, et plures cum Democrito etiam realem eius exsistentiam defendunt et quidem propter idem motivum nempe ad motum localem explicandum.

d) Homogeneitas materiae stellarum et corporum terrestrium.

Stellas ex materia specificè eadem factas esse uti corpora terrestria, statuit Democritus. Aristoteles censuit, materiam stellarum esse specificè diversam a nostris corporibus, stellas insuper esse plane immutabiles et unice localiter mobiles. « Oportet, ait, ex iis, quae semper similiter se habent et nullam mutationem subeunt, veritatem

(1) Cfr. Archiv f. Gesch. d. Phil. VII (1893), 234 sqq., ubi sunt textus ipsius *Galilei*.

venari. Talia autem sunt corpora coelestia: haec enim non quandoquidem talia, rursus autem alia apparent, verum semper eadem nullius mutationis participantia » (Met. XI, 6). Iterum est meritum Galilei, hanc controversiam definitive solvisse et ortum et interitum stellarum necnon mutationem macularum solis ad oculos demonstrasse.

e) Existentia aliorum mundorum.

Nostrum mundum, nempe systema stellarum, ad quod nostra terra pertinet, non esse unicum mundum, affirmat Democritus putans, esse infinitos alios mundos vacuo a sese separatos⁽¹⁾. Aristoteles e contra sustinet, systema stellarum, cuius nostra terra est pars, esse formae rotundae aliumque mundum plane distinctum a nostro esse impossibilem (De gen. et corr. I, 8). Doctrina de forma rotunda nostri systematis mundalis sustineri non potest; existentiam aliorum mundorum, si non realem saltem possibilem esse, nemo est, qui dubitat. « Numerum infinitum esse mundorum, diversorum per suam magnitudinem, alios ornatos esse pluribus lunis, alios esse sine sole et luna, alios mundos sese formare, alios destrui per collisionem, quosdam esse sine aqua, — si istas et similes sententias legimus, putamus, nos audire vocem astronomi nostri temporis » (*Gomperz*, Griech. Denk. I, 295). Et sic concedi omnino debet, Demo-

(1) Quam doctrinam Democriti nobis *Hippolytus* conservavit (Contra haer. I, 13): Dicit Democritus, « infinitos esse mundos et magnitudine differentes, in quibusdam autem non esse solem neque lunam, in quibusdam autem maiores nostris et in quibusdam plures. Esse autem mundorum inaequales distantias, et alicubi quidem esse plures mundos, alicubi autem pauciores, et alios quidem crescere, alios permanere in suo statu, alios denique perire, et alicubi exsistere, alicubi deficere, perire autem in se invicem irruentes. Esse autem quosdam mundos privatos animalibus et plantis et quolibet humido ».

critum in pluribus quaestionibus physicis⁽¹⁾ et astronomicis veritatem prae Aristotele attigisse⁽²⁾.

Pluribus etiam persuasum est, doctrina Democriti de *subiectivitate sensibilibum propriorum* aliam plenam victoriam reportasse de Aristotelis opposita sententia. Dubitamus tamen hanc doctrinam simpliciter triumphis Democriti ad numerare, uti statim inaicabimus.

C. Influxus magnus Democriti in philosophiam posteriorem.

Duabus praesertim doctrinis Democritus influxum exercuit in posteros. « Democritus, ait *Buechner*, est celebrer pater materialismi philosophici antiquitatis et atomismi » (Kraft u. Stoff, [1894] 16). Multo minoris sane momenti est eius doctrina de *subiectivitate sensibilibum* propriorum, quae

(1) Quoad *celeritatem, qua corpora cadunt in vacuo*, Democritus supponit, uti vidimus, graviora corpora cadere celeritate proportionata ipsorum massae. E contra Aristoteles affirmat, in vacuo, in quo omnis resistentia medii desit, omnia corpora debere cadere cum eadem celeritate; addit tamen, hoc pugnare, cum sint corpora absolute levia et inde praecise sequi, etiam vacuum repugnare.

Idem *Galilei* iterum probavit, imprimis a priori secundum Aristotelem, deinde a posteriori, quando per machinam pneumaticam vacuum (continens quidem adhuc aetherem, qui tamen non resistit), facere potuit, verum dixisse Aristotelem, corpora in vacuo eadem celeritate cadere. Ratio intrinseca explicandi hoc phaenomenon, quod corpora eadem celeritate cadant in vacuo, dependet a quaestione de *natura gravitatis*, id quod Galilei magno suo ingenio iam perspexit. Proponitur nunc theoria, attractionem et inde gravitatem exerceri non inter maiores massas, qua tales, sed inter ultima elementa massarum eodem modo constituta; tunc ergo maior et minor numerus eiusmodi ultimorum elementorum ad invicem unitorum non mutat celeritatem cadendi corporum in vacuo.

(2) De sentiitiis Democriti physicis et astronomicis a posterioritate approbatis plura habet *Loewenheim* (Archiv f. Gesch. d. Phil. VII (1893), 230 sqq.), qui auctor tamen generalem influxum Democriti nimis exaggerat.

tamen et ipsa assecclas nacta est quam plurimos. Consideremus breviter illa tria.

1) Influxus materialismi Democriti.

Purus materialismus, uti proponitur a Democrito, est necessario unitus cum pleno atheismo. Immediatos discipulos materialisticos Democritus non multos habebat, quippe cum philosophia attica paulo post oriens eius doctrinam ad tempus represserit. Transacta vero celeriter epoca summae perfectionis philosophiae graecae, Democriti materialismus resuscitatus et ab *Epicuro* († 270), qui etiam solum atomos et vacuum admisit, finxit praeter mundum nostrum visibilem deos aeternos quidem, sed corporales et mundi curam nullam habentes, beatitudinem vero posuit in « ἀταρξεία », i. e. animae tranquillitate obtinenda moderato usu voluptatum sensibilium. Epicuri systema plane materialisticum introductum est apud Romanos per *Lucretium Carum* († 55), qui versibus materialismum celebravit et vehementer invectus est praesertim in immortalitatem animae. Philosophia christiana repressit materialismum per plures quam mille annos. Nascente vero recente philosophia aristotelicae opposita, materialismus iterum apparuit et primo quidem in Anglia per *Hobbes* († 1679), deinde in Gallia per *De La Mettrie* († 1751), *Helvetius* († 1771), *Holbach* († 1789), demum secunda parte saeculi transacti in Germania per *Fuerbach*, *C. Vogt*, *Moleschott*, *Buechner*, *Strauss*, *Renan*, alios. Inter quos proponit *Strauss*, ipsum nomen Dei esse e lingua eliminandum, et eius loco adhibendum « universum », *Renan* vero nomen Dei retinendum censet, ad significandam « summam nostrarum necessitatum supersensibilium ». Nostris vero diebus materialismum et atheismus Democriti largissime divulgatus est non solum apud doctos, sed etiam apud plebem socialismo deditam. Sic constat, patrem materialismi revera habuisse decursu tempore innumeros filios. Historia etiam docet, hanc doctrinam tantopere inimicam religioni et moribus tunc maxime solere propagari, quando nationes in

statum peiorem declinant. Non prius in ipsa Graecia materialismus magnum progressum fecit, quam illa natio, magistra orbis terrarum in scientiis et bonis artibus, esset exhausta et libertatem politicam tam gloriose antea defensam iam perdiderat. Apud Romanos vero materialismus demum tempore imperatorum triumphum egit, cum imperium, quod sibi totum fere mundum subiecerat, iam versus dissolutionem et ruinam tenderet ⁽¹⁾. In Gallia materialismus praeparavit revolutionem et multi timent, ut hodiernus materialismus praelusio sit alterius revolutionis socialis ⁽²⁾.

2) Influxus atomismi in posteriorem philosophiam.

Cum Democriti materialismus etsi innumeros habens assecclas sit potius degeneratio verae scientiae, eius atomismus quoad ideam fundamentalem inspectus est doctrina attentione digna. Est vero atomismus generaliter consideratus doctrina asserens, corpora anorganica non esse continua in maioribus massis suis, sed ultimatim constare ex *minimis particulis physice indivisibilibus*, quae sint proxima subiecta actionum et passionum. Patet, theoriam hanc respi-

(1) « Inter populos antiquitatis, inquit *Lange*, nulla forte natio ex sese longius aberat a doctrinis materialisticis, quam populus romanus... Talentum organisationis simul cum caractere bellico hanc nationem reddidit magnam et ipsa scivit hoc cum superbia... Lucretius sine dubio magnum influxum exercuit ad propagandam philosophiam Epicuri apud Romanos. Culmen assecuta est sub imperio Augusti; nam etsi tunc nullus repraesentans uti Lucretius amplius esset, tamen omnes illi hilares poetae, qui Maecenatem et Augustum circumdabant, huic philosophiae erant dediti » (Gesch. d. Mat. II, 97, 101).

(2) « Quaestio materialismi, sic idem auctor animadvertit ad finem suae historiae materialismi, est signum serium nostri temporis... Saepe epoca materialismi erat tranquillitas ante tempestatem, quae erupit ex ignotis abyssis et mundo dedit novam formam. Finem imponimus nostro labori eo tempore, quo quaestio socialis excitat Europam: est quaestio, in cuius vasto campo omnia elementa revolutionaria scientiae, religionis, politicae putant, se invenisse locum propitium pro magna pugna decisiva » (ib. II, 516, 61).

cere proxime solum mundum anorganicum et non includere in se negationem dualismi inter animam et corpus, mundum et Deum. Iam vero negari nequit, hanc doctrinam atomorum indivisibilium a Democrito propositum splendidum habuisse successum. « Momentum doctrinae atomisticae, ait *Baeumker*, probatur per eius effectus. Influxus est maior, quam ullius alterius philosophiae naturalis antiquitatis » (Probl. d. Mat. 82). Atomismus est « hypothesis, inquit *Gomperz*, habens inauditam vim vitalem et longitudinem vitae, fertilitatem singularem et numquam deficientem; est baculus et suffulcrum progressus physicae et chimicae usque ad nostros dies » (Griech. Denk. I, 284). Revera haec theoria propagata in antiquitate, uti materialismus; per *Epicurum* et *Lucretium*, in medio aevo per systema Aristotelis repressa, tempore recenti resuscitata est a Gassendi et Cartesio philosophis, a Galilei et Newton physicis, a Dalton chimico, et facta est communis suppositio hodiernae scientiae naturalis tantopere florentis. Notetur tamen, magnam esse differentiam inter atomismum Democriti et hodiernum hosque, ut ait *Zeller*, « toto coelo inter se differre ». Revera:

a) quoad *modum probationis*, theoria Democriti erat hypothesis unice a priori constructa ad conciliandum inter se dogma eleatense de repugnantia ortus et interitus cuiuscumque realitatis et testimonium sensuum de corporum pluralitate et motu. Recentior autem atomismus ex tempore Dalton procedit unice a factis observatione certis et pro eis quaerit explicationem scientificam.

b) Quantum ad *ipsa facta explicanda* Democritus attendebat unice ad ortum et interitum corporum in genere, quam explicabat compositione vel segregatione atomorum; hodie autem in quaestionem veniunt quam plurima facta particularia physica et chimica, pro quorum scientifica explicatione ratio sufficiens in hypothesisi atomorum quaeritur.

c) Quod attinet *certitudinem*, Democritus iuvenili audacia proponit suam hypothesim ut plene certam et « atomos et vacuum » ut obiecta « cognitionis genuinae », re-

centiores contenti sunt, considerare atomismum ut solide fundatam hypothesim scientificam.

d) Quantum demum ad *naturam atomorum*, Democritus proponit atomos mere mobiles, unice gravitate praeditas, quoad figuram omnes inter se differentes; nunc autem supponuntur generatim atomi diversae naturae et variis viribus ornatae pro diversitate elementorum chemicorum, loco vero vacui supponitur aether adesse⁽¹⁾. Nota etiam est recentior hypothesis ulterioris compositionis atomorum ex electronis. Intimior autem inquisitio in *naturam atomorum* certo certius etiam ad philosophiam pertinet, et sane nihil obstat, dummodo argumenta praesto sint, sustinere compositionem atomorum ex duplici principio substantiali, uno materiali, altero formali re distinctis et sic conciliationem tentare inter doctrinam Aristotelis et quandam discontinuitatem materiae, quae discontinuitas quousque se porrigat, certitudine nondum statuit potest.

Notavimus autem iam, plures positiones Democriti connexas cum eius atomismo, indubitatos triumphos celebrasse de oppositis doctrinis Aristotelis, uti est gravitas omnium corporum, mutatio corporum coelestium, compositio stellarum ex eadem materia constituyente etiam corpora terrestria.

(1) Discrimina profunda inter atomismum Democriti et hodiernum iure merito notant *Zeller* et *Baeumker*. « Si Aristoteles, ait *Zeller*, ostendit, ex atomis Democriti formari non posse magnitudinem cohaerentem, non debemus cogitare de atomis modernae physicae, quae se variis proportionibus attrahunt et repellunt, et in tensione ad invicem se tenent etc., sed de atomis Democriti, quae solum mechanice, pressione et impulsione in invicem agere possunt. Quomodo ex his formari possit corpus in se cohaerens, sane capi nequit; nam medium, quo etiam usus est Democritus, attribuendi nempe atomis angulos et uncus, quibus sese uniant ad invicem, certe debuit Aristoteli eodem modo phantasticum apparere, uti suo successori *Stratoni* » (III, 40, 4). Diffusius *Baeumker* explicat « discrimen inter antiquam et modernam atomisticam » *Probl. d. Mat.* p. 83 sqq.

2) Influxus Democriti doctrinae de subiectivitate sensibilibum priorum.

« Prima vice, ait *Zeller*, apparet [apud Democritum] illa doctrina, quae pro theoria cognitionis est tanti momenti, nempe distinctio inter qualitates primarias et secundarias » (II, 863). Quae doctrina a pluribus recentioribus, etiam scriptoribus historiae philosophiae, summis laudibus effertur, ex. gr. a *Gomperz*: Est « opus magnum Leucippi », « eius gloria », est doctrina « epocham faciens », reductio qualitatum in quantitativas relationes est. « pars maxime originalis, permanens, vere indestructibilis eius laboris » (Griech. Denker I², 281). Invenitne haec doctrina revera tantam approbationem apud posteros? Ut respondeamus, revocemus in mentem principalia capita huius doctrinae, declaremus deinde eius historicam evolutionem, in cuius expositione apparebit approbatio summa, quam invenit ¹⁾.

a) Leucippi et Democriti doctrina de sensibilibus propriis.

Indicemus imprimis eam in sese consideratam, deinde argumenta pro ea allata, demum progressum, quem in se continet relate ad praecedentium philosophorum positionem.

α) Doctrina in se considerata.

Consentiendum videtur *Gomperz*, laudanti claritatem, qua haec doctrina statim ab auctore suo est proposita. « Raro, inquit, et numquam novae inventiones meliore forma vestitae in mundum prodierunt vel etiam solum in animo inventoris surrexerunt » (I, 258). Reducitur vero doctrina ad haec capita: α') Qualitates sensibiles, qua tales, non sunt revera in ipsis corporibus (οὐ κατὰ ἀλγῆθειαν). β') Sunt potius « affectiones ipsius sensationis » (πάθη, τῆς αἰσθησεως), ut loquitur *Theophrastus*. Quare si illas nihilominus ipsis corporibus attribui-

(1) Quia quaestio de subiectivitate sensibilibum priorum etiam hodie adhuc discutitur, aliquantulum exactius eius historiam explicabimus.

Ut iudicium ferre possemus de valore intrinseco huius Democriti doctrinae, etiam oppositam sententiam *Aristotelis* eiusque evolutionem indicare et deinde utramque inter se quoad veritatem comparare deberemus. Controversia certe hanc diligentior considerationem meretur, praesertim quia plura historice inexacta affirmantur. Cum tamen esset nimis longum, totum hoc hic in textu persolvere, in appendice ad historiam philosophiae graecae hoc ipsum addemus, postquam suo loco doctrinam *Aristotelis* accuratius consideraverimus.

mus, hoc fit solum ex usu, consuetudine (νόμος). γ') Tamen in rebus est causa provocans determinatas sensationes: figura, ordo, dispositio atomorum. Exacte proinde *Aristoteles*: « Sunt etiam, qui propria sensibilia reducunt ad ista [communial], ut Democritus » (De sens. et sensib. c. 4). « Quapropter non esse colorem, ait, sed per varium situm (τρόπη) rem colorari [apparere ut coloratam] asserit » (De gen. et corr. I, 8).

Tamen affirmat « verum [aliquo modo] esse in apparentiis (ἀληθές ἐν τῷ φαίνεσθαι) » (ib.), quatenus illa phaenomena indicant causas suas reales. Et harum causarum suppositione « τῷ ἔσται τὰ φαινόμενα, » (expressio Platonis Phil. 54), nam phaenomena, apparentiae scientificae habent explicationem. Recte etiam *Theophrastus* sic describit Democriti doctrinam: « Figura quidem secundum se adest, dulce vero et generatim sensibile existit relate ad aliud et in aliis (πρὸς ἄλλο καὶ ἐν ἄλλοις) » (De sens. et sensib., § 69) (1).

β) *Rationes Democriti pro sua doctrina.*

Ratio a priori et principalis est sita, ut iam indicavimus (p. 190), in tentamine, explicandi universum per atomos homogeneas et motum localem 2). Rationes a posteriori sunt quaedam facta, quod nempe diversi homines eodem tempore et idem homo diversis temporibus eandem rem ut alia et alia qualitate affectam percipiunt.

γ) *Progressus relate ad doctrinam praedecessorum.*

Negari plane nequit, hanc doctrinam Democriti includere in se *magnum progressum*, si comparetur cum doctrina antecessorum de sensatione.

(1) Clare, ut solet, *Zeller* totam doctrinam Democriti sic complectitur: « In oppositione ad proprietates corporibus convenientes aliae qualitates non significant proxime proprietates rerum, sed sensationes productas a rebus » (II, 863). « Aliquid obiectivum tamen adest ut fundamentum, figura et ordo atomorum. Proprietates secundae dependent a figura, magnitudine, ordine atomorum; corpora procurant diversas sensationes, secundum quod nostri sensus tanguntur atomis huius vel alterius figurae et ordinis » (895).

(2) Eandem rationem, uti *Zeller* etiam indicat *Natorp*. « Concepit [Democritus] realitatem, quam admisit, nempe mundum atomorum modo mathematico, qualitates autem sensibiles mathematicae non repraesentabiles facile sacrificavit Eleatensibus » (Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems im Altertum. Berlin [1889] p. 178). Idem auctor putat, Democritum neque sensibilia communia, extensionem et motum atomorum, admittere proxime propter testimonium sensuum, sed ex ratione intellectus cognoscentis, unice in suppositione realitatis sensibilium communium apparentiarum corporum ut extensorum et motorum legitime declarari posse. « Id, quod γνῶσις γνῶμης [clara cognitio ipsius intellectus] ut verum cognoscit [atomos extensas et mobiles], non est verum propter testimonium sensuum, sed est solum conclusio necessaria » (I. c. 181). « Ex cognitione intellectuali sunt verae illae suppositiones atomorum et vacui, quae explicant apparentias » (ib. 183, ubi idem longius adhuc explicatur).

α') Philosophi antecedentes fere omnes accusabant sensus fallaciae et proclamabant, solum intellectum cognoscere verum. Democritus distinguit clare inter id, quod sensus recte referunt, nempe sensibilia communia, et id, in quo secundum ipsum errant. β') Insuper prima vice explicare tentat modum, quo sensationes qualitatum locum habeant: in objecto est fundamentum et causa sensationis, cuius tamen qualitas a subiecto dependet. Sic salvata et scientificè explicata sunt phaenomena.

b) Evolutio doctrinae Democriti de subiectivitate sensibilibum propriorum.

In antiquitate doctrina haec Democriti a sceptico *Protagora* est quidem acceptata (cf. p. 279), a nulla autem posteriore schola est approbata, neque ab *Epicuro* vel *Zenone* atomismum Democriti restaurantibus, uti adhuc indicabimus. Eo autem maiorem approbationem invenit tempore recenti a *fundatoribus recentis physicae, physiologiae, a pluribus recentissimis philosophis antiaristotelicis necnon a nonnullis philosophis philosophiae aristotelicae ceteroquin addictis*. Recenseamus hos varios auctores, simul indicantes rationes principales, propter quas suum assensum dederunt.

α) Physici recentes doctrinam Democriti approbantes.

Galilei, omnium consensu creator physicae recentis « factus est, ait *Windelband*, pater non solum scientiae naturalis, sed etiam considerationis philosophicae universi vigentis apud physicos » (Gesch. d. neuern Phil. 14, 90). Secundum ipsum « universum scriptum est in lingua mathematica et litterae sunt trianguli, circuli et aliae figurae geometricae » (1), uti ante ipsum iam *Kepler* docuerat: « ubi materia, ibi geometria » (2). Consideratio mundi mathematica, de qua iam *Pythagoraei* cogitaverant, tempore recenti triumphum celebravit. Renovavit autem *Galilei* atomismum Democriti (cf. p. 239) et cum ipso etiam eius doctrinam de subiectivitate sensibilibum propriorum (3). Atomis conveniunt eae proprietates, uti extensio et mobilitas, quae a conceptu corporis in oppositione ad spiritum postulantur; sensibilia

(1) Cfr. *Laur. Mueller*, Bedeutung Galileis für die Philosophie, 42 sq., ubi plures alii textus idem contentes.

(2) Cf. *Eucken*, Beiträge zur Gesch. d. neuern Phil. (Heidelberg 1886). *Kepler* als Philosoph 59.

(3) « *Galilei*, inquit *Ueberweg*, eius [Democriti] sententias accurate sciivit, cum ipso fatente Epicurum non cognoscat. Non dubitat, Democritum Aristoleli praeferre quantum ad subtilitatem profunde philosophandi. Omnis mutatio secundum Galileiuti secundum Democritum nihil est, nisi alia positio partium; ortus et interitus sensu proprio non datur... Docet iterum secundum Democritum subiectivitatem qualitatum sensibilibum easque reducit in differentias quantitativas » (III, 55).

autem propria in conceptum corporis non intrant et inde « sedem habent in subiecto sentiente » ; si corporibus tribuuntur, sunt mera « nomina », quatenus formaliter non insunt corporibus, etsi in varia dispositione et motu atomorum causam habeant (1).

Ecce principium novae scientiae naturalis est statutum claris verbis a fundatore physicae modernae: est mathematico-mechanica consideratio materiae, quae atomistice constituta habet extensionem, vires ad summum motrices, caret autem qualitatibus aliis et praepriis sensibilibus propriis.

Haec Galilei doctrina atomistica cum exclusione qualitatum sen-

(1) Tractat *Galilei* hanc quaestionem in suo « Saggiatore » (ed. Padua (1744) II, (340-343).

Doctrina eius reducitur ad ista principia: a) *Sensibilia communia debent esse in corpore*, utpote necessario connexa cum conceptu corporis. « Per tanto io dico, che ben sento tirarmi dalla necessità, subito che concepisco una materia o sostanza corporea, concepire insieme, ch'ella è terminata o figurata di questa o di quella figura, ch'ella in relazione ad altre è grande, o piccola, ch'ella è in questo o quel tempo, ch'ella si muove o sta ferma, ch'ella tocca o non tocca un altro corpo, ch'ella è una, poca, o molta; ne per veruna immaginazione posso separarla da queste condizioni ». b) *Sensibilia autem propria non sic necessario connectuntur cum conceptu corporis*. « Ma ch'ella [la materia] debba essere bianca o rossa, amara o dolce, sonora o muta, di grato o ingrato odore, non tento farmi forza alla mente di doverla apprendere da cotali condizioni necessariamente accompagnata: anzi se i sensi non ci fossero scorta, forse il discorso o l'immaginazione per se stessa non v'arriverebbe giammai ». c) *Inde sensibilia propria qua talia etiam non sunt in corporibus* et attributa obiectis sunt solum nomina, resident vero in facultate sensitiva, in re non sunt vere ac realiter a primis et realibus accidentibus diversa: « Per lo che vo io pensando, che questi sapori, odori, colori, ecc. per la parte del soggetto [oggetto] nel quale ci par che riseggano, non sien altro, che puri nomi, ma tengano solamente lor residenza nel corpo sensitivo, sicchè rimosso l'animale sieno levate, ed annichilate tutte queste qualità, tuttavolta però che noi siccome gli abbiamo imposti nomi particolari e differenti da quelli degli altri primi e reali accidenti volessimo credere, ch'esse ancora fossero veramente e realmente da quelli diverse ». d) *Illustrat doctrinam exemplo titillationis*, quae producta a carta non est nisi in sentiente. « Un poco di carta o una penna... eccita una titillazione quasi intollerabile... Or quella titillazione è tutta di noi e non della penna ». e) *Habent tamen illae qualitates sic subiectivae causam in ipsis corporibus*. « Ma che ne' corpi esterni per eccitare in noi i sapori, gli odori o i suoni si richiegga altro, che grandezza, figure, moltitudini e movimenti tardi o veloci, io non lo credo, e stimo che tolti via gli orecchi, le lingue, e i nasi, restino bene le figure, i numeri, e i miti, ma non già gli odori, nè i sapori nè i fumi. f) *Demum addit, calorem eodem modo se habere*. « Avendo già veduto, come molte affezioni, che sono riputate qualità residenti ne' oggetti esterni non hanno veramente altra esistenza, che in noi e fuori di noi non sono altro che nomi, dico, che inchino assai a credere, che il calore sia di questo genere e che quelle materie, che in noi producono o fanno sentire il caldo, le quali noi chiamiamo col nome generale Fuoco siano una moltitudine di corpicelli minimi in tal e tal modo figurati mossi con tanta e tanta velocità ».

sibilium influxu ipsius Galilei nec non Cartesii, Gassendi, Hobbes etiam atonismum mechanicum defendentium transit in physicam modernam. *Rob. Boyle* chimicus et physicus⁽¹⁾, *Newton* alique omnes physici celebres eam acceptarunt. Pro physico praeprimis solum sonus, lux et colores, calor in quaestionem veniunt. Motum, qui in corporibus his sensibilibus propriis correspondet, exactius determinarunt. Quantum ad sonum, vibrationes aeris facilius admittebantur, quippe cum experientiis magis obviis constant. Quoad lucem pugnabant inter se longius theoria emissionis *Newton*, secundum quam lux stat in proprio corpore emisso a corpore lucente, et theoria vibrationis aetheris *Huyghens*; ultima victoriam reportavit. De calore similis erat dissensus: alii eum ut proprium corpus considerabant, alii ut motum minorum partium materiae ponderabilis; ultima explicatio vicit⁽²⁾. Et sic iam unanimiter physici considerant sonum, lucem, colores necnon calorem ut motus et vibrationes aeris, aetheris, molecu-

(1) Principia Boyle sunt ista 1) Corpora constant ex atomis viribus physicis ulterius indivisibilibus. Iam vero magnitudo, figura, quies et motus conveniunt singulis atomis in se consideratis, situs et ordo atomis relatis ad invicem. Omnes istae sunt proprietates (« modi » moods, modes) convenientibus rebus in ordine reali. 2) Lux, colores, soni, odores, sapes, calor non sunt ut tales realitates inhaerentes corporibus in se (« yet the are not in the bodies, that are endowed with them, any real or distinct entities or different from the matter itself, furnished with such a determinate bigness, shape or other mechanical modifications »). « Istae secundae qualitates » sunt potius « ideae », repraesentationes in facultatibus sensitivis. Si non adessent entia sensitiva in mundo, essent solum illae aliae determinationes « mechanicae » (quantitativae). Propter tendentiam concipiendi omnia, etiam negationes ut realitates positivas, repraesentamus nobis etiam negationes ut realitates positivas, et sic repraesentamus nobis etiam illas qualitates ut reales in ipsis corporibus. 3) Supponunt tamen illae qualitates secundae causas in corporibus (« there are simpler and more primitive affections of matter, from which these secondary qualities, if I may so call them, do depend »). Vide hanc Boyle doctri nam cum citationibus apud Baeumker, Archiv. f. Gesch. d. Philos. XXI (1908) 506 sqq. Cf. Ioh. Meier Philos. Jahrb. hrsg. von Gutberlet (1907) 77 sqq.

(2) De historica evolutione harum doctrinarum videbis ex. gr. *Wüllner*, Lehrbuch der Experimentalphysik 4 II, 43 sqq. de luce, III, 380 sqq. de calore. In sono intercedere undulationes aeris longitudinales, omnes admittunt. *Dressel* putat, etiam relate ad lucem certum esse adesse vibrationes et quidem transversales aetheris (Element. Lehrb. d. Phys. 3 II, 910). De calore vero sic indicat: « Tribuimus cineticae theoriae caloris solum valorem hypothesis quae meretur retineri, usquedum certius quid et magis aptum ei substituatur ». (ib. 263).

De tendentia hodiernorum physicorum idem auctor hoc animadvertit: « Secundum tendentiam intellectus humani in summam unitatem cognitionis etiam physicus numerum diversarum causarum reducere studet in unicum, quae ubique secundum ultimam essentiam est eadem, sed sese repraesentat varia forma concreta. Ex annis circa quadraginta cum *Clausius*, *Lord Kelvin*, *Maxwell*, von *Helmholtz*, *Boltzmann*, *Lorentz* physici laborant, ut reducant omnia phaenomena in motus locales et sic considerent omnia phaenomena physica ut casus speciales unius phaenomeni » (ib. I, 5).

larum corporum, superiores qualitates sensibiles vel plene negantes vel de eis nullo modo curantes. Species autem motus eiusque leges semper intimius investigare et sic plura semper phaenomena exactius explicare student.

β) *Rationes physicorum.*

Quales sunt *rationes*, cur Galilei et cum ipso omnes physici acceptaverint tanto consensu hanc doctrinam philosophi graeci? Sunt plures, quarum principales sunt istae:

α) *Nexus doctrinae cum atomismo Democriti renovato*: per atomos et motus locales omnia phaenomena tentantur explicari; tunc ad summum necessariae sunt vires motrices, qualitates autem superiores sunt superfluae 1).

β) *Nexus doctrinae cum consideratione mechanico-mathematica corporum*. Celebratur a Galilei aliisque ut culmen perfectionis explicatio phaenomenorum in mundo anorganico unice per leges motus mechanici et mathematicas: extensio et motus huic explicationi obediunt, qualitates autem mensurari et mathematice repraesentari nequeunt et inde negliguntur 2).

γ) *Principium rationalisticum postea a Cartesio promotum* a Galilei iam clare ad corpora applicatur: id quod clare et distincte cognoscitur, debet esse reale. Iam vero quantum ad mundum corporeum, extensio et mobilitas pertinent ad conceptum corporis uti realitatis extensae in oppositione ad spiritum inextensum et inde debent esse reales; sensibiles autem qualitates ad conceptum corporis non necessario pertinent neque in se clare concipi possunt 3).

δ) *Splendidus progressus* in determinatione motus localis, qui re-

(1) « Theoria corpuscularis, inquit *Baeumker*, sese unit cum ulteriore suppositione, omnem obiectivam mutationem reduci in motum et mutationem positionis. Sic massa et figura, dispositio particularum et motus sunt realitas obiectiva in mundo corporali, ex quibus varietas phaenomenorum simul subiectivorum declarari potest » (Philos. Jahrbuch, [1908] 306).

(2) Hanc etiam rationem indicat idem auctor: « Extensio, figura, motus, impenetrabilitas ex vera extensione fluens, quamvis sint proprietates et ipsae ad cognitionem sensitivam pertinentes, retinentur; nam istae determinationes se accommodant nexui mathematicae determinabili. Aliae proprietates sensibiles quae propter suam obscuritatem et relativitatem non sunt capaces intrari in imaginem universi mathematicae determinatam, considerantur ut subiectivae. Et cum alia ex parte non possint esse mera illusio... debent a scientia transformationi subiacere » (l. c. p. 303). Idem animadvertit *Windelband*: « Magnitudines mensurabiles sunt unicuique obiectum scientiae naturalis a Galilei mathematicae fundatae; ideo etiam in consideratione naturae ab ipso dependenti considerantur ut unicuique reale in mundo corporeo... Scientia naturalis negavit vires occultas, unice determinat relationes quantitativas... Sic Galilei rediit ad sententiam Democriti » (Gesch. d. neuern Phil. I-2, 93).

(3) Cf. textus Galilei antea allatos.

vera adest, et factum certum, plura semper phaenomena in suppositione huius motus convenienter explicari posse, physicorum persuasionem confirmavit, motum localem *cum exclusione qualitatum* sufficere ad phaenomena explicanda.

ε') *Comparatio sensationum externarum cum sensationibus internis*, quorum objecta sane non sunt formaliter in corporibus: penna in vivente titillationem produciens hanc in se non continet (Galilei); acus dolorem produciens hunc in se non habet (Boyle).

ζ') Factum, motum localem producere calorem (Galilei) et generatim lex conversionis energiarum in invicem.

Et haec de triumpho opinionis Democriti in physica moderna indicasse sufficiat.

§) *Philosophi recentes approbantes Democriti doctrinam.*

Uti fundatores recentis physicae sic etiam *capita philosophiae recentis*, quae sese formavit et evoluit in oppositione ad philosophiam scholasticam, assumpserunt atomismum et cum ipso doctrinam Democriti de subiectivitate sensibilibum propriorum. Intelligitur facile, philosophos amplius, quam physicos, rationibus philosophicis suam doctrinam probare tentasse. Indicemus primo philosophos et deinde eorum rationes.

α') *Indicantur philosophi recentes.*

In *Gallia Cartesius*, communiter appellatus « pater philosophiae recentis », simul excellens mathematicus et physicus, plane ut *Galilei* considerat mathesim uti prototypum aliarum scientiarum⁽¹⁾ et inde etiam mundum physicum mathematice explicare studet. « Figuras et motus et magnitudines corporum consideravi atque secundum leges mechanicas certis et quotidianis experimentis confirmatas, quidnam ex istorum corporum mutuo concursu sequi debeat, examinavi » (Princ. phil. IV, 200). Comparat vero suum atomismum mere mechanicum directe cum atomismo Democriti (ib. 202). Corpuscula (atomos proprie non admittit) *extensionem et motum* in se habere debent: claris enim ideis has proprietates concipimus⁽²⁾ et plures sensus easdem nobis offerunt⁽³⁾. *Qualitates autem sensibiles* intellectu solum con-

(1) « Cartesius determinat, ait *Windelband*, munus philosophiae (in sexta meditatione) plane ut Galilei, reducendi qualitativas proprietates in quantitativas » (Gesch. d. neuern Phil. I, 190).

(2) Affirmat hoc Cartesius, postquam antea Dei existentiam et mediante Dei veracitate veracitatem nostrarum facultatum cognoscendi et veritatem sui principii, cognitionem claram et distinctam esse veram, probavit. « Est saltem in eis [corporibus], quod clare et distincte cognosco, i. e. omne id generatim consideratum, quod in objecto purae mathesis est inclusum » (Med. VI, 11).

(3) « Quis autem unquam dubitavit, quin corpora moveantur variasque habeant magnitudines et figuras... Hoc enim non uno sensu, sed pluribus, visu,

fuso modo nobis repraesentare⁽¹⁾ et insuper uno solo sensu cognoscere possumus et inde corporibus eas attribuere non licet.⁽²⁾ Oriuntur potius in sensationibus ex fundo animae, ita tamen, ut eis corresponderent diversi motus et situs in corpusculis⁽³⁾.

Sic Cartesius inter intellectionem ut cognitionem claram et sensationem ut confusam plane eodem modo ut *Democritus* distinguit. Et admittens quoad rem ideam innatas cognitioni sensitivae finem potius practicum adscribit⁽⁴⁾. Anima vero in cerebro (glandula) sedem habens percipit directe solum motus, a corporibus externis mediantibus nervis in cerebro productos, ex quibus per ratiocinium concludit in corpora extensa et mobilia hunc motum producentia⁽⁵⁾.

Sic habemus apud fundatorem philosophiae recentis in nostra quaestione duo dogmata abhinc intime unita: subiectivitatem sensibilibus propriorum et solum mediatam cognitionem corporum existentiae et extensionis.

Gassendi independenti modo per renovationem atomismi *Epicuri* pervenit ad eandem doctrinam subiectivitatis qualitatum sensibilibus, quam etiam *Malebranche* defendit.

In Anglia *Baco* atomismum assumpsit, *Hobbes* eandem doctrinam

tactu, auditu deprehendimus, hoc etiam distincte imaginamur et intelligimus, quod de reliquis ut de coloribus, de sonis et ceteris, quae non ope plurimum sensuum, sed singularem dumtaxat percipiuntur, dici non potest » (Pr. ph. IV, 199; Idem I, 68).

(1) « Color ut sensatio est clara... cum autem [qualitates sensibiles] res quaedam esse indicantur extra mentem nostram existentes, nullo plane modo posse intelligi, quatenus res sint... Magnitudo, figura clare percipitur... longe evidentiùs cognoscimus, quid sit in eo esse figuratum, quam sit esse coloratum » (Ib., I, 68, 69).

(2) « Atque exceptis magnitudine, figura et motu... nihil extra nos positum esse sentitur, nisi lumen, color, odor, sapor, sonus et tactibiles qualitates, quae nihil aliud esse, vel saltem a nobis non deprehendi quicquam aliud esse in obiectis quam dispositiones quasdam in magnitudine, figura et motu consistentes, hactenus est demonstratum » (Pr. ph. IV, 199).

(3) « ... eam esse animae nostrae naturam, ut diversi motus locales sufficiant ad omnes sensus in ea excitandos » (ib. 195). « Concludere licet, mentem nostram esse talis naturae, ut ab aliquibus etiam motibus localibus omnium aliorum sensuum affectiones pati possit » (ib. 197).

(4) « Satis erit, si advertamus, sensuum perceptiones non referri, nisi ad istam corporis humani cum mente coniunctionem et nobis quidem ordinarie exhibere, quid ad illam externa corpora prodesse possint aut nocere, non autem, nisi interdum ex accidenti nos docere, qualia in se ipsis existant » (Pr. ph. II, 3).

(5) Anima « talis est naturae, ut in se tot varias impressiones recipiat, i. e. tot habeat varias perceptiones, quot accidunt varii motus in hac glande » (De pass. an. I, 34). Cf. Die Psych. Descartes, von Ant. Koch (1881) 132 sqq., ubi auctor longius explicat, quod « anima, quae habet sedem principalem in glandula, percipit immediate ultimum effectum productum ab obiecto externo in glandula » (ib. 133).

forma plene materialistica defendit et explicite ab atomis qualitates sensibiles exclusit et affirmavit, nos immediate solum cognoscere motus, quos corpora in sensus et cor faciunt ⁽¹⁾. *Locke* vero sententiam subiectivitatis sensibilibum propriorum ulterius explicavit et promovit. Ipse, uti notum est, nostras repraesentationes et sensibiles et intelligibiles « ideas » appellavit, addens, nos proxime solum has subiectivas repraesentationes cognoscere, ex quibus ut ex causis in existentiam et proprietates corporum concludamus. « Mens nostra non habet aliud obiectum proximum, quam ideas, quas solum potest et solet contemplari » (*An essay on the hum. underst.* IV 1,1). Iam vero repraesentationibus *sensibilibum communium* uti « *imaginibus* » debent correspondere « qualitates primae » in corporibus existentes, uti sunt extensio, figura, motus, soliditas; inseparabiles enim sunt a corpore, in quocumque statu existit (III 4, 11), a pluribus insuper sensibus percipiuntur et etiam « omnes hoc admittunt » (II 8, 18).

Sensibilia autem propria sunt in corporibus solum causaliter et producuntur a viribus, quae appellantur « qualitates secundae », formaliter autem sunt solum in repraesentatione sensitiva, quae tamen veritatem habet, quatenus illae repraesentationes ut « signa » stabilem nexum habent cum suis causis. Ratio principalis erroris, quo putamus, corporibus illas proprietates in se convenire, est imperfectio nostrorum sensuum; si sensus sat acutos haberemus, evanescerent sensibilia propria, et videremus solum « mirabilem texturam particularum determinatae magnitudinis et figurae » (II 23, 11). Et cum finis sensationis sit potius practicus, parum refert, utrum illa sensibilia sint solum virtualiter in corporibus vel formaliter. ⁽²⁾

(1) *Leviatan* c. 1; *Elementorum philosophiae* sectio prima de corpore c. 25.

(2) Cf. quoad totam hanc *Lockii* doctrinam *von Hertling*, *John Locke und die Schule von Cambridge* (Freiburg 1892), praesentim pp. 20, 55, 76; nec non *Baeumker*, *Archiv f. Gesch. d. Phil.* XXI (1908) 510 sqq. et *Phil. Jahrb.* hrsg. von *Gutberlet* XXI (1908) 293 sqq. Brevitatis causa unum solum locum citamus continentem principalia capita doctrinae:

« Color albus et frigus quae tales non sunt magis in nive, quam sensatio doloris a contactu cum nive provocata; sed quia istae ideae albedinis et frigoris etc. in nobis sunt effectus virium extra nos, quas creator eo direxit, ut in nobis tales sensationes provocent, ideo in nobis sunt ideae reales, per quas eas qualitates distinguimus, quae vere sunt in ipsis rebus. Nam cum istae diversae apparentiae sint destinatae, esse signa, per quae cognoscamus et discernamus res, quas circa nos habemus, ideo nostrae ideae isti fini correspondent et inserviunt ut signa distinctiva plane eodem modo, sive sunt effectus constantes sive habent accuratam similitudinem cum aliquo in rebus; realitas earum tunc [in primo casu] constat in firma relatione, quae locum habet inter eas et varias constitutiones rerum realium. Utrum istis constitutionibus respondeant uti exemplaribus, est indifferens; sufficit, ut constanti modo ab eis provocentur » (II 30, 2).

Vix accuratius et concisius potest doctrina *Locke* comprehendere, quam istis verbis *Baeumker*: « Quamvis nostra cognitio sensu proprio coarctata sit ad nostras

Berkeley praeter sensibilia propria etiam communia reddit subiectiva invocans quoad subiectivitatem necessarium nexum inter utraque⁽¹⁾, insuper negans realitatem substantiae corporeae introduxit plenum idealismum acosmisticum. *Hume* quoque propter nexum inter propria et communia dubitat etiam de communibus, admittit tamen corporum extensorum existentiam, etsi non certo probatam⁽²⁾.

In *Germania* transformatio mundi sensibilis in subiectivismum ulterius processit, quam in Gallia et Anglia (si a *Berkeley* abstrahitur). *Leibnitius* proponens simplices monades nullas sane admittere potest qualitates sensibiles nullamque etiam propriam extensionem⁽³⁾.

Kantium vero introduxisse subiectivitatem etiam sensibilibus communium, nimis est notum. Invocat vero pro hac doctrina etiam subiectivitatem sensibilibus propriorum eamque etiam sic illustrat⁽⁴⁾.

Et sic sufficientissime constat, fundatores et principales repraesentantes philosophiae recentis omnes doctrinam Democriti acceptasse.

repraesentationes et earum relationes, tamen ope causalitatis habemus perceptionem etsi minus certam rerum externarum, quae per suas varias vires mediante impulsu producunt excitationes in nostro cerebro et per hoc repraesentationes in nostra mente, quae secundum institutionem Dei cum illis [impressionibus] coniunctae sunt. Inde saltem est relatio inter nostras repraesentationes ex una parte et res et ipsarum conditiones ex altera parte. Subiectivis « ideis » correspondent obiectivae « qualitates ». Hac in re quaedam classis repraesentationum se habet ad reales qualitates ipsis correspondentes uti imagines (images or representations) ad earum exemplaribus (patterns). Sensationes sensibilibus propriorum e contra qualitatibus eas causantibus tam dissimiles sunt, uti dolor est dissimilis externae causae eum producenti... Si ipse secundarias qualitates in primarias reducit, hoc apud ipsum significat, quod in ipsis rebus vires reales per varias combinationes vel modificationes primarum qualitatum constituuntur, etsi modus huius constitutionis et inde connexus inter qualitates secundarias et primarias nobis sit obscurus » (Archiv f. Gesch. d. Phil. XXI (1905) 512 sq.). Accuratam quoque historicam evolutionem terminorum « qualitatum primarum et secundarum » Baeumker ibidem (492 sqq.) dat, quam alibi exactius indicabimus.

(1) « Si certum est, primitivas qualitates esse inseparabiliter unitas cum aliis sensibilibus qualitatibus et nec cogitatione posse ab eis separari, evidenter sequitur, quod etiam ipsae solum sunt in spiritu nostro » (A treatise concerning the principles of hum. knowledge n. 10; cfr. n. 14).

(2) A treatise of hum. nature. B. I. P. IV. S. 2, ubi longa est inquisitio in nostram quaestionem.

(3) « De corporibus demonstrare possum, non tantum lucem, calorem, colorem et similes qualitates esse apparentes, sed et motum et figuram et extensionem » (ed. Erdm. 445).

(4) « Quod ego praeterea [praeter sensibilia propria] ex rationibus gravibus eas qualitates corporum, quas primarias appellant, extensionem, locum et generatim spatium... meris phaenomenis adnumerem, contra hoc ne minima quidem ratio afferri potest... repraesentatio spatii obiecto plane similem esse, est affirmatio, quacum ego nullum sensum unire possum, tam parum, quam quod repraesentatio rubri cum qualitate zinnobri hanc sensationem causantis similitudinem habeat » (Prolegomena, § 13, Anm. II).

γ) Physiologi acceptantes doctrinam Democriti.

Novum triumphum saeculo praeterlapso doctrina Democriti celebravit eo, quod recenti physicae et philosophiae etiam *nova scientia physiologiae* se adiunxit et ex proprio campo nova argumenta pro sententia philosophi graeci protulit. Indicemus principales physiologos et eorum rationes.

α') *Recensentur principales physiologi.*

Physiologi principales, qui in quaestionem veniunt, sunt *Ioh. Mueller, Helmholtz, Wundt*. Quantum ad ipsorum doctrinam, directis verbis imprimis asserunt, nos *non immediate mundum externum* sensationibus nostris percipere, sed potius nostras repraesentationes in sensibus, ex quibus per ratiocinia in corpora concludamus.

Et quantum ad *sensibilia propria* imprimis *Ioh. Mueller* observans, varios stimulos in eodem sensu posse producere eandem sensationem et eundem stimulum ex. gr. electricitatem in variis sensibus provocare sensationes specificè diversas, deduxit inde, qualitatem sensationis non determinari ab objecto externo excitante, sed unice ex nervis sensitivis et sic qualitates sensibiles esse solum in sensatione. Est doctrina « *energiarum specificarum* » diversorum sensuum: ipsae facultates habent « *energias* » ex sese producendi qualitates sensibiles, non solum eas ab extrinseco oblatas detegendi et reproducendi. « Unusquisque nervus sensitivus, ait *Mueller*, habet certas vires vel qualitates permanentes, quae per aliquam causam solum debent excitari. Inde sensatio non est conductio qualitatis vel status corporis externi ad conscientiam, sed conductio qualitatis status nervorum ad conscientiam, quae qualitas excitatur per causam externam ».

Ecce *novum argumentum* ingeniosum, in factis physiologis fundatum; et forma nova « *energiarum specificarum* », sub qua proponitur vetus doctrina, est etiam felix.

Helmholtz⁽²⁾ ulterius evolvit hanc doctrinam et proponit, sedem *energiarum specificarum* non esse tam integros nervos sensitivos, quam solum initia eorum sita in organis, addens, in visu et auditu varias partes nervorum esse ad varia objecta, varios nempe colores et varios sonos, praeformatas. Ipse *energias* specificas appellat termino

(1) Principium « *energiarum specificarum* », ait *Wundt*, iam in multis veteribus laboribus physiologicis tacite supponitur, sed demum a *Ioh. Mueller* cum praecisione est formata. (*Grundr. d. emp. Psych.* 655).

(2) Cf. *Die Thatfachen der Wahrnehmung* (Berlin 1879), 8-13, ubi omnia habentur. Cfr. *Schwertschlaeger, Helmholtz und Kaut*, qui doctrinam *Helmholtz* diffusius exponit.

kantiano « formas subiectivas a priori datas ». Invocat *Helmholtz* pro eadem doctrina subiectivitatis sensibilibum priorum etiam *legem Weberianam*, secundum quam intensitas sensationis non correspondet exacte intensitati stimulorum. Quare sensationes sunt « signa », non « imagines » proprietatum corporum; « relatio inter ea restringitur ad hoc, quod eadem obiecta in iisdem circumstantiis agentia provocent idem signum ».

Wundt legem « energiarum specificarum » *Muellerianam* severae crisi subiicit et eam « sustineri non posse » concludit (in diversis suis operibus ex. gr. *Grundr. d. emp. Psych.* 6 52 sqq.). Imprimis statuit, energias specificas non esse statim datas cum nervis, sed acquiri per accommodationem nervorum et cerebri ad stimulos adaequatos. Deinde his stimulis adaequatis maius momentum adscribendum esse censet.

αα Ut quaecumque sensatio fieri possit, initio in sensus agere debent stimuli adaequati; inde in caeco vel muto a nativitate per stimulos inadaequatos nullae omnino sensationes obtineri possunt.

ββ) Stimuli inadaequati non in omnibus sensibus sensationes producere possunt neque quicumque stimuli inadaequati ad hoc sufficient.

γγ) In aliquibus sensibus stimuli inadaequati solum mediate sensationes provocant, producentes nempe immediate stimulos adaequatos illorum sensuum.

Quamvis haec doctrina *Wundt* possit multo facilius poni in harmonia cum sententia de obiectivitate sensibilibum priorum, clarum tamen est, ipsum *Wundt* nomine stimulorum adaequatorum intelligere solum undulationes aetheris, aeris etc. ordinarie sensationes provocantes.

β') *Rationes physiologorum.*

Patet ex dictis, rationes principales physiologorum esse *duas leges commemoratas*. Imprimis est *lex energiarum specificarum*: plures stimuli possunt provocare eandem sensationem et idem stimulus potest producere sensationes specificè diversas, ergo sensatio nequit esse imago qualitatum in ipsis corporibus existentium. Est deinde *lex psychophysica Weber*: intensitas sensationis non correspondet intensitati stimuli, id quod deberet esse, si sensatio esset fidelis imago qualitatum in ipsis corporibus existentium. Facta quoque specialia insuper a physiologis invocantur.

δ) Philosophi recentissimi antischolastici approbantes doctrinam Democriti.

Plures etiam *philosophi recentissimi*, antischolastici quidem, ceteroquin Kantianismo non plene dediti, Democriti doctrinam sustinent

et ulterius illustrant. Commemoremus ex magno eorum numero speciminis gratia principales quosdam, *Ueberweg*, *Trendelenburg*, *Lotze*, *Hartmann*, *Zeller* ⁽¹⁾. Reducamus eorum doctrinam, ut brevem conspectum habeamus, ad quaedam capita, simul indicantes rationes, quas afferunt.

α') *Conveniunt in eo, quod sensationibus immediate solum nostras repraesentationes cognoscamus.* « Cum sensationes, ait *Ueberweg*, sint actus animae nostrae, ipsae qua tales, non ducunt nos extra nos » (101) ⁽²⁾. *Rationem praecipuam* indicat *Hartmann*: « Contradictio est, ait, quod cogitemus quid, quod non est nostrum cogitatum i. e. nostra cogitatio. Cognitio nequit exire ex cute cognitionis; non potest brachia extendere, quibus ipsum esse arripiat, nequit tangere ipsam rem. Realismus vulgaris putat, cognitionem naso suo iacere in re » (29). Quare veterum realismus « immediatus », « transcendens » est falsus; qui hunc adhuc defendit, « ius non habet, ut eius vox audiat in quaestionibus de theoria cognitionis » (27). *Ueberweg* vero notat de veterum persuasionem immediatae sensationis corporum: « Talibus axiomatibus dogmaticis, quae facile serviunt ut commodum pulvinar, semper possunt opponi dubia sceptica et critica, eodem iure vel non iure » (106).

Conceditur tamen, quod naturaliter et necessario debeamus putare, nos sensationibus *immediate ipsa corpora* percipere. « Imagines, ait *Zeller*, quas consequenter ad impressiones sensuum recipimus, non sese offerunt nobis ut repraesentationes in nobis, sed uti obiecta extra nos » (233). Est tamen « illusio quod res immediate cognoscere putamus, et quidem illusio naturalis. Non possumus hanc illusionem deponere, etsi theoretice plena claritate eam ut talem cognoscamus » (254). Idem *Hartmann* 4 sqq.

β') *Quare corporum existentiam unice per conclusionem cognoscere possumus.* « Persuasio, inquit *Ueberweg*, de existentia externorum obiectorum, quae nos afficiunt, fundatur in suppositione influxus causalis, qui non percipitur per solam sensationem » (101). « Causalitas transcendentalis, ait *Hartmann*, est unicus pons inter transcendens et immanens » (608). Quae conclusio secundum *Zeller* est « inconscia » et quidem « proprietates sensationum [externarum] in oppositione ad imagines phantasiae statim occasionem dant, referendi sensationes ad obiecta externa » (248).

(1) *Ueberweg*, *System der Logik* (Bonn 1882); *Trendelenburg*, *Logische Untersuchungen* II-3 (Leipzig 1870); *Lotze*, *Mikrokosmos* III-5 (Leipzig 1909); *Hartmann*, *Kritische Untersuchungen des transcendentalen Realismus* (Berlin 1875); *Zeller*, *Ueber die Gruende unseres Glaubens an die Aussenwelt, in Vortraegen und Abhandlungen, Dritte Sammlung* (Leipzig 1884) p. 225 sqq. Citantes solum nomen auctoris et numeros paginarum intendimus remittere ad haec opera.

(2) Idem proponunt *Trendelenburg* (526), *Lotze* (390), *Hartmann* (27), *Zeller* (244).

γ') *Et corpora debent etiam in se sensibilia communia, nempe extensionem et motum habere.* Nam secus apparentia mundi externi uti extensi et successionem habentis et sic ordinati in spatio et tempore declarari non posset et insuper actum iam esset de omni ulteriori cognitione corporum. « In hac suppositione, ait *Ueberweg*, et solum in hac suppositione.. facta physico-physiologica, quae in affectione nostrorum sensuum locum habent, sufficientem et naturalem explicationem inveniunt » (113). Idem latius explicat *Zeller* 273 sqq., et *Hartmann* 133 ⁽³⁾.

δ') In oppositione ad sensibilia communia *sensibilia propria, quae talia, in corporibus formaliter non insunt.* Inquisitionem hac de re instituire, auctores isti iam superfluum esse putant; ipsis persuasum est, physicam et physiologiam quaestionem definitive solvisse. Sensus quidem necessario et naturaliter nobis offerunt illas proprietates ut inhaerentes ipsis corporibus et hanc impressionem deponere non possumus. « Etsi aliquis physiologus, ait *Zeller*, quam clarissime sciat, apparitionem colorum demum produci per actionem lucis in nostram retinam... in usu oculorum non potest alio modo, quam prata virida et coelum caeruleum videre » (254). Attamen « praecise phaenomena optica sunt, quae nobis impossibile reddunt, eum [colorem] considerare ut proprietatem obiectivam corporum, quae talium..., certa facta physica et physiologica nos necessitant ad inquirendum, quid radii lucis et quid nostrum organum conferant ad ortum sensationis colorum » (275). Sic « falsa conclusio, quam antea fecimus, quatenus subiectivum phaenomenum transtulimus in obiecta, rectificatur per magis completam et exactam observationem » (ib.).

ε') Quare sensatio relate ad sensibilia propria est quidem « transmutatio » et necessaria « transformatio » (Truebung) eius, quod est in rebus (*Lotze* 392); ibi cognoscere non est « reproducere », sed « producere » (ib. 395). Attamen *contenti esse debemus hac institutione naturae et de ea gaudere propter varias rationes:*

αα) Etiam in aliis processibus naturalibus ultimus effectus non est amplius similis primae occasioni (*Lotze* 393).

(3) « Si res in se, inquit inter alia *Hartmann*, non essent extensae, nostra persuasio de earum extensione esset necessaria et inevitabilis illusio; nihil plane iuvaret hanc illusionem in abstracto cognoscere, in concreto semper vim suam exerceret. Haec illusio (*Prellerei*) naturae statim finitur, ubi primum rebus in sese extensio conceditur; tunc persuasio instinctiva ut recta agnoscitur, quod repraesentationes nostrae quantum ad extensionem sunt imagines similes rebus, uti sunt in se » (134). « Si extensio et successio non conveniunt rebus in sese, omnis cognitio rerum in se fit impossibilis, et quantum ad earum proprietatem, qua causant in nobis qualitates sensitivas, et quantum ad earum relationem ad repraesentationem spatii et temporis » (ib. 136).

ββ) « Cur postulatis ut obligationem vestrorum sensuum, quod ipsi res, quibus excitantur, sic referant, sicuti sunt? » (ib. 397).

γγ) Oppositum esset impossibile. « Ingrati sumus, ait *Trendelenburg*, si ad exactiorem cognitionem habendam nimis postulamus et desideramus per sensus immediate cognoscere, quid natura rerum sit. Numquam erit possibile, pro ente vivente excogitare organum perfecte obiectivum » (526).

εε) Magna pulchritudo sic producitur per sensationem. Perceptio motuum « pro nostra mente esset perpetuum uniforme experimentum calculandi (*Rechenexempel*), vel non interruptum problema constructionis mathematicae » (ib. 527). « Veritatem sic haberemus, sed perderemus harmoniam sensationis, quae nobis in lingua propriae nostrae vitae effectus constantes abbreviata expressione proponit » (ib.). Quare secundum *Lotze* haec productio proprietatum sensibilibum « est unus ex maximis, forte maximus eventus; hunc internum mundum sensitivum debemus secundum propriam pulchritudinem et valorem aestimare, non secundum fidelitatem in repraesentando » (395). « Loco lamentandi, quod sensus non veras imagines proprietatum dent, felices esse debemus, quod quid maius et pulchrius nobis procurant... Nihil lucraremur, sed perderemus, si loco colorum... consolari nos deberemus in exacta visione vibrationum plus minusve iteratarum huius vel illius durationis » (396).

ςς) *Veritas demum sensationibus non plane deest*, quippe cum qualitates subiectivae in certis et fixis relationibus stent cum ipsorum causis. « Qualitates autem sensibiles, ait *Ueberweg*, colores nempe et soni qua tales, sunt quid subiectivum et non sunt imagines motuum; attamen stant ad determinatos motus ut eorum symbola in connexione naturali » (113). « Relatio qualitatum sensibilibum ad vibrationes est similis relationi vocabuli ad litteras; adest stabilis relatio (et quidem ibi naturalis, hic arbitraria) et uniformitas combinationum sine similitudine elementorum » (ib. 115). « Sensationes nostrae harum proprietatum sunt nobis, sic ipsas considerare possumus, abbreviatae expressiones talium modorum motus » (*Trendelenburg* 526). Et istae « expressiones abbreviatae » « sufficiunt ad finem conservationis nostrae, pro quo sensus proxime dati sunt »; insuper « recte explicatae repraesentant nobis rectum » (ib. 527).

Patet ex paucis, quae innumus, hos philosophos revera doctrinam Democriti accuratius illustrasse.

η) Philosophi recentes aristotelici approbantes doctrinam Democriti.

Sunt demum etiam nonnulli recentes philosophi doctrinae scho-

lasticae addicti, qui propter facta sufficienter stabilita persuasum habent, sententiam Democriti esse fundatam et iam tempus advenisse, ut philosophia scholastica doctrinam subiectivitatis qualitatum sensibilium in proprium systema assumere et cum suis dogmatibus harmonice unire conetur.

Inter quos sunt *Gutberlet, Maher, Domet de Vorges, Emin. D. Card. Mercier*, (1) alii.

Quattuor vero isti auctores in suis inquisitionibus facere nituntur. α) Docte et dextere colligunt omnia facta a recenti physica, philosophia, physiologia ad subiectivitatem qualitatum sensibilium probandam adducta, quibus proprio et laudabili studio alia facta scientiarum naturalium adiungunt, quae putant inservire ad finem intentum. Neque omittunt, etiam varia illa facta urgere, quae ab Aristotele et scholasticis iam dudum ut difficultates contra propriam doctrinam in considerationem erant adducta. Quatenus autem ex permagno numero factorum sic congestorum sint decisiva, minime est consensus inter illos auctores. Variis etiam modis loquendi suam doctrinam proponunt, pro qua pauci certitudinem, alii solum maiorem probabilitatem invocant. β) Tentant deinde quoad rem eodem fere modo, uti philosophi antischolastici antea commemorati, explicare, sensationem externam retinere sufficienter rationem verae cognitionis, quatenus qualitates sensibiles, etsi subiectivae, sint tamen signa fixa vel symbola indicantia secundum stabiles leges naturales proprietates ipsis corporibus inhaerentes, uti sunt determinati motus et vires motrices. Et insistent, pro subiectivitate sensibilium communium minime militare similes rationes, immo his negatis irrui in scepticismum relate ad mundum externum. Generatim etiam renuntiant cum philosophis recentibus

(1) Quamvis Eminentissimus auctor quaestionem ex professo, uti dicunt, nondum tractaverit, tamen sat clare indicat opinionem suam, propter facta scientia recenti cogita conciliationem esse tentandam veteris philosophiae cum hac de subiectivitate sensibilium priorum positione. Cautus et sobrius modus loquendi sufficienter ostendit, quam longe distet a difficultate huius operis non iuste aestimanda. Facta recentius stabilita, sic praeclare indicat nodum quaestionis, sunt in harmonia cum philosophia scholastica ponenda, « quin contradicatur relationibus naturalibus sensus intimi vel conscientiae » (sans cependant contredire les informations naturelles du sens intime ou de la conscience (Psychologie I-S, 163).

Potestne tamen haec conciliatio fieri ita, ut necessaria et evidens relatio conscientiae et quoad immediationem cognitionis sensitivae corporum, et quoad formalem existentiam sensibilium priorum in ipsis corporibus declaretur esse « illusio » postea reformanda, uti audivimus a Zeller, Hartmann aliisque? Nonne hic modus procedendi videtur esse potius destructio relationis evidentis conscientiae quam conciliatio factorum cum eadem conscientia? Gratissimum sane esset, mentem Eminentissimi doctoris de hac salvatione relationis conscientiae exactius scire, quippe cum, uti notum est, ibi sit una ex praecipuis difficultatibus, quas defensores oppositae sententiae movent.

immediatae cognitioni corporum, paucis solum hanc in propria doctrina salvare tentantibus. γ) Quantum ad historicam evolutionem quaestionis plures satagunt, Aristotelem et scholasticos explicare ut faventes plus minusve propriae sententiae. δ) Demum defendere student suam positionem contra impugnationes provenientes a maiore parte recentiorum scholasticorum, quibus persuasum est, doctrinam subiectivitatis sensibilibum propriorum neque posse conciliari cum principiis philosophiae aristotelicae certo admittendis neque factis positivis indubie stabiliri⁽¹⁾.

Ad conspectum habendum de evolutione et approbatione doctrinae Democriti relate ad qualitates sensibiles haec iam sufficiant. Successus sane summe splendidus! Fundatores et capita recentis physicae, philosophiae modernae, novae scientiae physiologiae, immo plures recentes scholastici applaudunt huic doctrinae Abderitae contra Stagiritam. Estne tamen triumphus perfectus? Estne victoria completa, uti Gomperz totque alii proclamant? Ut responsum aequum dare possemus, explicare deberemus antea oppositam doctrinam Aristotelis necnon eius evolutionem et rationes pro ea stantes et deinde sine ira et studio utramque sententiam quoad valorem inter se comparare, id quod, uti indicavimus, hoc loco commode facere non possumus.

Quare de influxu huius doctrinae Democriti et de eius tota philosophia iam sat superque sint dicta.

Conclusio considerationis iuniorum physicorum.

Quodsi, priusquam ad ultimam scholam antesocraticam considerandam transeamus, respicimus in philosophiam iuniorum physicorum, Empedoclis, Anaxagorae, Democriti, patet ex dictis, omnes idem problem sibi solvendum proposuisse, declarandi nempe originem, multitudinem, mutationem corporum in suppositione Eleatensium de impossibilitate intrinsecae mutationis rerum. Medium, quod eligunt ad consilium exequendum, etiam apud omnes simile est: resolutio cor-

(1) Conspectum completum principalium omnium factorum, quae in questionem veniunt, dat *I. Froebes*, defendens subiectivitatem qualitatum, in *Stimmen aus Maria-Laach* LXXIII (1907) 153 sqq. Facta praesertim physiologica invocant et pro subiectivitate sensibilibum propriorum urget *R. de Sinéty* (La connaissance sensible des qualités secondaires (Louvain 1912). *II. Gruender* etiam historice inquit de evolutione controversiae deque mente Aristotelis et scholasticorum in suo libello De qualitibus sensibilibus et in specie de coloribus et sonis (Friburgi 1910), ubi p. 12 sqq. est enumeratio recentium auctorum scholasticorum defendentium subiectivitatem qualitatum. Litteraturam exacte habet De Sinéty ad finem opusculi citati; clarum est, consulendos esse nunc etiam libros recentissime editos, uti *D. Ostler*, Die Realität der Aussenwelt (Paderborn 1912) et *P. Vogt*, Die Gesichtswahrnehmung (München, Sammlung Natur u. Cultur. N. 2). Pacate et solide commoda et incommoda utriusque sententiae explicat *D. Feuling* (Phil. Jahrb. hrsg. v. Gutberlet XXV (1912) 151 sqq.).

porum in partes minimas, aeternas, intrinsece immutabiles, localiter autem mobiles. Discrepant tamen in duobus, in assignatione naturae horum ultimorum elementorum et causae ea unientis. Ultima corporum elementa secundum Empedoclem sunt quattuor specierum, secundum Anaxagoram specierum infinitarum, secundum Democritum omnia sunt homogenea et sic eiusdem naturae. Ut causa uniens particulas primitivas ad corpora constituenda ab Empedocle assignatur mythica vis amoris, cui opponitur ut causa segregans discordia, ab Anaxagora intellectus separatus, a Democrito vis gravitatis, qua atomi cadunt et in se invicem irruunt. Sic ab Empedocle praeparatur dualismus inter mundum corporeum et causam ordinantem, qui ab Anaxagora prima vice in systema erigitur; a Democrito hic dualismus iterum impugnatur et monismus materialisticus propugnatur, ita ut Anaxagoras sit pater theismi, Democritus atheismi. Magna autem vis ingenii elucens in his omnibus conatibus physicorum iuniorum a nemine negari potest.

Sed iam transeamus ad ultimam scholam antesocraticam considerandam.

CAPUT QUINTUM.

De Sophistis.

INTRODUCTIO GENERALIS

IN CONSIDERATIONEM SOPHISTARUM.

Philosophia graeca tractavit hucusque, uti vidimus, praeprimis *problema cosmologicum*, inquirens in originem et naturam mundi externi. Occasione data tamen etiam plures aliae quaestiones de homine et Deo tactae erant. Sic fere omnes philosophi locuti sunt de cognitione humana; *Anaxagoras* intense sese occupavit circa existentiam et proprietates Dei, *Democritus* ethicas quaestiones agitare incepit. Quare praeeparata iam erat tractatio *problematis anthropologici et theologici*, et naturalis evolutio fuisset, ut philosophi sese accingerent ad ista alia obiecta philosophiae eadem alacritate investiganda, uti antecessores perscrutati erant mundum externum. Attamen priusquam schola socratica hanc viam ingrederetur et philosophiam ad ulteriorem summam perfectionem adduceret, evolutio philosophiae est ad tempus *retardata per sophistas*, qui finem non gloriosum imposuerunt primae epocae philosophiae graecae.

Praemittamus *quaedam generalia* ad characterem horum philosophorum melius intelligendum et ordinem indicemus sequendum in ulteriore inquisitione.

1. Generalis conceptus sophistae.

Triplici sensu sumptum est apud graecos nomen sophistae (σοφιστής, a σοφός). Primo quidem tempore indiscriminatim poetae, musici, philosophi appellabantur σοφισταί, uti Aristoteles septem sapientes sic nominavit. Deinde quinto saeculo idem nomen attributum est illis magistris, qui praeambulantes urbes Graeciae docebant stipendio accepto rhetoricam aliasque scientias potius practicas. Sic

Protagoras, qui incepit hunc novum modum docendi, de se ipso dicit apud Platonem: « confiteor, me esse sophistam et instruere homines » (Prot. 317 B). Cum autem iidem doctores scepticismo indulgerent et suis sophismatibus omnem seriam philosophiam turbarent et impugnarent, Socrates, Plato, Aristoteles σοφιστὰς sibimetipsis ut σοφοῖς opposuerunt et sic nomen accepit illum sensum malum, quem retinuit. « Sophistes est, ait Plato, qui in sêrmonibus disputantem cogit, repugnantia dicere,...., qui verbis quasi praestigiis mirum in modum decipit auditores » (Soph. 268 D). Et Aristoteles: « Sophista est, qui lucrum capit ex ea sapientia, quae videtur esse et non est » (De elench. sophis. c. 1).

2. Rationes scepticismi.

Sed curnam praecise eo tempore scepticismus apparet in philosophia graeca? Plures erant rationes, quarum principales indicare iuvat.

a) Rationes philosophicae.

Imprimis *magna oppositio* inter positiones philosophorum praecedentium dubium de possibilitate certae cognitionis fere necessario ciere debebat. Omnes scholae tentarunt solutionem problematis cosmologici, sed tot proponebantur solutiones, quot erant scholae! Insuper perplures, uti Heraclitus, Eleatenses, iuniores physici proclamarunt, *sensus esse fallaces*, unice intellectum cognoscere posse res, prout sunt in sese. Sed quonam iure hoc privilegium intellectui attribuebatur, cum tamen cognitio sensitiva et intellectiva illo tempore neque subiective neque obiective spectatae essent sat investigatae? Et cum plures materialistico modo assererent, etiam cognitionem intellectivam dependere a corporis dispositione, adhuc magis eius excellentia prae cognitione sensitiva dubia esse debebat. Et quantum ad *res ipsas*, Eleatenses affirmarunt, rationibus subtilibus et non facile solubilibus, pluritatem et motum corporum repugnare. Potestne tamen id exsistere, quod repugnat? Et revera so-

phistae praecise ex istis positionibus praedecessorum ansam sumpserunt ad omnem cognitionem certam negandam et praeprimis suum scepticismum derivarunt ex perpetuo fluxu rerum secundum Heraclitum et ex repugnantia sita in rerum pluralitate et extensione ex mente Eleatensium.

b) *Rationes politicae.*

Quinto saeculo post victorias de Persis reportatas gloria et divitiae Graeciae creverunt modo plane singulari. Urbs Athenarum sub Pericle (468-29) « aetate unius hominis talem gradum opulentiae, potentiae, famae, culturae nacta est, ut hoc respectu sit unica in historia » (*Zeller*, II, 1040)⁽¹⁾. Tempus plane novum quam celerrime advenerat. Bonae artes uti poesis et sculptura iam culmen perfectionis attigerant. Desiderium sciendi inflammatum erat, etiam quoad problemata philosophica. Non sufficiebat amplius invocare unice traditionem et communem persuasionem ad veritates philosophicas tanti momenti admittendas, uti sunt existentia Dei et obligatio legis moralis. Attamen ab ipsis philosophis solutiones sufficientes horum problematum non offerebantur, quippe quae scientificae nondum tractata essent. Quid mirum igitur, quod tendentia critica et sceptica irrueret? Insuper ut fieri solet, gloria et divitiis abundantibus mores damnum passi erant; libertatem autem in vita practica nimis facile etiam theoria sequitur.

(1) « Nullus alius populus, inquit alibi idem auctor, unquam in harmonica unione gloriae bellicae et evolutionis ingenii progressum fecit celeriores et splendidiores, nullus autem populus culmen suae perfectionis celerius est transgressus, quam populus graecus illo tempore. Primum heroismus in bellis persicis, deinde praeclara perfectio artium tempore Periclis, et immediate postea illud bellum internum (Peloponnesiacum), quod pugnis infelicibus civilibus potentiam et divitias statuum graecorum destruxit, libertatem vix defensam sacrificavit, independentiam Graeciae pro semper subvertit, ideas ethicas turbavit, characterem populi totaliter corripit. Evolutio, quae alibi plura saecula complectitur, hic paucis hominum aetatibus est compressa » (III, 2).

c) *Proxima occasio scepticismi introducti.*

Scholae in Graecia eousque fere solum habebantur *elementares*, ut aiunt, in quibus ars legendi, scribendi, arithmetica, musica tradebantur. Scholae philosophicae in variis urbibus florentes ad paucos asseclas erant coarctatae. Necessitas maioris eruditionis fortiter sentiebatur. Cum constitutio in singulis statibus Graeciae necnon in ipsis urbibus esset democratica et dexteritas loquendi in comitiis plurimum valeret, intelligitur, magistros prodiisse, imprimis ad rhetoricam, deinde etiam ad alias scientias practicas docendas. Qui magistri perambulabant urbes Graeciae offerentes eruditionem iuventutis pro pecunia solvenda⁽¹⁾. Quaestiones philosophicas plane declinare non poterant. Facile tamen explicatur, eos non secutos fuisse aliquam ex tot scholis philosophicis inter se dissentientibus, sed praetu-

(1) Socrati, Platoni, Aristoteli plane persuasum erat, *indignum esse, sapientiam pro pecunia vendere*; ipsa potius gratis debet amicis communicari, uti amor gratis datur. Relatio inter magistrum et discipulos est similis relationi vigenti inter parentes et filios interque amicos. « Eadem ratio [ut amicorum], ait Aristoteles, videtur, eorum esse, qui philosophiam communicarunt cum aliis. Neque enim sapientiae aestimationem pecunia metiri potest, neque ullum pretium paris valoris reperiri potest, ac fortasse satis debet esse id, quod vires patiuntur referre, uti et in diis et in parentibus colendis res sese habet » (Eth. Nic. IX, 1). Quare vehementer vituperant iidem auctores sophistas, pecuniam acceptantes pro instructione. « Qui sapientiam pro pecunia cuivis volenti vendunt, sophistas vocant » ait *Xenophon* (Memor. I. 6), verbis et comparationibus acerbis in eos invehens. Attamen, quod convenientem mercedem exigent isti viri, qui eruditionem iuventutis proprium officium fecerunt, erat quidem contra usum in Graecia eousque conservatum, in se autem non erat illicitum vel inconveniens.

Neque omnes sunt in simili conditione ut Socrates, qui sine calceamentis et semper eadem tunica indutus, nulla fere re indigens et sic, uti ipse ait, diis quem simillimus, continuo per plateas urbis currebat, vel uti Plato et Aristoteles, qui utpote ditissimi sane subsidio discipulorum renuntiare potuerunt. Cf. *Zeller*, II, 1083,

lisce, cum quodam scepticismo illis scholis sese opponere easque impugnare. Sic scepticismus apud eos quasi connaturali modo est evolutus.

3) Proprias indoles sophistarum.

Scholam inter se cohaerentem determinata dogmata philosophica profitentem illi praeceptores, in diversis urbibus plane independenter ab invicem prodeuntes, sane non formarunt.

Conveniunt tamen generaliter in eo, quod theoreticam et scientificam cognitionem rerum in oppositione ad praecedentes philosophos negarent et sic *scepticismo theoretico large indulgerent*; insuper non quidem primi tamen posteriores *scepticismum practicum* in quaestionibus moralibus propugnabant, omnem immutabilem normam moralitatis negabant, et in *cavillationibus* ultra omnem modum *sibi complacebant*. « Essentia sophisticae, ait Zeller, si historice spectatur, stat in eo, quod inquisitioni obiectorum renuntietur et cognitio coarctetur ad reflectionem subiectivam, indifferentem quoad veritatem scientificam; sic affirmatur, hominem esse mensuram omnium rerum et nostras cognitiones esse solum subiectivas repraesentationes et omnes ideas et leges morales esse solum arbitrarias positiones » (II, 951). Quare cum sophistae conveniant iu hac impugnatione philosophiae praecedentis et in negatione certae cognitionis, sensu latiore loqui licet *de schola sophistarum* ⁽¹⁾.

(1) Gomperz hunc communem characterem sophistarum non admittit. « Non licet, ait, loqui de scepsi sophistica. Quale miraculum potuisset efficere, quod sophistae Abderae et in urbe Elis et in Graecia media et in Sicilia in suis ideis magis inter se convenirent, quam cum aliis doctis »? (Griech. Denk. I, 334). Attamen iste auctor tentat, ut adhuc indicabimus, sophistas ab scepticismo nimis liberare et sic elementum principale, in quo de facto conveniunt, deprimere. Cf. Zeller, p. 1148, ubi exactius indicat plurima, in quibus sophistae conveniunt.

4) Principales sophistae et eorum adversarii.

a) *Principales sophistae sunt isti:*

α) *Protagoras*. Natus c. 480 Abderae, docuit per 40 annos tota fere in Graecia, etiam Athenis, ubi amicitia Periclis fruebatur. Atheismi ibidem accusatus fugere debuit et in Siciliam navigans nanfragio periit. Est primus sophista et inceptor scepticismi. « Hic primus pro mercede centum minas exegit... ac leve illud contentionis genus genuit » (Diog. Laert. IX, 52). Doctrinam ejus referunt et discutiunt *Plato* et *Aristoteles*. Pauca fragmenta conservata apud *Mullach*, II, 130 sqq., *Diels*, 518 sqq.⁽¹⁾

β) *Gorgias*. Natus Leontini in Sicilia c. 480 venit 427 Athenas. Erat primum assecla Empedoclis, deinde scholae Eleatensium se addixit, demum suum scepticismum evolvit imprimis ex dogmatibus eleatensibus. Doctrinae principales ejus scripti περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως continentur in c. 5 et 6 libri: De Melisso, Xenophane, Gorgia, necnon apud Sext. Empir. (Adv. Math. VII, 65-87). Alia quaedam fragmenta apud *Mullach*, II, 143 sqq., *Diels* 525 sqq.

γ) Alii sophistae minoris momenti sunt: *Prodicus* ex insula Keos; *Hippias* ex urbe Elis; *Xeniades* Corinthius; *Trasymachus* Chalcedonensis; *Enthydemus* et *Dionysodorus* ex Keos, *Antiphon*, *Kritias*, *Kallicles*. Fragmenta quorundam eorum apud *Mullach* et *Diels*.

δ) *Adversarii principales sophistarum* erant *Socrates*, *Plato*, *Aristoteles*. Socrates facie ad faciem cum sophistis luctabatur⁽²⁾; Plato in primis suis dialogis eos acerrime impu-

(1) Certum videtur, inter libros deperditos Protagorae esse etiam unum librum quo *Eleatenses* refutaverit. « Cum enim Protagorae librum de ente perlegerem, illum ego his rationibus eos, qui ens dumtaxat unum esse volunt, refellere comperi ». Sic *Porphyrus* aliquem narrantem introducit apud *Euseb.* Evang. praep. X, 3.

(2) Cf. Xenophon Memor. I, 8, ubi disputatio Socratis cum sophista Antiphone describitur.

gnat, in posterioribus non amplius, id quod est signum, eorum auctoritatem iam fuisse fractam, Aristoteles eos tractat ut adversarios iam superatos et mortuos.

5) Modus procedendi.

Declaremus doctrinam sophistarum et eam crisi subiiciamus. In doctrina sophistarum explicanda videamus imprimis *scepticismum theoreticum* sophistarum, deinde eorum *scepticismum practicum*, tertio applicationem scepticismi ad rhetoricam seu *eristicam*, demum indicemus *alia studia* promota a sophistis.

I. Explicatur doctrina Sophistarum.

A. Scepticismus theoreticus sophistarum.

Considerandus est imprimis scepticismus theoreticus *Protagorae*, deinde *Gorgiae*, demum *aliorum sophistarum*.

AA. Scepticismus theoreticus Protagorae.

Videamus modum, quo Protagoras suum scepticismum deduxerit ex systemate Heracliti, deinde doctrinam ipsam, prout a Protagora exponitur, tertio indolem scepticismi inclusi in hac doctrina, demum extensionem scepticismi Protagorae ⁽¹⁾.

1) Derivatio scepticismi Protagorae ex doctrina Heracliti.

Invocat Protagoras pro suo scepticismo imprimis observationem sat obviam, eandem rem diversis hominibus pro diversitate subiectivae dispositionis alio et alio modo apparere, uti idem ventus uni videtur esse frigidus, alteri

(1) Doctrina Protagorae habetur ap. Platonem (Theaet. 152-187), Arist. (Met. III, 5; XI, 6), Diog. Lart. (IX, 51-56). Sext. Emp. (Adv. math. VIII, 60-64), Aristoclem (Euseb. Praep. ev. XIV, 20).

calidus ⁽¹⁾. Attamen, si Platoni credere licet ⁽²⁾, Protagoras derivavit suam doctrinam praeprimis ex *perpetuo fluxu rerum* asserto ab Heraclito. Commemoratis in Theaeteto ⁽³⁾ « duris et protervis materialistis, qui a musis sunt alieni », Plato considerationem vertit ad Protagoram et eius asseclas, « multo elegantiores », « quorum, inquit, tibi mysteria narraturus sum. Principia, ex quo etiam ea quae modo diximus, manant, hoc est eis, quod scil. universum hoc motus est et aliud praeter motum nihil (τὸ πᾶν κίνησις ἦν καὶ ἄλλο

(1) « An non, ait *Plato*, saepe flante vento eodem, alius nostrum riget, alius minime et hic quidem leviter, ille vehementer? utrum tunc dicemus, ipsum ventum per se frigidum aut non frigidum? vel Pythagorae credemus, quod rigenti sit frigidus non rigenti minime? » (Theaet. 152, B). *Aristoteles* vero animadvertit: « Videtur enim [Pythagoras] quibusdam quidem ex physicorum opinione sumpsisse principium, quibusdam vero ex eo, quod non omnes eadem de iisdem cognoscant, sed quibusdam hoc apparet delectabile, quibusdam contrarium » (Met. XI, 6). Cum ex eadem observatione *Leucippus* derivavisset suam doctrinam, sensibilia propria non esse in rebus, forte Protagoras etiam ab hac doctrina Leucippi occasionem sumpsit, suum scepticismum evolvendi. Cf. *Zeller* 1100 sq.

(2) *Plato* longa explicatione (Theaet. 152-156) declarat modum, quo Protagora et eius asseclae derivaverint propriam doctrinam ex Heraclito. Indicat tamen clare, hanc derivationem non contineri in libris ipsius Protagorae, dicens, Protagoram eam discipulis « in arcano tradidisse » (152 D), esse « veritatem absconditam virorum celeberrimorum » (156 D), nempe asseclarum Protagorae. Quare potest esse, quod demum discipuli Protagorae magis explicite institerint in derivatione propriae doctrinae ab Heraclito. Attamen cum discipuli Protagorae tempore Platonis adhuc viverent, sane *Plato* non potuisset *illam derivationem ipsi Protagorae tribuere*, si ad hoc faciendum solidas rationes non habuisset: discipuli enim Protagorae tunc reclamassent. Inde iure *Zeller* (1098 sqq.) alique videntur putare, nos tuto nexum inter Protagoram et Heraclitum a Platone relatum supponere posse.

Aristoteles hunc nexum non commemorat, immo clare indicat, sese non certo scire, a quonam Protagoras suam doctrinam derivaverit. Vide textum allatum nota praecedente.

(3) Citationes Platonis in textu referuntur, si nihil aliud indicatur, ad *Theaetetum*.

παρὰ τοῦτ' οὐδέεν) » (156 A) ⁽¹⁾. Ex quo principio Protagoras deduxit impossibilitatem certae cognitionis, considerans imprimis ipsa corpora semper mutabilia, deinde etiam modum, quo fiat cognitio.

Quantum ad *corpora*, ipsa actione et passione perpetuo suas proprietates mutant ⁽²⁾, Inde, quidquid est in corpore, est quid relativum, actio refertur ad passionem et viceversa, proprietates ad causas, a quibus producuntur. Sic nihil absolutum et permanens de corporibus praedicari potest, Non affirmandum est, corpus esse et esse hoc aliquid (τὸ) vel tale quid, « neque aliud ullum nomen, quod permanet », sed « secundum naturam enuntiare oportet, quod res fiant et augeantur et pereant et mutantur », ita ut etiam homo « ex pluribus proprietatibus constitutus semper mutetur ». Iam vero obiectum semper versans in fieri, sane non offert cognitioni quid fixum et stabile, quod certo cognosci possit.

(1) « Totum motus erat et praeter motum nihil aliud » affirmant Protagoras et eius asseclae. Supponuntne ipsi forte, hanc perpetuam mutationem fieri *sine ullo subiecto* aliquo modo permanente, ita ut hic iam prima vice appareat conceptio materiae constantis *unice actionibus et passionibus* sine ullo subiecto, uti aliqui affirmarunt? Non videtur hoc posse ex illo modo loquendi deduci, sed potius supponendum esse aliquod subiectum mutationum, etsi et ipsum sit in perpetuo motu. Cf. Zeller, I, 1089, 1, et Bacumker 103 sqq.

(2) « Ex mutatione et motu et mixtione fiunt omnia » (152 C). « Motus vero species duae, multitudine quidem utraque infinita, altera habet potentiam agendi, altera patiendi » (156 A).

(3) « Nihil ex his aliquid ipsum per seipsum esse..., sed in mutuo congressu omnia fieri et vario motu, cum tam efficiens ut aliquid sit, quam patiens unum per se firmiter non, ut agant cogitare licet. Neque enim agens est quidquam prius, quam patienti congressum sit, neque patiens prius quam agentis. Quod enim congreditur alteri, et vim efficiendi habet, ubi in illud aliud inciderit, patiens evadit. Ex his omnibus sequitur, quod ab initio diximus, nihil esse ipsum secundum se ipsum, sed semper alicui fieri, ipsum autem esse undique removendum esse, licet nos in superioribus consuetudine quadam ac inscientia illo (esse) uti saepe coacti fuerimus.

Ad eandem impossibilitatem certae cognitionis pervenimus, si *modum quo cognitio sensitiva fiat*, consideremus. Corpus aliquod agit in organum actione huic organo accomodata, organum recipit hunc influxum, reagit et sibi repraesentat corpus ut ornatum aliqua proprietate ⁽¹⁾. Recipit autem organum sentiens alio et alio modo influxum obiecti, prout alio et alio modo est dispositum. Iam vero organum unius hominis alio modo se habet, quam organum alterius hominis vel animalis, imo idem homo diversis temporibus non est sibi similis. Quare « nec alii homini simile quidquam apparet, neque tibi ipsi idem color ideo quia nunquam tibi ipsi es similis » ⁽²⁾. Ex quo sequitur, modum repraesentationis obiecti in sensatione *dependere a subiectiva dispositione organi* et inde in ipsis rebus non inesse eo modo, quo in sensatione repraesentatur ⁽³⁾.

Verum enim vero, ut sapientibus sermo dictat, nullo modo praedicandum est aliquid neque tui neque mei, neque hoc neque illud neque aliud ullum nomen, quod maneat, sed secundum naturam enuntiare oportet, quod fiant et agantur et pereant et mutantur: nam quisque aliquid sermone persistere asseverans, facile redargui potest. Oportet vero et singillatim sic enuntiare etiam de cunctis in unum collectis, cui collectivae homines nomen imponunt et lapidis et uniuscuiusque animalis ac speciei » (156 E — 157 C).

(1) « Ex harum [actione et passione] congressu compulsuque mutuo effectus eveniunt numero infiniti, specie duo, sensibile videlicet et sensatio quae semper cum sensibili coincidit et gignitur. Sensus haec omnia sunt, visus, auditus, olfactus, tactusque frigidorum et calidorum, imo et voluptates, dolores, cupiditates atque timores et alii innumeri quidem sine nomine, nominati vero permulti. Genus autem sensibile sensui cuilibet est cognatum, variis visionibus varii colores, auribus voces, ceterisque sensibus reliqua sensibilia sunt cognata » (156 B).

(2) Soc. An tu asseres, qualis tibi unusquisque color apparet, talem canibus etiam et cuicumque animali apparere? — Theaet. Non per Iovem. — Soc. Quid autem? aliud homini simile quidcumque ac tibi apparet? hoc ne certo putas, an multo potius nec tibi ipsi idem, ideo quod numquam tibi ipsi es similis? — Theaet. Hoc potius quam illud opinor » (152 A).

(3) « Cogita igitur o optime, circa oculos, primum quidem colo-

Patet sic, Protagoram et eius asseclas *ulterius evolvisse doctrinam Heracliti* et quoad fluxum rerum et quoad impossibilitatem certae cognitionis inde provenientem. Apud Heraclitum est idem ignis in diversas formas se evolvens; id quod secundum Protagoram est permanens in perpetua mutatione, est *aliquid plane indeterminatum*, quod accuratius cognosci non potest. Neque Heraclitus affirmavit iam impossibilitatem certae cognitionis, quamvis hanc doctrinam etiam praepararet, asserens ex. gr. obiectum relate ad diversa subiecta alio et alio modo se habere, uti eadem aqua maris piscibus est salubris, hominibus est noxia ⁽¹⁾.

2) Modus, quo ipse Protagoras suam doctrinam proponat.

a) *Verba Protagorae*. Expressit Protagoras suam doctrinam negantem possibilitatem cognitionis certae verbis celeberrimis: « dicit, ait Plato, *omnium rerum mensuram esse hominem, existentium, quod sunt, non existentium, quod non*

rem, quem dicis album, non esse ipsum aliud quidquam extra tuos oculos, neque in oculis neque illi locum certum attribuas. Iam enim esset in ordine alicubi maneretque et non in generatione fieret.

Sequamur sermonem superiorem nihil per se unum quidem ponentes atque ita nobis niger albusque et quivis alius color ex incursu oculorum motuque debito genitus apparebit, et unumquodque, quod coloris nomine appellamus neque impressum erit sed medius quidam cuique affectus » (153 D).

(1) *Sext. Emp.* totam hanc doctrinam Protagorae sic breviter complectitur: « Dicit ergo vir ille, materiam fluxibilem esse; ipsa autem assidue fluente adiunctiones pro partibus ablatis fieri et sensus transmutari ac variari et pro aetatibus et pro aliis corporis dispositionibus » (Adv. Pyr. I, 217).

Et sic Protagoras pertinet ad eos, quos describit Aristoteles:

« Cum totam hanc naturam moveri viderent, et cum de eo, quod mutatur nihil verificari possit, putabant, circa illud, quod omnino mutatur, nihil verificari posse. Ex hac enim existimatione summa illa extrema illorum opinio pullulavit, qua se Heraclitum sequi affirmabant, qualem et Cratylus habebat, qui tandem nihil putat dicere oportere, sed digitum movebat » (Met. III, 5).

sunt »⁽¹⁾. Quare homo cognoscens, et quidem pro varia dispositione subiectiva aliam habens cognitionem, est mensura, secundum quam de eo, quod rebus conveniat, est diiudicandum.

b) *Exactior sensus huius principii.* Ad quam sententiam Protagorae de homine ut mensura omnium rerum plenius intelligendam notare iuvat:

α) « *Homo* » dicitur esse mensura omnium rerum. Qualis homo? homo *individualis vel homo ut talis*? Estne iudicandum id verum, quod *unicuique homini pro se sumpto* apparet, vel id, quod generatim ab hominibus, versantibus in connaturalibus dispositionibus, in sensatione percipitur? Ultimum recentius Gomperz⁽²⁾ aliique sustinent mitigantes sic subiectivismum Protagorae. At *communis veterum explicatio* evidenter supponit, hominem individualem ex mente Protagorae esse iudicem veri et falsi. « Nonne, ait Socrates apud Platonem, sic fere ait [Protagoras]: qualia singula mihi videntur, talia mihi sunt, qualia vero tibi, tibi quoque talia, homo tu et ego? Theaet. Hoc certe ait. » (152A)⁽³⁾. Et *Aristoteles*: « id, quod unicuique videtur (τὸ δοκοῦν ἐκάστῳ), hoc plene etiam ita esse » (Met. IX, 6). Et

(1) « φησὶ γὰρ πᾶντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου εἶναι, τῶν μὲν ὄντων, ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν » (152 A).

(2) « Homo, ait Gomperz, qui opponitur universitati eorum, non potest convenienter esse individuum, sed homo in genere » (I, 362). « Homo non est hoc vel illud exemplar generis humani, non individuum, sed homo in genere » (ib. 363).

(3) Idem etiam alibi pluries clarissimis verbis *Plato* repetit: « Qualia nempe sentit quisque, talia etiam cuique videntur esse » (152C). Loquens nomine Protagorae dicit: « Ego enim veritatem sic se habere assero, uti scripsi: unumquemque nostrum mensuram esse eorum, quae sunt: sed hoc ipso magnopere alium ab alio differre, quod et huic alia sunt apparentque et illi alia » (166D). « Quod cuique videtur, hoc pro illo, cui videtur, etiam esse dicit » (170A). Et exempla eorum, quibus *Plato* illustrat doctrinam Protagorae, nempe aegrotorum, somniantium, mente captorum idem comprobant. Clare etiam in *Cratylo* (385C): « uti unicuique apparet, sic pro ipso est ».

paulo post: « μέτρον εἶναι τὸ φαινόμενον ἅσπερ » (id.). *Democritus* quoque, uti refert *Sext. Emp.*, (*Adv. math.* VII, 389) impugnat Protagoram, quod doceat, « omnem phantasiam [repraesentationem sensibilem] esse veram » sic sane supponens, criterium esse sensationem uniuscuiusque. Et ipse *Sext. Emp.* in eadem suppositione versatur, scribens: « Dicit enim [Protagoras], omnes phantasias [repraesentationes sensibiles] et opiniones esse veras et veritatem esse ex iis, quae referuntur ad aliquid propterea, quia, quidquid alicui apparuerit aut opinioni eius arriserit, statim sic se habeat relate ad illum » (*Adv. math.* VI, 60).

Ecce secundum omnes illos auctores unusquisque homo in oppositione ad alterum est pro sese criterium veritatis suae cognitionis, illos autem mentem Protagorae plane erronee concepisse supponi nequit neque sufficienter aliunde probatur ⁽¹⁾.

3) Est homo « *mensura* » omnium rerum. Quonam sensu? Eo sensu, quod praecise ab homine, nempe ab eius sensatione sese accommodante subiectivae dispositioni dependeat, quomodo ipsi res repraesententur et sic iudicentur esse. Quare *res non sunt mensura cognitionis*, ita ut cognitio sese accommodare debeat rei, sed vicversa dispositioni subiectivae debet se conformare cognitio et inde etiam ipsae res in cognitione repraesentatae. « Vult, omnium rerum mensuram esse hominem... adeo, ut valeant eius verba, rerum omnium criterium sive veri falsique regulam esse hominem,... et ideo ponit solum phaenomena pro unoquoque et inducit relationem ad aliquid ». (*Sext. Emp. Adv. Pyr.* I, 216).

γ) Est homo *mensura rerum*. Sane non rerum, prout sunt in ordine physico, ac si ipsae secundum esse suum ontologicum dependeant a nostra cognitione; sed *res secundum esse cognitum* se conformare debent dispositioni su-

(1) Cf. hac de controversia acriter agitata ZELLER 1095 sqq., Al. Schmid, *Erkenntnisslehre* I, 249 sqq.

biecti cognoscentis, ita ut consequenter non repraesententur uti sunt in se, sed uti subiectiva cognoscentis dispositio postulat.

δ) Est mensura rerum « *existentium, quod sunt, non existentium, quod non sunt* » h. e. ex eo, quod per cognitionem sensitivam nobis repraesentantur proprietates res afficientes, ius habemus, illas proprietates attribuere rebus; ex eo, quod nobis proprietates non repraesententur, illae proprietates pro nobis rebus non conveniunt⁽¹⁾. « Est enim secundum ipsum homo criterium rerum, quae sunt. Omnia enim, quae apparent hominibus, etiam sunt, quae autem nulli apparent, ne sunt quidem » (Sext. Emp. l. c.).

3) Exactior indoles doctrinae Protagorae.

Ex declarationionibus datis iam sequitur accuratius *character systematis Protagorae*: est *subiectivismus, relativismus, sensualismus*.

Eius doctrina est a) *subiectivismus*. Nam non habemus cognitiones *objective veras*, detegentes nempe id, quod res sunt in se, sed solum *repraesentationes rerum*, provocatas quidem per aliquem influxum proveniente ab ipso obiecto, attamen se accommodantes dispositionibus ipsius subiecti cognoscentis. Sic non adest veritas obiectiva in cognitione, sed solum subiectiva: non adest conformitas cognitionis cum re, prout est in se, sed solum prout apparet. Ex quo sequitur: α) Cognoscimus solum *apparentias rerum*, τὰ φαινόμενα⁽²⁾; a dispositione subiecti dependet, quomodo res no-

(1) Dicit *Protagoras*, hominem esse mensuram rerum, existentium, quod (ὥς) sunt, non existentium, quod (ὥς) non sunt. Illud ὥς per se potest significare « quod » et « quomodo ». Putat *Zeller*, nostro in loco ὥς utrumque significare, quatenus ab homine dependeat, quod et quomodo res appareant vel non appareant. Cf. *Zeller* 1094, 1.

(2) « Ponit pro unoquoque solum phaenomena et sic introducit relativum (nempe veritatem ut quid relativum) » (*Sext. Emp. Adv. Pyr. I, 216*).

bis appareant et haec apparentia est totum, quod nobis in cognitione est datum. Inde « apparere et sentiri est idem ⁽¹⁾.

β) Nullo modo cognoscimus proprietates, quae rebus in sese extra nos conveniunt. Sensibilia propria in ipsis corporibus non existunt, sed solum in actu cognitionis; neque sensibilia communia, prout nobis repraesentantur, conveniunt rebus in sese ⁽²⁾. Quare scimus unice, corpora existere ut quid indeterminatum, semper in se mutabile. γ) « Quae nulli homini apparent, ea non sunt » (Sext. Emp. I, 219).

δ) Est *relativismus* in cognitione, vel quod est idem, *subiectivismus individualis*: corpora enim *diversis diversimode* apparent, prout sunt diversimode dispositi. « Ego secundum Protagoram sum iudex eorum, quae sunt mihi (τῶν ὄντων ἐμοί) » (160C). Quare iudicium, quo sentiens pronuntiat id quod ipsi apparet, est verum pro ipso, pro alio alia et opposita iudicia possunt esse vera.

Non est veritas eadem et pro omnibus valens, sed « quod cuique videtur, id illi, cui videtur, etiam esse dicit » (170A). Dicit « veritatem esse ex eis, quae referuntur ad aliquid » (Sext. Emp. Adv. math. VI, 20) ⁽³⁾.

(1) Socrates apud Platonem, postquam notavit, eundem ventum uni apparere frigidum, alteri calidum, interrogat Theaetetum: « Numquid ita utrique apparet? — Theaet. Ita. — Soc. Hoc *apparet* autem num est *sentitur* (τὸ δὲ φαίνεται αἰσθάνεται ἔστιν)? — Theaet. Est. — Soc. Phantasia (φαντασία i. e. apparentia) et sensus idem est in calidis ceterisque huiusmodi: qualia enim sentit quisque quaeque, talia cuique esse videntur » (152C).

(2) Animadvertit *Aristoteles* de Megaricis affirmantibus « tunc solum aliquid posse, cum agat », secundum ipsos « nec frigidum nec calidum neque dulce neque omnino ullum [sensibile erit, si non sentientes sunt (ὅστις δλω; αἰσθητὸν οὐδὲν ἔστι καὶ μὴ αἰσθνομένων)]. Quare Protagorae opinionem accidit eis proponere » (Met. IX, 3).

(3) « Dicit enim, omnes phantasias [repraesentationes sensibiles] et opiniones esse veras et veritatem esse ex eis, quae referuntur ad aliquid (καὶ τῶν πρὸς τι εἶναι τὴν ἀλήθειαν) propterea, quod quidquid alicui apparuerit, aut opinioni eius arriserit, statim sit relatum ad illum » (Adv. math. VI, 60). « Quamobrem et furiosus est fide dignus

c) Est *merus sensualismus*. Nam intellectus ut fons subiective et obiective essentialiter superior quam sint sensus, non admittitur. Facit enim Protagoras sensationem *unicum criterium veritatis*, et sic coarctat cognitionem ad id, quod sensibus offertur: sensatio, quam hic et nunc habeo, est idem cum veritate. Hoc sensu Protagoras docet secundum *Diog. Laert.*, « nihil esse animam praeter sensationes » (IX, 51) ⁽¹⁾. Quare iure recentius Protagoras celebratur ut « pater sensualismi » (ex. gr. a *Laas* in libro « *Idealismus und Positivismus* »).

d) *Deductiones quaedam ex doctrina Protagorae.*

Patet demum, iure merito veteres auctores doctrinam Protagorae eo ulterius illustrasse, quod indicarent *quasdam consequentias* in ea implicite contentas.

a) Recte animadvertit *Plato*, doctrinam Protagorae alio modo sic etiam exprimi posse, quod dicatur, « sensationem et scientiam esse idem (οὐκ ἄλλο τι ἐπιστήμη ἢ αἴσθησις ἐστίν) ».

Aliam enim cognitionem aliud criterium habentem, quam sensationem, Protagoras non admittit. Quare iure *Plato* in refutatione Protagorae insistit tantopere in proba-

eorum, quae apparent in furore et qui dormit eorum quae apparent in somnis, et infans eorum quae in infantia, et senex eorum quae occurrunt in senectute » (ib. VII, 61).

Ad quae in editione Henrici Stephani (Lipsiae 1728) haec clara apponitur explicatio: « Si quid cuiquam videtur, illo tempore, ita affecto illi, in relatione ad eum est tale, quale ei tunc videtur; si nigrum, nigrum, si parvum, parvum, atque ita in ceteris. Non autem propterea nigrum statim parvumve videri debet vel eidem alio tempore, aliterque affecto vel omnibus aut quibuslibet, nedum sua natura tale esse aut existimari, sed tale tantum est πρὸς ἐκεῖνον, respectu eius, illo tempore atque ita affecto, quando illa res talis ei visa fuit ».

(1) Etiam *Aristocles* peripateticus dicit apud *Eusebium* (Praep. evang. XIV, 20): « Fuerunt nonnulli praeterea, qui sensibus tantum atque visis fidem adhibendam esse dicerent... Hoc ipsum Metrodorus Chios asseverat planeque ac diserte Protagoras Abderita ».

tionem, cognitionem intellectivam et scientificam esse *essentialiter superiorem*, quam sit sensatio, in se nempe spirituales et obiecta etiam spiritualia attingentem.

b) Recte insuper communiter veteres deducunt ex doctrina Protagorae, *omnem cognitionem sensitivam esse veram*: veritas enim stat solum in convenientia sensationis cum apparentia rei. « Sensus, inquit Plato, semper est rei existentis et sine falsitate, quia scientia existens » (152C) ⁽¹⁾.

c) Stat quoque *Aristotelis* assertio, pro Protagora contradictoria esse vera, non quidem per eodem homine et sub eodem respectu, ita ut principium contradictionis laedatur, sed quatenus uni homini unum apparere potest et simul alteri oppositum. Unusquisque enim homo in unoquoque momento est mensura rerum et inde oppositae assertiones sunt eodem modo verae, nempe pro diversis individuis ⁽²⁾.

1) Extensio scepticismi Protagorae.

Protagoram magnopere indulsisse scepticismo, ex dictis extra dubium sit oportet. *Sed quousque se eius scepticismus extendit?*

(1) « Omnes sensibiles repraesentationes et opiniones esse veras (ἀληθῆς εἶναι) » Sext. Emp. (Adv. math. VI, 60). « Dicebat, nihil esse animam praeter sensus et omnia esse vera » (Diog. Laert. IX, 51).

Recte animadvertit *Brandis*, errorem secundum Protagoram posse stare solum in eo, quod aliquid asseratur, quod non immediata sensatione contineatur. « Error fit eo, quod quis praeteritum tentet retinere vel a praesenti statu concludat in alium » (I, 528).

(2) « Simile autem dictis est, quod a Protagora dictum est: et ille enim omnium rerum mensuram hominem esse ait, nihil aliud dicens, nisi id, quod unicuique apparet, hoc etiam certum esse. Hoc autem posito, idem accidit esse et non esse, et malum et bonum esse, et cetera, quae secundum oppositas locutiones dicuntur, propterea quod plerumque his quidem hoc apparet, istis vero contrarium esse horum, mensuram autem esse, quod unicuique apparet » *Arist.* (Met. IX, 6). Idem animadvertit alibi (Met. III, 4): « Erit etenim idem.

a) *Non propugnavit scepticismum universalem.* Admittit enim certe propriam existentiam, principium contradictionis, mundum subiectivum repraesentationum, demum non negat existentiam corporum in sese.

b) *Obiecta vero, de quibus dubitat, sunt:* α) *Proprietates corporum.* Sensibilia propria non sunt in corporibus, qua in re Protagoras convenit cum Leucippo. Neque adsunt sensibilia communia, extensio et motus, uti ea per sensus repraesentamus. Probari tamen non posse videtur, Protagoram positive et explicitè negare corporibus omnem extensionem et motum.

β) *Existentia deorum.* Asserit enim explicitis verbis: « De diis quidem statuere nequeo, neque an sint, neque an non sint. Sunt enim plura, quae id scire prohibeant, nempe et summa rei incertitudo et brevis hominis vita » (Diog. IX, 51) ⁽¹⁾.

γ) *Quoad veritates mathematicas,* videtur etiam impugnare apodicticam certitudinem matheseos, addens, veram figuram corporum non coincidere cum figuris perfectis, quas considerat mathesis. « Nec enim sensibiles lineae tales sunt, quales geometra dicit. Nihil enim sensibilium ita rectum est, neque rotundum. Tangit enim circulus lineam, non secundum punctum, sed sicut Protagoras dicebat, redarguens geometras, secundum longitudinem » *Arist. (Met. III, 2).* Cf. *Zeller, II, 1109.*

Sic invenimus apud Protagoram scepticismum de *corporum proprietatibus necnon de omnibus veritatibus supersensibilibus.* Et haec de eius scepticismo explicasse iam sufficiat.

et triremis et paries et homo, si de omni contingit aut affirmare aut negare, sicut illis necesse est, qui Protagorae opinionem sequuntur. Si enim cuiquam homo non videtur esse triremis, patet, quod non erit triremis, sed est etiam, si oppositum verum est ».

(1) Addit Diogenes: « Ob hoc autem initium operis sui [nempe ob hanc de diis doctrinam] pulsus ab Atheniensibus est librique illius in foro cremati sunt sub praeconis voce, a singulis, qui illos habebant, investigati ».

BB. Scepticismus theoreticus Gorgiae.

Alter principalis sophista praeter Protagoram est *Gorgias*. Cum Protagoras derivaret suum scepticismum ab Heraclito, Gorgias fundavit suam doctrinam in *Eleatensibus*, uti nobis directe est traditum ⁽¹⁾. Ulterius processit, quam Protagoras, negando simpliciter *existentiam corporum* et inde appellatur etiam « nihilista ». Videamus imprimis doctrinam Gorgiae, *prout ab ipso proponitur*, deinde *naturam et extensionem* eius scepticismi.

I. Doctrina Gorgiae, prout ab ipso proponitur.

Tres sunt assertiones principales Gorgiae nobis conservatae. Asserit primo quidem, nihil existere, secundo, si quid existeret, hoc tamen non posse cognosci, tertio, si quid existeret et posset cognosci, illud tamen aliis communicari non posse ⁽²⁾. Videamus quomodo Gorgias has suas scepticas positiones probare tentet ex positionibus Eleatensium.

1) *Nihil existit*. Nam id, quod existeret vel a) esset *non ens*, vel b) esset *ens* vel c) esset *simul et non ens et ens*. Atqui nullus ex his tribus casibus potest locum habere. Ergo nihil existit.

(1) Uti iam notavimus et *Sext. Emp.* (Adv. Pyr. 65–87) et auctor libri « De Melisso, Xenophante et Gorgia » nobis doctrinam scepticam Gorgiae conservarunt. Quo in ultimo libro fontes doctrinae Gorgiae passim indicantur, si ex. gr. dicitur: « id partim ut Melissus partim ut Zeno aggreditur demonstrare » (c. 6).

(2) « Gorgias autem Leontinus fuit ex numero eorum, qui negant, esse criterium [veritatis obiectivae] sed non ea ratione ac via, uti Protagoras. Nam in libro, qui inscribitur: « De eo, quod non est aut De natura » tria ex ordine proponit dogmata. Unum quidem et primum, quod nihil sit, secundum autem quod, etsi sit, ab homine non posset cognosci, tertium, quod etsi possit cognosci, enuntiari tamen et explicari non possit proximo » (*Sext. l. c. 65*).

a) *Id quod existit non potest esse non ens.*

Nam α) hoc non ens *existeret* ex suppositione et simul *non existeret*, utpote non ens. β) insuper, si non ens *existeret*, ex opposito ens non *existeret*, id quod fieri non potest ⁽¹⁾.

b) *Id, quod existit, non potest esse ens.*

Nam ens primo vel esset non factum vel factum, aut secundo vel esset unum vel plura: omnia autem ista sunt impossibilia; et tertio insuper se movere non posset, ergo id, quod *existeret*, etiam non potest esse ens.

a) Ens, quod *existeret*, *vel esset non factum vel factum.*

α') Si esset *non factum*, esset sine initio et sic infinitum secundum durationem et consequenter etiam infinitum secundum extensionem; tunc autem nequit esse in alio ut in loco, cum non possit esse aliud infinitum ipsum ut locus circumdans, neque posset esse in se ipso, cum continens debeat esse aliud, quam contentum. Si autem nullibi est, nihil est ⁽²⁾. β') Si esset *factum*, esset factum vel ex ente vel ex non ente. Atqui $\alpha\alpha$) non ex ente: nam si fieret ex ente, iam erat et sic non esset ortum. $\beta\beta$) non ex non ente. Nam imprimis non ex non ente ut ex *causa efficiente*, quia non ens nihil efficere potest ⁽³⁾. Deinde non ex non ente ut quasi *causa*

(1) « Nam quatenus quidem non esse intelligitur, non erit. Quatenus autem supponitur existere non ens, rursus erit. Est autem plane absurdum, quod aliquid simul sit et non sit.... Et alioquin, si est id, quod non est, non erit id, quod est; sunt enim haec inter se contraria » ib. 67).

(2) « Si non factum quidem, infinitum id fore ex Melissi placitis sumit, infinitum autem nullo modo esse posse, cum neque in se esse possit. neque in alio; duo enim ita vel plura esset, id quod inest, et id, quo continetur; nusquam autem cum sit, ne esse quidem secundum Zenonis ratiocinium de spatio » (De Melisso... c. 6). Latius Sext. (I. c. 68, 69, 70).

(3) « Sed neque ex eo, quod est, ortum est. Si enim est id, quod est, non ortum est, sed iam est. Neque ex eo, quod non est. Nam quod non est, non potest quidem aliquid gignere, propterea, quod id, quod aliquid gignit, debet necessario existere » (I. c. 71).

materiali; nam si hoc non ens revera nihil est, ex eo nihil fieri potest, cum ex nihilo nihil fiat. Si vero non ens esset ens, ex eo nihil fieri posset, cum ex ente nihil fiat, uti paulo ante dictum est ⁽¹⁾.

β) *Ens, quod existeret, vel esset unum, vel plura.* Non unum; nam unum et unitas est quid indivisibile, quod est quid inextensum, quod est nihil. Non plura. Nam si unum nihil est, plura, utpote constantia ex unitatibus, etiam nihil sunt ⁽²⁾.

γ) *Ens insuper non posset moveri.* Nam omnis motus supponit mutationem et sic fieri novae entitatis, cuius tamen ortus est impossibilis, uti vidimus. Insuper omnis motus supponit divisionem, divisio autem est destructio entis et in divisione infinita remaneret simpliciter non ens ⁽³⁾.

δ) *Neque id, quod existeret, posset esse simul ens et non ens.* Si enim separatim non potest esse non ens neque ens, nequit etiam simul esse non ens et ens ⁽⁴⁾.

Et sic iam habemus primum, realitatem cognoscendam propter contradictiones in ea contentas exsistere non posse.

(1) « Sed neque ex non ente genitum esse: si enim non ens non est, nihil ex nihilo genitum esse posse; si autem est non ens, propter eandem causam, cur ex ente nihil gignatur propter hanc etiam ex non ente nihil genitum esse » (De Mel. l. c.).

(2) « Atque unum quidem esse non posse, quia unum esset incorporeum: incorporeum autem nihil esse dicit, Zenonis rationem secutus. Si vero unum non sit, multa quoque non esse » (ib.).

(3) « Neque moveri quidquam posse asserit; si enim moveretur, non amplius simili modo se haberet, sed id, quod est, non esset, id vero, quod non est, genitum esset. Praeterea, quatenus movetur, atque cum transfertur, ita ut continuum non sit, divisum est id, quod est, et eatenus non est; quare si undequaque movetur, undequaque etiam divisum est; quae si ita sunt, undequaque etiam non est; deficit enim, inquit, ab eo, quod est, ea parte, qua divisum est, divisum esse idem ac esse vacuum dicens, uti in libris, qui Leucippo tribuuntur, dictum est » (ib.).

(4) « Quod autem nec sit utrumque, et id quod est, et id quod non est, facile potest ratione colligi. Si enim est et id, quod est et id, quod non est, idem ratione essentiae suae erit esse et non esse et propterea neutrum est eorum » (Sext. l. c. 65).

2) *Si esset aliquid, id tamen non posset cognosci.*

Nam si cognosceretur aliquod ens extra mentem, id simul deberet esse *in mente*; id autem, quod est in mente, non sunt res ipsae ⁽¹⁾. Insuper, id quod cognoscitur et sic esset in mente, deberet esse *ens reale*: hoc autem non est verum. Nam imprimis plura, quae nobis repraesentamus, non sunt entia realia, uti si concipimus hominem volantem vel currum currentem in mari ⁽²⁾; deinde, si quae cogitantur, deberent esse entia realia, non possemus cogitare res chimaericas, id quod est contra experientiam ⁽³⁾.

Et sic patet, rem, si existeret, pro nobis esse incognoscibilem.

3) *Si res existerent et cognosci possent, tamen aliis communicari non possent.*

Nam a) supponamus, me cognoscere rem coloratam. Sed quomodo ego colorem exprimere possum, ita ut color *audiatur*, cum tamen color solo visu percipi possit? b) Insuper, si audiens concipere posset rem loquela expressam, tunc eadem res deberet existere in cognitione loquentis et audientis et sic unum esset duo. c) Quodsi supponamus etiam, eandem rem esse in cognitione utriusque, tamen

(1) « Si enim, quae cogitantur, non sunt res ipsae, inquit Gorgias, id, quod est, non cogitatur » (Sext. 77).

(2) « Quae autem cogitantur, non sunt res ipsae . . . Si enim, buae cogitantur, sunt res ipsae, existunt ea omnia, quae cogitantur, et quacumque ratione ea quispiam cogitaverit, quod quidem est absurdum et ineptum. Neque enim si cogitaverit quispiam hominem volantem aut currus currentes in mari, statim homo volat et currus currit in mari » (ib.). Hoc idem exprimitur in libro « De Melisso.. » ita: « oportet enim, ut quae cogitantur, sint et non ens, utpote quod non est, ne cogitari quidem possit; quodsi vero ita id est, nullum esse mendacium, inquit, ne si in alto mari currus decertare dixisset » (c. 6).

(3) « Praeterea, si quae cogitantur, sunt res ipsae, quae non sunt, non cogitantur. Contrariis enim accidunt contraria . . . est hoc entem absurdum. Nam et Scylla et Chimaera et multa ex iis, quae non sunt, cogitantur » (Sext 80).

certe esset magnopere variata, cum duo homines semper inter se sint valde dissimiles ⁽¹⁾.

Et sic res existens et cognoscibilis tamen aliis communicari non posset.

Patet ex dictis, rationes, in quibus Gorgias fundat suum scepticismum, non esse Heracliti perpetuum rerum fluxum invocatum a Protagora. Gorgias suas rationes sumit ex parte obiecti et subiecti. Impugnat imprimis ontologicam suppositionem cognitionis, nempe *ipsum conceptum rei realis cognoscibilis*, quippe quae sine contradictione neque ut facta vel infecta neque ut una vel plures cogitari possit, id quod probare tentat *argumentis Eleatensium*. Deinde in *cognoscibilitate* rei difficultates invenit, cum res cognita debeat esse extra cognoscentem et etiam in cognoscente. Demum non intelligit, quomodo per *loquelam*, quae est formatio sonorum, obiecta ad sensus diversos ab auditu pertinentes aliis communicari possint.

II. Natura et extensio scepticismi Gorgiae.

Ulterius se extendit scepticismus Gorgiae, quam Protagorae. Cum Protagoras non neget existentiam mundi externi, Gorgias hunc mundum in illusionem convertit et sic *idea-*

(1) « Si vero, inquit, cognosci etiam res possent, quo pacto eas quispiam manifestare alteri poterit? Quod enim vidit quispiam, inquit, quomodo id oratione alteri explicabit? vel quomodo id alteri audienti et non videnti poterit manifestari? Nam sicut visus sonos non percipit, ita neque auditus audit colores, sed sonos, et dicit quidem ille, qui loquitur, sed non colorem, neque rem dicit » (De Melisso c. 6).

(2) « Quodsi vero etiam cognoscit et recognoscit ille, qui loquitur, qui audit autem, quo pacto intelliget? non enim fieri potest, ut idem simul in pluribus et seorsim collocatis sit: unum enim duo esset (ib.).

(3) « Verum, si etiam idem in pluribus esset, nihil obstat, quin id non simile eis appareat, utpote qui non similes prorsus inter se sint nec in eodem loco collocati. Quin etiam si ita se haberent, unum, verum non duo essent » (ib.).

lismum acosmisticum defendit. Admittit tamen existentiam propriam, mundum cognitionis subiectivae, principium contradictionis, et sub hoc respectu neque ipse est scepticus universalis. Attamen, si vellet esse sibi cohaerens, affirmare deberet, etiam subiectum cognoscens, utpote dicens aliquam realitatem, contradictionem in se continere et inde exsistere non posse et tunc haberemus *perfectum nihilismum*. « Satisfactionem, ait *Baeumker* (Probl. d. Mat. p. 105), talis siccus nihilismus sane praebere non potuit. Quis potest dicere, utrum eius auctor eum ad tempus ex interna persuasione proposuerit vel utrum desperans de certa cognitione eum ut audax paradoxon suo temporis sceptico et sibi complacenti in disputando obtulerit »?

CC. Scepticismus theoreticus aliorum sophistarum.

Alii sophistae assumpserunt generatim positionem scepticam Protagorae et Gorgiae de impossibilitate certae cognitionis et pauca solum addebant ad scepticismum ulterius evolvendum. Sunt, qui eandem doctrinam scepticam *forma paulo alia* proposuerunt. Sic *Lycrophon* statuebat, omnem unionem subiecti cum praedicato et inde *omnem propositionem esse falsam*, ex eo quod, si eidem alicui rei subiectum et praedicatum conveniret, *unum iam esset simul plura* ⁽¹⁾. Simili modo *Xeniades* ex Protagorae dogmate de relativitate cognitionis sensitivae deduxit, *omnem cognitionem esse falsam* ⁽²⁾, *Euthydemus* vero in alterum extremum incidit, asserens, hominem errare et falsum dicere non posse ($\psi\epsilon\upsilon\delta\eta$).

(1) « Posteriores autem veterum turbati sunt, timentes, ne eis accideret, affirmare, idem esse simul unum et multa. Quare nonnulli verbum « est » auferebant, ut *Lycrophon*; alii vero modum loquendi reformabant, non dicentes, hominem esse album, sed albescere; nec hominem esse ambulans, sed ambulare, ne, quando verbum « est » adiungerent, id quod est unum multa esse affirmarent ». *Arist.* (Phys. I, 2).

(2) « *Xeniades* autem Corinthius, cuius etiam meminit *Democritus*, omnia dixit esse falsa et omnem cognitionem sensitivam et omnem opinionem esse fallacem ». *Sext. Emp.* (Adv. math. VII, 53).

λέγειν οὐκ ἔστιν), quippe cum falsum utpote non ens neque concipi neque exprimi possit (*Plato*, *Euthydem.* 286-C).

Patet, istos sophistas valde leviter procedere et nihil alicuius momenti ad theoriam scepticam ulterius fundandam addidisse. Quare iam transeamus ad scepticismum *practicum* sophistarum considerandum.

B. De scepticismo sophistarum applicato ad ethicam.

Viso theoretico scepticismo sophistarum, inspiciamus iam, quomodo suam scepsim ad quaestiones practicas extenderint.

1) Positio primorum sophistarum, eorum incohaerentia.

Primi sophistae nullo modo iam principia moralitatis in dubium vocarunt. *Protagoras* affirmavit (*Plato*, *Prot.* 320-C), esse speciale donum Dei, rectam aestimationem habere iuris et officiorum, *Gorgias* illustravit virtutes variarum hominum classium (*Meno* 72 D sqq.). Quo tamen in modo procedendi *quaedam incohaerentia* sita est. Si enim non possumus cognoscere, esse veritatem valentem pro omnibus hominibus, quo pacto certo sciemus, exsistere leges morales omnes obligantes? Et nonne ipse *Protagoras* promittens suis discipulis, se eos modum docturum esse, quo « debiliorem rem fortiorem facere » possint (*Arist.*, *Rhet.* II, 24), sufficienter suam persuasionem de incertitudine et relativitate etiam legis et obligationis sat indicavit?

2) Positio extrema posteriorum sophistarum.

Posteriores autem sophistae non dubitarunt, scepticismum *aperte applicare etiam veritatibus moralibus*. *Hippias* proclamavit, « legem esse tyrannum hominum » (ὁ δὲ νόμος τύραννος τῶν ἀνθρώπων) (*Prot.* 337 D), addens, leges saepe obligare homines ad faciendum id, quod est contra naturam, et oppositas leges diversarum nationum discordiam inter homines causare. Alii, uti *Polus*, *Trasymachus*, *Kallikles*

summa frivolitate libertatem ab omni lege defendebant. « Nihil est iustum, dixerunt, quam id, quod fortiori utile est » (*Plato*, *Repl.* 320 C). Nihil esse natura bonum vel malum asserebant, sed solum consuetudine et lege humana, omnibus passionibus licere obtemperare ⁽¹⁾. Si Protagoras dixerat, nos de diis nihil certi cognoscere posse, isti ulterius procedebant, asserentes, deos esse solum personificationes corporum coelestium, vel inventiones legislatorum. Sic *omnis religio omnisque moralitas erat destructa*.

C. De scepticismo applicato ad artem disputandi seu de „eristica”.

Secundum sophistas nihil in sese et pro omnibus hominibus est certum; inde omni affirmationi negatio opponi et etiam rationibus fulciri potest. Iam vero iidem sophistae scepticismo dediti *tradebant artem dicendi* et sic obvium erat, quod in suis praeceptis rhetoricis praeprimis attenderent, quomodo aliquid argumentis commendari posset, abstrahendo utrum id, quod in oratione propugnaretur, *esset in se verum*. Sic ab eis *ars litigandi* (τέχνη ἐριστική) exulta est. Modum eorum disputandi sophisticum comparat *Aristoteles* cum pulchritudine fucata, auro et argento apparente, addens: « his magis opus est, ut sapientis officium facere vi-

(1) Dicit *Kallikles* apud *Platonem*: « Ob hanc igitur rationem lege quidem id iniustum et turpe dicitur, quaerere nempe, ut plus quam ceteri possideas atque hoc iniuriam vocant: natura vero ipsa, puto, demonstrat, aequum esse, ut praestantiores et potentiores plus habeant, quam deteriores et infirmiores » (*Gorgias* 483 D). « Verum hoc est natura iustum et pulchrum, quod tibi nunc dico: oportere illum, qui recte vitam acturus est, cupiditates suas summopere augere neque eas cohibere, atque eis quam maxime auctis subministrare posse cum fortitudine et prudentia et quodlibet earum desiderium prorsus implere. Sed hoc vulgus consequi non potest... luxuria, intemperantia, libertas, modo facultas suppetat, demum virtus est atque felicitas: cetera vero ista speciosa praeter naturam inventa homini nugae sunt penitus contemnendae » (*ib.* 491 E).

deantur, quam ut faciant » (De soph. el. c. 1). *Plato* vero directe identificat passim sophisticam cum hac arte litigandi: « Quae autem arte procedit et de iustis ipsis iniustisque et de aliis generatim ambigit, num non debet appellari ars litigandi?... Ratio itaque nunc iterum ostendit, sophisticam nihil aliud esse, quam genus illud quaestum faciendi arte litigandi, adversandi, pugnandi » (Sophist, 225 C).

Ipse *Protagoras* iure censetur auctor artis litigandi. « Ipse primus orationum certamen instituit et modum litigandi pro his, qui amant contendere, induxit, et omittens (propriam) significationem de nomine disseruit et illud leve genus contentionis invenit » (*Diog. Laert.* IX, 52). Promisit etiam, uti iam notavimus, discipulis artem, « rem debiliorem faciendi fortiolem ». *Gorgias* vero composuit propriam instructionem ad disputandum (*Arist.* De soph. el. c. 34).

Certum autem videtur, primam generationem sophistarum in illis sophisticis litigationibus adhuc moderationem observasse. Secus non intelligitur, quomodo ex. gr. *Protagorae* discipuli apud *Platonem* dicere possint, se magistrum ut deum venerari, quomodo *Socrates* suis discipulis *Prodicum* commendare potuerit, quomodo *Pericles*, *Thucydides*, *Euripides* virorum istorum amicitia usi sint.

Posteriores autem sophistae sibi complacuerunt in cavillationibus et ineptiis. Plurima sophismata, quae in *Platonis Euthydemo* non sine facetia et ironia ad illudendos sophistas commemorantur, et ab *Aristotele* in libro « De sophisticis elenchis » explicantur, sunt sine dubio a sophistis revera proposita. Propria inquisitio scientifica, sic describit *Zeller* eorum modum procedendi, ipsis cordi non erat, adversarios vincere studebant, etsi solum apparenter.

Si inquisitio quaedam ipsis erat incommoda, eam declinabant; si responsio ab ipsis postulabatur, insistebant, se habere ius interrogandi; si nihil amplius respondere poterant, clamabant; si contradictiones eis ostendebantur, affirmabant, argumenta proposita non esse ad rem. In eiusmodi ineptiis sophistae modum et mensuram nescierunt;

quo maior est absurditas, quo magis ridicula assertio, eo maius est gaudium, eo maior est gloria litigantis, eo fortius sonat applausus (II, 7 sqq.) ⁽¹⁾. Sic uti scientia speculativa et practica, etiam seria ars disputandi a sophistis erat destructa.

D. Sophistarum studia in aliis scientiis.

Sophistae viventes ea aetate, qua scientiae et bonae artes Athenis summopere florebant, scientias diversas a philosophia non poterant plane negligere; ex alia tamen

(1) Unum solum exemplum indicare sufficiat. In Platonis Euthydemo (192 sqq.) Euthydemus sophista vult Socratem docere, quod omnia sciat, eo quod aliquid sciens sit sapiens et ut talis omnia sciat. Socrates sagacitate dextere respondet et non permittit adversario, sophisticam illationem inferre. « An non scire te dicebas aliquid? Profecto (respondet Socrates). An non es sciens, si quid scis? Sum equidem, illius saltem ipsius. Nihil refert. Sed nonne necesse est, scire te omnia, sciens cum sis? Non per lovem, inquam, quandoquidem multa alia minime sciam. Si quid nescis, inquit, nonne es nesciens? Illius saltem, inquam, o amice ». Post alias similes altercationes Socrates retorquet argumentum et sophista non dubitat, ipsi concedere, se omnia scire.

« Quid ergo, inquam. Omnes, inquis, sciunt plane omnia, si vel unum. O boni, inquam, vos revera scitis omnia? verbi gratia fabrillem artem et coriariam? Omnia prorsus, inquit. Numquid et nervis suere scitis? Certe inquit et per lovem et calceos. An, inquam, etiam talia, stellarum numerum et arenas? Et ista, inquit, quid ita putas, non concessuros? ».

Et paulo post sophista probat, auditores esse fratres catulorum et porcellorum. « Dic, age, est tibi canis? Et molestus admodum canis. Habet catulos? Tales habet multos. An non illorum pater est canis? Est. Nonne igitur, canis, qui pater est, tuus est? quare tuus pater est canis tuque catulorum frater. Canem hunc verberas? Verbero. An non igitur tuum patrem verberas? » Tales ineptias adhuc plures sophista proponit. Ad finem unus auditorum exclamat: « Pup-pax (est interiectio quaedam) Hercules ». Ad quod sophista: « Estne nunc Hercules puppax an puppax Hercules? » His profecto nemo praesentium non extollebat illorum orationem laudibus summis et plausu et laetitia exsultantes et gestientes fere mortui sunt ».

parte ab ipsis sceptice negantibus fundamenta scientiarum vix magnum emolumentum sperari potuit. Aequum tamen est, breviter indicare etiam haec alia studia sophistarum.

1) *Studia rhetorica.*

Principale obiectum, quod docebant, erat *rhetorica*, de qua optime meriti sunt. Celebratur *Gorgias* a Platone ut « Nestor » huius artis. Proponebant vero sophistae suis discipulis praecepta theoretica artis dicendi, insuper etiam orationes elegantissime elaboratas ⁽¹⁾. Plures sophistae gloriabantur, se de qualibet re proposita posse illico disserere, uti *Gorgias* promisit, « se ad omnia responsurum, de quibus quisque vellet quaestionem indicare » (*Gorg.* 447C).

2) *Studia grammatica.*

Ipse *Protagoras* studia grammaticae in Graecia incepit, distinguens tria genera nominum substantivorum (masculinum, femininum, neutrum), tempora verborum, classes varias propositionum. *Prodicus* ad nomina similis significationis attentionem direxit sicque hac in re fuit praedecessor sui discipuli Socratis.

3) *Studia historica.*

Hippias studiis historicis vacabat, nomina victorum olympicorum collegit, in foundationem et evolutionem plurium urbium inquisivit, et inde « polyhistor » est appellatus.

4) *Studia mathematica et physica.*

Hippias, *Antiphon* alique etiam studiis mathematicis, astronomicis, physicis operam dabant.

Sic videmus, sophistas revera meritos esse, etsi modesto modo, de aliis scientiis promovendis.

(1) Orationes panegyricas proponebant etiam in res vulgares, uti sunt sal, mures, lapides, vasa, paupertas, mors. Cf. *Zeller* 1139,3.

III. Iudicium de Sophistis.

Facile non est, iustum de sophistis ferre iudicium, id quod magna oppositio iudiciorum de ipsis latorum comprobatur. Eos uti verae philosophiae destructores solum damnamus et omne meritum eis denegabimus? Absit! Aequius nostrum iudicium erit, si imprimis indicabimus, modo agendi eorum *legitimum aliquod fundamentum* occasionem praebuisse, si deinde ipsam quidem eorum *scepsim reiicimus, merita* tamen, quae habent, *plene admitteremus*.

1) Persuasio sophistarum de insufficientia status philosophiae ut recta agnoscenda.

Mirum et fere inexplicabile alicui videri posset spectaculum in evolutione philosophiae graecae, cui modo assistimus. Eadem aetate, qua gloria politica et bellica, scientiae et bonae artes in Graecia per *Periclem, Thucydidem, Herodotum, Phidiam, Aeschylum, Sophoclem, Euripidem*, aliosque triumphos immortales celebrabant, prodeunt viri talento non vacantes, uti *Protagoras et Gorgias*, qui scientiam philosophicam, in qua excolenda praeclara ingenia iam per saecula sudaverant, omnibus viribus impugnant et reginam scientiarum destruere tentant! Quod factum explicari sane non posset, nisi *aliquid veri* tendentiae illorum virorum subesset. Et quid hoc erat? Erat persuasio, statum *philosophiae speculativae* eousque fere solum circa mundum externum versantis esse plane *insufficientem* ad novas exigentias novi temporis explendas, persuasio, philosophiae *practicae* solidum fundamentum adhuc desse, non sufficere autem amplius, solum ex traditione et consensu communi veritates practicas, uti existentiam deorum et legis moralis, admittere. Quae persuasio erat recta et haec iusta rerum aestimatio erat *magnus progressus* et fieri potuisset occasio et incitamentum, philosophiam explendi et perficiendi. Magnus autem defectus sophistarum stat in eo, quod ipsi ex una parte recte perspicientes imperfectionem philosophiae

ousque tractatae, ex alia parte incapaces proprio marte eam complere, liberiores secuti tendentiam proprii temporis *se verterent contra philosophiam*, nihil agnoscentes eius, quod iam factum erat et insuper tentantes eam funditus evertere.

Sic agnoscimus plene *legitimitatem* unius ex occasionibus scepticismi sophistarum; explicatur etiam hoc modo sufficienter *historica apparitio scepticismi* illo tempore, ipsum tamen scepticismum ut illegitimum et falsum reiicimus.

2) Falsitas scepticismi propositi a sophistis.

Indicemus falsitatem *scepticismi sophistarum in genere*, deinde in specie falsitatem *scepticismi Protagorae et Gorgiae*. Contenti autem esse debemus, positionem philosophiae socraticae, quae est nostra, potius indicare, quam argumentis comprobare.

a) *Falsitas scepticismi in genere.*

Scepticismus sophistarum stat in eo, quod ipsi α) negent *existentiam mundi externi* (*Gorgias*) vel saltem eius cognoscibilitatem (*Protagoras*), et quod β) insuper in dubium vocent existentiam et cognoscibilitatem *rerum supersensibilium*, uti sunt Deus, leges morales, leges mathematicae ⁽¹⁾. Iam vero quoad α) approbanda est *positio realistica Aristotelis*, secundum quam sensus stantibus debitis conditionibus nos docent existentiam corporum necnon eorum proprietates; quoad β) vera est *persuasio intellectualismi* scholae socraticae docentis, intellectum esse facultatem *subiective et obiective superiores* supra sensus, quae potest certo cognoscere existentiam obiectorum et veritatum supersensibilium.

(1) Protagorae scepticismus *Aristocles* sic breviter, sed exacte indicat: « Uti enim quodlibet apparet, sic [ait Protagoras] illud esse. De ceteris affirmari a nobis nihil certi posse » (apud *Euseb.* Praep. ev. XIV, 26).

b) *Falsitas scepticismi Protagorae.*

Indicemus positionem Platonis et Aristotelis relate ad Protagorae *relativismum individualem, sensualismum, normam veritatis*, cui positioni ut unice verae adhaeremus.

aa) *Falsitas relativismi individualis Protagorae.* Docet Protagoras, id esse verum, quod hic et nunc unicuique in cognitione sensitiva apparet. Iam vero

α) *Haec est positio sese ipsam destruens.* Uti enim Democritus, Plato, Aristoteles recte animadvertunt: si omne est verum, quod alicui verum esse videtur, etiam verum est, *hanc positionem esse falsam*, cum hoc etiam multis verum esse videatur ⁽¹⁾.

(1) A Sext. Emp. discimus, Democritum iam usum esse hac retorsione contra Protagoram. « Atque omnem sensationem non dixeris esse veram propter retorsionem sive inversionem, ut Democritus et Plato Protagoram impugnantes docuerunt. Si enim omnis sensatio est vera, etiam non omnem sensationem esse veram erit verum, quia hoc etiam ex sensatione constat. Et ita omnem sensationem esse veram falsum est » (Adv. math. VII, 389).

Plato declarat idem inconveniens: « Socr. Deinde hoc habet se pulcherrime: ille quidem (Protagoras) concedet, sententiam eorum, qui suae propriae sententiae sunt oppositi, veram esse, cum vera opinari cunctos concedat. — Theod. Absque dubio. — Socr. An non suam opinionem esse falsam admittit, si iudicium illorum, qui falsam illam opinari volunt, verum esse concedit? — Theod. Necesse est. — Socr. Cum ergo ab omnibus dubitetur, nulli Protagorae veritas vera erit, neque alii cuidam neque ipsi » (171A-C).

Idem Aristoteles breviter indicat: « Qui omnia vera esse dicit, eo ipso declarat, veram affirmationem, quae propriae est opposita » (Met. VI, 8).

Aristocles quoque idem argumentum affert: « Ad haec, si quod cuique videtur, id etiam verum est, et nobis vera non videntur, quae ab illis dicuntur, verum simul erit, hominem esse et non esse omnium rerum mensuram » (apud Euseb. Praep. ev. XIV, 20).

Ad hoc argumentum retorsionis forte respondisset Protagoras: mea sententia est utique vera pro illis, quibus ea videtur vera; pro eis, quibus ea videtur esse falsa, revera est falsa, in quo nulla est contradictio. Attamen doctrina aliqua sane non eo commendatur, quod debeat concedi, eam iure a pluribus ut falsam considerari. *Positiva*

β) *Argumenta nihil valent*. Unam rationem pro impossibilitate certae cognitionis affert *Protagoras ex parte obiecti*, nempe perpetuum rerum fluxum, alteram *ex parte subiecti*, nempe dependentiam cognitionis a variantibus dispositionibus subiectivis cognoscentis. Quod attinet primam rationem, verum quidem est et recentius semper magis compertum, in corporibus adesse motum perpetuum saltem minimarum partium, attamen ille motus a Protagora *illegitime exaggeratur*. Corpora non semper secundum quantitatem omni momento totaliter mutantur neque secundum qualitates; in omnibus autem mutationibus insuper etiam unum elementum remanet ⁽¹⁾. Et ipsi sophistae, ut notat *Aristoteles*, etiam practice ostendebant, se non habere hanc persuasionem de continua totali corporum mutatione ⁽²⁾.

Quod vero dependentiam cognitionis sensitivae a *dispositionibus subiectivis* attinet, illa non est tanta et tam variabilis, ut sit impossibile, cognoscere *conditiones ordinarias subiecti a natura intentas*; illis autem stantibus sensatio refert id, quod est in corporibus. Inde iure *Aristoteles* opponit Protagorae suum principium fundamentale: « numquam idem quibusdam dulce, quibusdam contrarium apparet, non corruptis et laesis alteris organo sensus et iudicativo praedictorum saporum » ⁽¹⁾. Idem quoad rem etiam animadvertit *Sext. Emp.*, quasdam scilicet sensationes esse evidenter veras, alias evidenter falsas ⁽²⁾.

(1) « Similiter opinionibus ac cognitionibus sensitivis eorum, qui sibi adversantur, attendere, stultum est. Manifestum est enim, quod necesse est, alteros eorum falsam dicere. Hoc etiam patet et eis, quae secundum sensum fiunt: numquam enim idem quibusdam dulce, quibusdam contrarium apparet, non corruptis et laesis alteris organo sensus et iudicativo praedictorum saporum. Hoc autem ita se habente, alterum quidem putandum est mensuram esse, alterum vero minime. Similiter autem et de bono et malo, de turpi et aliis huiusmodi dico » (Met. XI, 6).

(2) « Etiam iis, quae sensibus nostris constant, et rerum evidendae adversatur, dicere, omnem repraesentationem sensitivam esse

γ) *Relativismus individualis est doctrina in se falsa.* Sequitur enim ex dictis: non quaelibet sensatio, sed unice *sensatio normalis* est mensura rerum, et quidem procurans nobis *veritatem obiectivam*, convenientem nempe corporibus in sese.

bb) *Falsitas sensualismi Protagorae.*

Quod Protagoras praeter sensum non admittat facultatem cognoscitivam essentialiter superiorem, quae sit iudex ipsarum cognitionum sensitivarum, est, ut *Plato* et *Aristoteles* notant, *ultima ratio eius scepticismi* ⁽¹⁾. *Plato* autem legitime contra Protagoram ostendit, adesse praeter sensus *aliam facultatem* cognoscentem obiecta immutabilia et immaterialia, quae non possit esse organica, sed debeat esse *inorganica* residens in anima sola ut subiecto ⁽²⁾; et haec magistri sui argumenta repetit et complet *Aristoteles* assentiente tota philosophia christiana.

cc) *Falsitas criterii veritatis propositi a Protagora.*

Iure proinde loco criterii Protagorae: quilibet homo individualis sensitive cognoscens est mensura rerum, tamen solum prout ipsi apparent, non prout sunt in sese, proponit realista *Aristoteles criterium veritatis plane diversum*: non quae-

veram, cum multae [sensationes] sint falsae. Non enim similiter movemur ad hoc: dies est in praesenti et: nox est, et ad hoc, quod Socrates vivit et quod sit mortuus, neque ea parem afferunt evidentiā » (Adv. math. VII, 380).

(1) « Videamus, inquit *Plato*, sitne idem scientia ac sensus, an aliud. Ad hoc enim omnis superior sermo tendebat et huius gratia multa illa absurda novimus » (136 A). Et *Aristoteles*: « Generatim debebant venire ad affirmationem, id quod in sensatione apparet, esse verum, quia cognitionem intellectualem identificabant cum sensatione » (Met. III, 5).

(2) Invocat *Plato* contra Protagoram veritates mathematicas, de quibus dissensus esse non possit. « Talos sex, si cum quatuor compares, plures esse, quam quattuor, dicimus ac dimidio superare; si vero cum duodecim, pauciores et dimidium, neque aliter dici ferri potest. Tune feres? Theaet. Ego nullo om modo » (155 C). Praesertim

libet cognitio, sed unice cognitio posita debitis stantibus conditionibus et in evidentia fundata est mensura rerum et quidem rerum, prout sunt in sese. Uti iam audivimus, duarum cognitionum, alterius normalis, alterius non normalis « altera putanda est mensura esse, altera non » (Met. XI, 6). Est autem cognitio normalis mensura rei, quia *ea sese conformat rei ipsi cognoscendae*, agenti in facultatem cognoscitivam et sic ultimativim *res est mensura cognitionis*. « At scientiam et sensum mensuram rerum esse dicimus propterea, quia per ea aliquid [certo] cognoscimus. Mensurantur tamen magis ab obiectis, quam mensurant [quatenus se debent obiectis conformare]. Protagoras autem hominem ait mensuram esse cunctorum » (Met. XI, 1). « Non enim propterea, quod nos te vere putamus album esse, tu albus es: sed propterea, quod tu albus es, nos, qui hoc dicimus, verum dicimus » (ib. c. 10) ⁽¹⁾.

sumit argumentum *ex cognitione universalium* ad spiritualitatem intellectus probandam. « Socr. Ipsa anima per se ipsam universalia inspicere mihi videtur (αὐτῇ δὲ αὐτῆς ἡ Ψυχὴ τὰ κοινὰ φαίνεται περὶ πάντων ἐπισκοπεῖν) » (185D). « Ex his sequitur o Theaetete, scientiam et sensum numquam idem fore. — Theaet. Non videtur, o Socrates, et maxime nunc perspicue patuit, aliud seusum, aliud scientiam esse » (186D). Notum est *Aristotelem* de intellectus spiritualitate tractare praesertim De an. I. 3 c. 4.

(1) Multis argumentis partim ironicis, uti solet, Plato persequitur theoriam Protagorae de homine ut mensura rerum, quorum aliqua referre placet:

a) Cum etiam bruta sensationem habeant, « miratus sum, quod non dixerit, suam vel simiam rerum omnium mensuram esse » (161 C).

b) « si cuique verum erit, quod per sensus opinatur,... cur ipse Protagoras est adeo sapiens,... nos autem rudiores et eius discipuli sumus iudicandi, cum tamen quisque sapientiae propriae mensura sit? » (ib.).

c) « conatus iste discutiendi et refellendi vicissim sensationes et opiniones, cum rectae sint omnes, nonne magna et longa deliramenta sunt, si vera est Protagorae illa veritas »? (162 C).

d) « numquid, o Protagora, etiam aliquis futurum dicens,

c) *Falsitas cepticismi Gorgiae.*

Tria negat *Gorgias*, existentiam rei realis, possibilitatem eius cognitionis, possibilitatem communicationis rei cognitae cum aliis. Quae tria tamen *immerito negantur*.

α) In conceptu entis realis, sive sit ens factum vel infectum, sive unum vel plura, non sunt illae contradictiones affirmatae ab Eleatensibus et repetitae a *Gorgia*. Magnus autem et continuus labor philosophorum posteriorum requirebatur, ad subtiles inquisitiones connexas cum illis difficultatibus dilucidandas: ens non fatum non est infinitum secundum quantitatem, sed caret potius, utpote infinitum secundum perfectionem, quantitate; ens vero factum sive per mutationem sive etiam per creationem non repugnat, cum realitatem de novo fieri per sufficientem causam efficientem non sit impossibile; ens vero extensum non constat ex inextensis ut unitatibus et ultimis principiis et sic eius realitas non reducitur ad nihil.

β) Verum quidem est cognitionem alicuius rei supponere, eandem rem *esse et in se et in cognoscente*, tamen non est in cognoscente realiter, sed per modum imaginis. « Necesse est, inquit *Aristoteles*, animam vel ipsas res vel

habet in se criterium, et qualia putaverit fore, talia etiam pro eo, qui ea existimaverit, esistent?... quando ergo parata iam mensa, epulae afferendae sunt atque de futura illarum suavitate aliquid sit praedicendum, nonne coqui opinio est potior, quam alterius cuiuslibet, artis culinae imperiti » (171 D).

Aristoteles etiam non parcat *Protagorae*: « Nam non posse esse, nisi ea, quae apparent, nihil differt ab eis, qui digito oculum prementes ex uno duo faciunt apparere, ac duo esse putant, propterea quod tot apparet, quod unum est » (Met. XI, 6).

Hermias in sua « Gentilium philosophorum irrisio » (c. 4) sic loquitur de *Protagora*: « Ab altera autem parte stans *Protagoras* me distrahit, dicens: Terminus et criterium (*ὅρος καὶ κριτής*) rerum est homo, et quae in sensus cadunt, res sunt; quae vero in eos non cadunt, neque existunt in formis essentiae suae. Hoc vero sermone a *Protagora* instructus delector, quod aut omnia aut plura homini relinquantur » (Mig. PP. Gr. VI, 1174, B).

earum similitudines habere. Non ipsas res; non enim lapis est in anima, sed eius species » (De an. III, 8). Quare in cognitione vera res est in cognoscente et extra eum, ex quo tamen non sequitur, quamlibet chimaeram, quam nobis repraesentamus, debere esse etiam in ordine reali.

γ) Quaelibet res cognita *alteri communicari potest*: vocabula enim, utpote signa arbitraria rerum, manifestare possunt res etiam ad alios sensus praeter auditum pertinentes, immo res quoque spirituales a nullo sensu perceptibiles.

Et sic sufficientur patet, septicismum sophistarum esse irrationalem et illegitimum.

3) Merita sophistarum de philosophia.

Sophistarum merita de aliis scientiis promovendis iam commemoravimus. Quantum ad philosophiam, ipsorum meritum *nequit esse directum*, quippe cum scepticismus ipsos impediret, quominus philosophiam ulterius evolverent, sed est potius *indirectum*, quatenus necessitatem imposuerunt successoribus, problemata ab ipsis proposita considerare et solve.

a) *Promovebant inquisitionem de sophismatibus.*

Sophistae altercationibus suis continuis etsi sophisticis *exercitium disputandi promovebant*.

insuper *refutatio* eiusdem doctrinae stat in eo, quod declaretur, *adesse possibilitatem cognoscendi veritatem obiectivam*.

(1. Longius hoc explicat *Aristoteles* Met. III, 5 et XI, 6.

(2) « Insuper, cur sumunt illum cibum, quem praecepit medicus?... Quia verum putant esse illum cibum et illum vere existere, ideo sumunt illum, qui praeceptus fuerit. Atqui non oportebat [secundum illorum doctrinam eum sumere], cum nulla natura in sensibilibus firmiter maneat, sed omnes semper fluant ac moveantur » (Met. XI, 6).

Insuper excogitando tot sophismata, quibus auditores potius recreabant, quam instruebant, necessitabant posteros, et praeprimis *Platonem et Aristotelem*, ut scientifice inquirerent in rectas et falsas consequentias syllogismorum et sic occasionem praebebant Aristoteli ad componendam suam inquisitionem « De sophisticis elenchis », qua ipse de modo scientifice procedendi tam praeclare est meritus.

b) *Indirecta merita sophistarum de philosophia.*

Nullum passum philosophi in positiva evolutione philosophiae ulterius facere poterant, nisi prius possibilitas certae cognitionis negata a sophistis esset in tuto posita. Estne homo capax cognitionis obiectivae? est quaestio fundamentalis nunc ante omnia solvenda. Negativa conclusio sophistarum est quidem concedenda: cognitio sensitiva quae talis indiscriminatim sumpta non praebet certitudinem. Sed estne etiam verum, quod ipsi inde deduxerunt: omnis certa cognitio est impossibilis? Ad hanc quaestionem tanti momenti solvendam aliud et profundius iam sequitur problema: estne in nobis *solum cognitio sensitiva, vel insuper altior cognitio appellata intellectualis*, quae est forte iudex cognitionis sensitivae? Et quales sunt tunc subiectivae et obiectivae conditiones verae cognitionis sensitivae? Potestne illa altior facultas, si existit, etiam scepticismum moralem superare et existentiam Dei et legis moralis probare? Et quid ad *Gorgiae* difficultates? Qualis conformitas cognitionis cum obiectis requiritur? suntne in ipsis obiectis contradictiones affirmatae? estne loquela apta ad veritates communicandas?

Ineluctabili necessitate sophistae ista problemata illico solvenda posteris imponebant. Sic indirecte evolutionem philosophiae promoverunt et viam sequendam praescripserunt, novam epocam praepararunt, in qua inquisitio a consideratione mundi externi se convertere debebit *ad subiectum*

cognoscens investigandum. Hoc sensu influxus sophistarum est magnus et summus.

Vis philosophica populi graeci nondum potuit esse exhausta. Aliae scientiae et praesertim bonae artes iam culmen perfectionis attigerant. Numquid philosophia tam gloriose incepta in barathro dubitationis demergetur? Nequaquam! Si scepticismus est superabilis, certissime etiam superabitur ab eadem natione ingeniosa, quae eum peperit. Sperandum est, tempora feliciora etiam mox pro philosophia esse ventura. Quam spem abunde implebit schola socratica, et quidem imprimis ipse *Socrates*, qui se ut murum sophistis opponens et non dubitans, morte suam persuasionem philosophicam sigillare, ostendet possibilitatem certarum et immutabilium cognitionum universalium et sic superabit scepticismum, deinde *Plato*, eius discipulus praedilectus, et huius maior adhuc discipulus *Aristoteles*, qui in via a Socrate demonstrata procedentes philosophiam undequaque perficient et complebunt additione problematum anthropologici, theologici, ethici. « Tempus illud dubitationis et perturbationis debebat percurri, priusquam sapientia socratica affulgeret... difficulter Graeci habuissent Socratem et philosophiam socraticam, sine sophistis » (*Zeller*, 1156),

Conclusio considerationis sophistarum.

Quodsi, priusquam valedicamus sophistis, in ipsorum doctrinam respicimus eamque cum philosophia praecedente comparamus, statim videmus, aspectum philosophiae alium factum esse: antea praeprimis problema cosmologicum tractabatur; nunc *quaestio cognitionis* ad problema anthropologicum pertinens est centrum inquisitionis et disputationis. Tempora sunt mutata, philosophiae nova periodus praeparatur. Theoria vero cognitionis proposita a sophistis magnopere differt a solutionibus, quas philosophi praecedentes occasione data eidem problemati dederunt. *Anaxagoras* quoad rem *spiritualitatem intellectus* defendit, ipsi intellectui assi-

gnavit obiectum essentialiter diversum ab obiectis sensuum, et sic *intellectualismum* praeparavit; *Democritus* vero omnem cognitionem fecit actum mere materialem et sic est *pater materialismi*, etsi sibi non cohaerens facultatem appellatam intellectivam ulterius se extendere docuit, quam sensus. *Protagoras* cognitionem intellectualem subiective spectatam a cognitione sensitiva non distinguit eamque etiam coarctat ad obiecta sensitiva, et sic iure censetur esse *primus repraesentans sensualismi*.

Ipsae et Gorgias et alii sophistae insuper extenso indulerunt scepticismo. *Sensualismus* proinde et *scepticismus* sunt proprii partus sophistarum, a philosophia sequenti ante omnia superandi ⁽¹⁾.

Epilogus ad primam periodum.

Ad finem pervenimus primae periodi philosophiae graecae, quam magnis gressibus percurrimus. Concludamus, paulisper sistentes et respicientes in ea, quae vidimus.

1). Problema cosmologicum principale obiectum huius periodi.

Imprimis facile, si ad systemata e diversis proposita attendimus, concedemus, pleno iure *Aristotelem* affirmasse, omnes philosophos ante *Socratem* (sophistae unice destruentes in quaestionem non veniunt) fuisse φυσικολόγους, physicos, et egisse « περὶ τῆς φύσεως », i. e. de *mundo externo* (Met. I, 8). « Veteres igitur, inquit alio loco, et primi naturae interpretes materiale principium atque materialem causam quae-

(1) Aliqui, uti *Ueberweg* adnumerant sophistas epocae sequenti, nempe philosophiae socraticae, cui revera occasionem dederunt. Cum tamen ipsi potius philosophiam praecedentem destruere, quam positive quid aedificare tentarent, melius videntur cum communiore sententia considerari ut finem imponentes primae epocae.

rentes indagarunt, quatenus qualisque esset [haec causa materialis] et quonam pacto inde universum oriatur, et quomovente, ut discordia aut concordia, aut mente, aut casu » (De part. animal. I, 1). Et *Ionii* quidem veteres et *iuniores physici* praesertim *materiam*, ex qua corpora sunt composita (τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνας ἀρχάς; Met. I, 3) inquisivere, diversas in sententias abeuntes, prout vel unum solum elementum (*Thales* aquam, *Anaximenes* aerem, *Heraclites* ignem) vel materiam adhuc indeterminatam (*Anaximander* ἀπειρον), vel quatuor elementa (*Empedocles*) vel elementa infinita specificè diversa (*Anaxagoras*) vel infinita homogenea (*Democritus*) proponerent. *Pythagoraei* vero et *Eleatenses* potius inquirebant in *id*, quod *res sunt* et primi quidem mundum ut κόσμον, i. e. ut totum pulchre ordinatum admirantes essentiam corporum putabant sitam esse in numeris vel in figuris geometricis secundum numeros ordinatis, *Eleatenses* vero attendentes ad mundi unitatem substantiam corporum docebant consistere in eo, quod sint « ens » et unitatem logicam cum reali confundentes insuper ens numerice unum statuerunt.

Quae scholae istas suas fundamentales sententias evolventes plura de corporibus problemata magni momenti attingerunt, ex. gr. quaestionem de *reali corporum mutatione*, hanc vel sine ulteriore inquisitione supponentes (*Ionii*) vel totaliter negantes propter difficultates apparenter indissolubiles (*Eleatenses*), vel eam coarctantes ad aliquam elementorum immutabilium combinationem mere mechanicam (*iuniores physici*); item quaestionem de extensi divisibilitate deque motu (*Zeno*), necnon de mundi finitate (*Parmenides*) vel infinitate (*Melissus*), vacui existentia (*Democritus*) vel repugnantia (*Melissus*); de modo formationis corporum ex materia supposita, (ab omnibus ut infecta admissa, cum conceptum creationis non haberent), quam formationem vel viribus materiae intrinsicis (*Ionii*, *Empedocles*), vel casui (*Democritus*) vel causae intelligenti extrinsecae (*Anaxagoras*) adscribebant.

2) Alia problemata occasionaliter tacta.

Occasione tamen data aliae quaestiones non cosmologicae tangebantur potius, quam scientifice tractabantur. Ad *logicam* ex. gr. pertinet fundamentalis inquisitio de valore cognitionis sensitivae et intellectivae (*Heraclitus*, *Eleatenses*, *Empedocles*, *Anaxagoras*, *Democritus* veracitatem sensationis valde depresserunt), modus indirectus probationis a *Zenone* propositus. Ad *psychologiam* vero spectat inquisitio de natura animae (utrum sit corpus cum *Empedocle*, *Democrito*, vel spiritus cum *Anaxagora*), de eius immortalitate, migratione de uno corpore in aliud; de natura cognitionis, utrum sit actio corporalis vel altior, utrum cognoscens debeat esse simile cognoscendo necne. *Theologicae* quaestiones sunt illae de Dei distinctione a mundo, de eius unitate, perfectione eius cognitionis, de eius operatione ordinativa rerum mundanarum (*Xenophanes*, *Anaxagoras*). *Res ethicae* praesertim a sophistis tractabantur et imprimis quaestio fundamentalis de existentia et obligatione legis moralis.

3) Varietas solutionum propositarum.

Magna apparet *varietas solutionum problematum*, ita ut fere omnes celebriores solutiones decursu temporum sequentium datae in nucleo iam habeantur.

a) Quantum ad *corporum ultima principia* proponuntur vel atomi homogeneae solum mobiles (*Democriti* atomismus pure mechanicus) vel atomi specificè diversae (*Empedocles*, *Anaxagoras*, species atomismi chimici) vel corporum compositio ex *punctis* et sic ex entibus simplicibus praeparatur (*Pythagoraei*, *Zeno*). Compositio atomorum ex materia et forma demum ab Aristotele est introducta.

b) Quod attinet *relationem inter Deum et mundum*, ex una parte *monismus* proponitur et quidem vel sub forma hylozoistica (totum universum unum ens vivens; *Ionii*, recentius sic *Paulsen*, *Lotze*, *Fechner*), vel universum coinci-

dens cum Deo est plene immobile (*Eleatenses*) vel habet in se solum motum localem (*Democritus*, materialismus formalis) vel *dualismus* defenditur (*Anaxagoras*, Deus ut spiritus a mundo distinctus).

c) Relate ad distinctionem inter *corpus et animam humanam* defenditur vel *dualismus* (*Anaxagoras*, anima est spiritus distinctus a corpore) vel *materialismus primitivus*, qui tribuit materiae cognitionem intellectualem, hanc tamen non explicite ut motum pure localem vel actionem pure materialem concipiendo (fere omnes ante *Anaxagoram*) vel *materialismus crassus et formalis* (*Democritus*).

a) Quoad *naturam cognitionis intellectivae* subiective spectatae iterum vel proponitur *purus materialismus* (intelligere est motus localis atomorum, *Democritus*) vel *sensualismus* (cognitio intellectualis, etsi non directe cum operatione pure materiali coincidat, tamen ad res supersensibiles non pertingit, sic consequenter non est quid essentialiter superius quam sensatio, *Protagoras*) vel *spiritualismus* (intelligere est operatio spiritualis, *Anaxagoras*). Si attenditur ad cognitionis obiectivum valorem, vel habetur scepticismus plus minusve extensus (praesertim *sophistae*) vel veracitas cognitionis retinetur.

e) Demum quoad *ethicam* lex naturalis obligans vel tacite supponitur vel negatur (ut a *sophistis*) et sic norma actionum moralium vel est bonitas moralis obiectiva harum actionum vel est utilitarismus et egoismus.

Abunde sic constat, principalia omnia systemata philosophica ad solutionem diversorum problematum excogitata iam in adolescentia philosophiae inveniri.

4) Zelum, independentia, successus philosophorum.

Denique, si modum consideramus, quo philosophi isti investigationi veritatis incumberent, imprimis magnam *activitatem et indefessum zelum* ingeniorum plane excellentium

admirari debemus, *Pythagorae, Parmenidis, Anaxagorae, aliorum*. Viri sunt unice scientiis dediti.

Magna *independentia* in studiis procedunt. Discipulus magistri sententiam saepe complet, saepe omnino deserit et proprio Marte novam solutionem tentat. Sic magna oritur varietas in sententiis. Cum apud Orientales (Indios, Sinenses) vigeat rigidus conservatismus, qui idem systema etsi infelix pertinaciter retineat, apud Graccos est vita semper nova. Et unice *veritatem quaerentes* maxima tranquillitate opiniones novas et persuasioni plebis plane oppositas, praesertim in rebus theologicis, proferunt. *Heraclitus et Xenophanes et Anaxagoras* propter audaciam suam etiam in carcerem detrusus non verentur idolatriam et polytheismum acriter impugnare (*Xenophanes*: εἰς θεός; *Anaxagoras*: νοῦς θεός). *Progressum celerrimum* admiremur! Qualis differentia inter *Thaletis* paucas et primitivas assertiones et exulta systemata *Anaxagorae* et *Democriti*! Et progressus quidem in veritate! Quid mirum, si plerique primi conatus sint infelices? Attamen non omnia illa systemata sunt iam mortua et in « coemeterio » historiae philosophiae quiescentia, sed plura veritatem continent adhuc viventem et perenniter stantem. Unum saeculum genti illi philosophicae sufficebat ad materialismum superandum. *Universum* apud *Ionios* est materia vivens et insita vi sese formans; apud *Empedoclem* materia ordinata per vires impersonales amoris et odii; apud *Anaxagoram* materia ordinata per intellectum separatum potentem atque cognoscentem. *Anima* apud *Ionios* est adhuc proprietas omnis materiae, apud *Empedoclem* specialis complexus atomorum omnes corporum proprietates continens, apud *Anaxagoram* anima humana iam est spiritus intelligens Deo similis. Quodsi aurora orientis philosophiae graecae iam est tam splendens, qualem plenitudinem lucis plenus afferet dies! Constat quidem, fere eodem *Anaxagorae* tempore a *Democrito* propositum fuisse putidum materialismum, inimicum omnis verae philosophiae, et paulo post totam philosophiam misere in barathrum sce-

pticismi irruisse. Sed si verum est illud *Pasqual*: « natura ipsa superat scepticismum », quippe qui sit contra naturam intellectus humani, certe gens tam ingeniosa, uti graeca diu in desperatione scepticismi permanere et in materialistica consideratione universi satisfactionem invenire non potuit, id quod ulterior evolutio philosophiae graecae luculenter comprobatur.

INDEX RERUM

Introductio generalis in historiam philosophiae	<i>Pag.</i>	3
Conceptus historiae philosophiae 3 — Methodus observanda 3 — Munus scriptoris historiae philosophiae 4 — Utilitas historiae philosophiae 4 — Fontes eius 6 — Divisio eius 6.		
Introductio in historiam philosophiae graecae	»	7
Initium philosophiae in genere 7 — Philosophia in oriente 6 — Ortus philosophiae in Graecia 8 — Dependencia philosophiae graecae ab exteris nationibus 9 — Fontes philosophiae graecae 11 — Conspectus evolutionis philosophiae graecae 12.		

PARS PRIMA PHILOSOPHIAE GRAECAE

Periodus antesocratica.

Introductio generalis in hanc periodum	<i>Pag.</i>	14
Generalis character huius periodi 14 — Eius divisio 15		

CAPUT PRIMUM

Schola ionica antiqua.

Introductio in hanc scholam	<i>Pag.</i>	15
Generalis character huius scholae 15 — Eius divisio 16.		
§ 1. Thales	»	16
<i>Vita et scripta Thaletis</i> 16 — <i>Doctrinae eius.</i> Aqua corporum elementum, aquae proprietates 17 — Processus formationis mundi ex aqua, periodica reversio mundi in aquam 18 — <i>Iudicium de Thalete</i> 18.		

§ 2. Anaximander	Pag. 18
<i>Vita et scripta Anaximandri</i> 18 — <i>Doctrinae eius</i> . Infinitum ut corporum principium, natura et proprietates infiniti 19 — Processus formationis rerum, earum periodicus ortus et interitus 20 — <i>Iudicium de Anaximandro</i> 20.	
§ 3. Anaximenes	» 21
<i>Vita et scripta Anaximenis</i> 21 — <i>Eius doctrinae</i> . Aer ut principium rerum, aeris proprietates 21 — Processus formationis rerum, earum periodicus ortus et interitus 21 — <i>Iudicium de Anaximene</i> 22.	
§ 4. Heraclitus	» 22
<i>Vita et scripta Heracliti</i> 22 — <i>Eius doctrinae</i> . Ignis ut elementum rerum, ignis proprietates 23 — Processus formationis rerum, earum periodicus ortus et interitus 24 — Coincidentia proprietatum contrariarum in eodem subiecto 24 — Doctrina de Deo, de anima 25 — Doctrinae ad logicam et ethicam pertinentes 28 — <i>Iudicium de Heracliti doctrina</i> 28 — Magnus influxus eius doctrinae 29.	
§ 5. Posteriores asseclae Ioniorum	» 29
<i>Hippo</i> secutus Thaletem aquam rerum principium proponens 29 — <i>Diogenes de Apollonia</i> Anaximenem secutus proponens aerem praeditum intelligentia 30 <i>Hispasias</i> Heraclitum secutus ignem proponens ut principium rerum 31 — Conclusio considerationis scholae Ionicae 36	

CAPUT SECUNDUM

Schola Pythagoraeorum.

Introductio in scholam Pythagoraeorum	Pag. 32
Generalis character huius scholae, eius divisio 33.	
§ 1. Pythagoras et eius proximi asseclae	» 32
<i>Vita Pythagorae</i> 34 — <i>Doctrina Pythagorae</i> . Eius doctrina de numeris ut principiis internis corporum 34 — Doctrina de origine et successivo interitu mundi 37 Doctrina de anima 37 — Doctrina de Deo 38 — Doctrinae ethicae 38 — <i>Iudicium de Pythagora</i> . Error	

fundamentalis in assignandis numeris ut corporum principiis 38 — Nequit antiquis Pythagoraeis conceptus rei spiritualis attribui 39 — Influxus magnus Pythagoraeorum 40.

- § 2. *Fata scholae Pythagorae et posteriores Pythagoraei* Pag. 41
Philolaus, Lysis, Hippasus 41 — *Kleinas, Archytas* 42.

CAPUT TERTIUM

Eleatenses.

- Generalis introductio in hanc scholam.* Pag. 42
Generalis character huius scholae, eius divisio 42.

- § 1. *Xenophanes* » 44
Vita Xenophanis 42 — *Doctrinae Xenophanis.* Duplex fundamentale dogma huius scholae, unitas et immutabilitas rerum 45 — *Xenophanis doctrina de Deo* 47 — *Doctrinae ad alias partes philosophiae pertinentes* 46 — *Iudicium de Xenophane.* Vituperandus modus vagus, quo loquitur de unitate et immobilitate universi 50 — *Laudandus eius doctrina de Deo* 51.

- § 2. *Parmenides* » 52
Vita eius 52 — *Doctrinae Parmenidis.* Unitas omnium rerum universi 54 — *Immutabilitas universi* 55 — *Aliae proprietates entis unius et immobilis* 57 — *Impugnatio oppositae sententiae pluralitatis et mutabilitatis rerum* 58 — *Origo et natura rerum in suppositione oppositae sententiae* 59 — *Iudicium de Parmenide.* Fundamentales errores in eius systemate 69 — *Magna vis ingenii Parmenidis* 62 — *Meritum et influxus Parmenidis* 63.

- § 3. *Zeno* » 64
Eius vita et scripta 64 — *Eius doctrinae.* Eius generalis positio in schola eleatensi 65 — *Quattuor argumenta contra pluralitatem corporum et sic pro unitate universi* 65 — *Quattuor argumenta contra mutabilitatem corporum et proxime contra eorum motum localem* 67 — *Iudicium de Zenone.* Magna eius sagacitas 68 — *Solutio eius argumentorum* 69 — *Meritum et influxus Zenonis* 73.

§ 4. Melissus	Pag. 73
<i>Vita et scripta eius</i> 73 — <i>Eius doctrinae</i> . Positio eius generalis in schola eleatensi 74 — Unitas universi 74 — Immobilitas entis unici 76 — Aliae proprietates universi 78 — Impugnatio oppositae sententiae pluralitatis et mutabilitatis rerum 79 — <i>Iudicium de Melisso</i> . Exactior eius relatio ad Parmenidem 79 — Defectus in ratiociniis Melissi 80 — Proponit nova problemata praesertim de vacuo et extensione infinita universi 71 — Conclusio considerationis scholae eleatensis 82.	

CAPUT QUARTUM.

Schola physicorum iuniorum.

Generalis introductio in hanc scholam	Pag. 84
Generalis character scholae 84 — Eius divisio 86.	
§ 1. Empedocles	» 86
<i>Vita et scripta eius</i> 86 — <i>Eius doctrinae</i> . Doctrina de ultimis corporum elementis. Ipsa tentamen conciliationis inter doctrinam Eleatensium et positionem sensus communis 87 — Quattuor corpora elementaria, proprietates elementorum 90 — Modus unionis elementorum 92 — Vires, quibus sese uniunt, amicitia et odium, mythicus character harum virium 96 — Periodicus ortus ed interitus universi 97 — Doctrina de viventibus. Eorum origo 99 — Non clara distinctio viventium a non viventibus 100 — Materialistica explicatio operationum cognoscendi 101 — Ulterior explicatio cognitionis subiective et obiective spectatae 102 — Praeexistentia animarum earumque migratio 104 — Aetas aurea 105 — Doctrina de Deo 10 — <i>Iudicium de Empedocle</i> . Consilium generale eius laudandum, medium executionis ingeniosum, ipsa executio partim felix 107 — Plura falsa in eius philosophia 103 — Meritum et magnus influxus eius 109.	
§ 4. Anaxagoras	» 110
<i>Vita et scripta Anaxagorae. Doctrinae eius</i> . Eius doctrina de ultimis corporum elementis. Ipsa etiam tentamen conciliandi positionem Eleatensium cum sensu comuni 112 — Accuratio explicatio corporum elemen-	

tarium 114 — Proprietates eorum 116 — Primitivus status perfectae mixtionis elementorum 119 — Anaxagorae celebris doctrina de intellectu ut motore et ordinatore universi. Probatio existentia intellectus separati 121 — Proprietates intellectus separati. Magna cognitio eius 126 — Potentia eius magna 126 Non-mixtio eius cum aliis rebus 129 — Eius existentia per se 132 — Eius infinitas, unitas 133 — Eius simplicitas 134 — Eius personalitas 137 — Eius impassibilitas et immobilitas 139 — Eius relatio ad alios intellectus 140 — Controversia de spiritualitate intellectus Anaxagorae 143 — Controversia de transcendentia intellectus Anaxagorae 151 — Formatio universi per intellectum divinum 155 — Anaxagorae doctrina de viventibus, de plantis, brutis, homine 160 — Eius doctrina de Deo 163 — *Iudicium de Anaxagorae doctrina*. Iudicium de eius physica 166 De eius astronomia 168 — De eius philosophia. Summus progressus factus ab eo in doctrina de Deo 169 Magnus eius influxus 173 — Meritum Anaxagorae de philosophia, gratus animus, qui ipsi debetur 175.

§ 5. Leucippus et Democritus Pag. 178

Vita et scripta Leucippi et Democriti 178 — *Doctrinae eorum*. Doctrinae de ultimis corporum elementis. Etiam tentamen conciliandi dogma Eleatensium cum sensu communi 181 — Accuratio explicatio corporum principiorum, quae sunt plenum et vacuum 181 Proprietates elementorum; sunt ingenita, intrinsece immutabilia, carent qualitatibus, sunt indivisibilia, figura, ordine, situ inter se differentia 183 — Natura corporum constitutorum ex atomis et vacuo 188 — Subiectivitas qualitatum sensibilibus 190 — Modus, quo se ex atomis et vacuo formarunt corpora et universum 193 — Motus primitivus atomorum 193 — Doctrina de viventibus, plantis, brutis 202 — De homine, natura animae humanae eiusque relatione ad corpus 202 — De sensatione et intellectione animae 205 — Doctrina de Deo 213 — *Iudicium de Leucippi et Democriti doctrina*. Crisis fundamentalium dogmatum systematis Democriti, formalis materialismi et formalis atheismi 215 — Iudicium de Democriti systemate, quatenus est atomisticum 226 — Laudanda

et approbanda in eius doctrina 231 — Influxus magnus Democriti 237 — Influxus atomismi in posteriorem philosophiam 238 — Influxus eius doctrinae de subiectivitate sensibilibum propriorum 241 — Conclusio considerationis scholae iuniorum physicorum 254.

CAPUT QUINTUM

De sophistis.

Introductio generalis in considerationem sophistarum . Pag. 257

Generalis conceptus sophistae 257 — Rationes scepticismi 258 — Propria indoles sophistarum 261 — Principales sophistae et eorum adversarii 262 — Modus procendi 263 — *Doctrina sophistarum*. Scepticismus theoreticus sophistarum 263 — Scepticismus theoreticus *Protagorae* 263 — Scepticismus theoreticum *Gorgiae* 275 Scepticismus theoreticus aliorum sophistarum 280 — Scepticismus practicus sophistarum 281 — Scepticismus applicatus ad artem disputandi seu eristica 282 — Sophistarum studia in aliis scientiis 284 — *Iudicium de sophistis*. Persuasio eorum de insufficientia status philosophiae ut recta agnoscenda 286 — Falsitas scepticismi propositi a sophistis. Falsitas scepticismi in genere 287 — Falsitas scepticismi *Protagorae* 288 — Falsitas eius relativismi 288 — Falsitas eius sensualismi 290 — Falsitas eius criterii veritatis 290 — Falsitas scepticismi *Gorgiae* 292 — Merita sophistarum 293 — Conclusio considerationis sophistarum 295 — *Epilogus ad primam epocam* 296 — Problema cosmologicum principale obiectum periodi 296 — Alia problemata occasionaliter tacta 298 — Varietas solutionum propositarum 298 — Zelum, independentia, successus horum philosophorum 299.

INDEX NOMINUM PHILOSOPHORUM

quorum doctrinae sunt explicatae.

A naxagoras	<i>Pag.</i> 110	L eucippus	<i>Pag.</i> 178
Anaximander	18	Lycrophon	» 280
Anaximenes	» 21	Lysis	» 41
Antiphon	» 285	M elissus	» 73
Archelaus	» 178	Metrodorus	» 178
Archytas	» 42	P armenides	» 52
D emocritus	» 178	Philolaus	» 41
Diogenes de Apollonia	» 30	Polus	» 281
E mpedocles	» 86	Prodicus	» 285
Euthydemus	» 280	Protagoras	» 263
G orgias	» 275	Pythagoras	» 34
H eraclitus	» 22	T hales	» 16
Hicetas	» 41	Trasymachus	» 281
Hippias	» 281	Z eno	» 69
Hippo	» 29	X eniades	» 280
K allikles	» 281	Xenophanes	» 44
Kleinas	» 42		

INDEX ANALYTICUS RERUM *

- A**chilles, argumentum Zenonis 67, solutio eius 71.
- Aer**, rerum principium secundum Anaximenum 21, Diogenem de Apollonia 70.
- Aetas aurea** apud Empedoclem 105.
- Aeternitas**, eius definitio apud Parmenidem 57.
- Amicitia**, vis uniens res apud Empedoclem 105.
- Anima**. Doctrina de ea apud Heraclitum 27, Pythagoram 37, Empedoclem 101 sqq., Anaxagoram 161 sqq., Democritum 202 sqq.
- Animatio elementi primitivi** secundum Thaletem, 17, Anaximandrum 20, Anaximenum 21, Heraclitum 23. Animatio totius universi apud Xenophanem 47, Parmenidem 57, Melissum 79.
- Atomī**, apud Empedoclem non sensu proprio 95, apud Democritum sensu proprio 181 sqq.
- Atheismus** Democriti 218 sqq.
- Casus exclusus** ab Anaxagora 123.
- Cognitio**. Simile simili cognoscitur secundum Parmenidem 59, Empedoclem 102; simile per dissimile secundum Anaxagoram 161. Plantis cognitio sensitiva adscribitur ab Empedocle 100, ab Anaxagora 161, a Democrito 202. Veracitas cognitionis sensitivae negatur ab Heraclito 28, Parmenide 58, Melisso 75, 79, Empedocle 104, Anaxagora 161, Democrito 207 sq., Protagora 266. Cognitionis intellectionis veracitas sustinetur a Democrito 210. Cognitionis materialistica explicatio ab Empedocle 101, a Democrito 208. Cognitionis intellectus divini apud Anaxagoram 126 sqq.
- Coincidentia**. Sensus coincidentiae proprietatum contrariarum in eadem re secundum Heraclitum 24 sqq.
- Continuum**. Totum universum continuum secundum Melissum 75. Difficultates Zenonis de continui divisibilitate 65 sqq., solutiones earum datae ab Aristotele 69. Divisibilitas continui in indefinitum apud Anaxagoram 117.
- Deus**. Doctrina de Deo apud Heraclitum 25, Pythagoram 38, Xenophanem 47, 51, Empedoclem 106, Anaxagoram 163 sqq., Democritum 213 sq., Protagoram 274.
- Dominium intellectus divini** in omnes res secundum Anaxagoram 131.
- Dialecticae inventor** Zeno 73.
- Effluvia** apud Empedoclem ad explicandam actionem corporum 94, cognitionem 103; apud Democritum (imagines) 206.
- E**menta. Corpus elementare ex mente Thaletis 17, Anaximandri 19, Anaximenis 21, Heracliti 23. Elementa corporum apud Pythagoraeos 39 sqq., Empedoclem 90 sqq., Anaxagoram 114 sqq., Democritum 181 sqq.
- Ens**. Enti abstracti proprietates a Parmenide falso attribuantur universo reali 55.
- Eristica** sophistarum 282 sqq.
- Fatalis necessitas** exclusa ab Anaxagora 124, asserta a Democrito 195.
- Fluxus rerum** apud Heraclitum 24: haec doctrina Heracliti fundamentum scepticismi Protagorae 264 sqq.
- Generatio spontanea** apud Empedoclem 100.
- Gravitas omnium corporum** recte affirmatur a Democrito 234.
- Harmonia sphaerarum** apud Pythagoraeos 37.
- Historia philosophiae**. Eius conceptus 3, methodus 4, utilitas ib., fontes 6, divisio ib.
- Homoeomeriae** Anaxagorae 115.
- Hylozoismus** Ioniorum 16; vide Animatio.
- Ignis**. Ultimum rerum elementum apud Heraclitum 23, Hispasiem 31. Ignis centralis Pythagoraeorum 37.
- Imagines (idola)** Democriti 209.
- Immobilitas entis** unius apud Eleatenses in genere 42, apud Xenophanem 45, Parmenidem 55, Zenonem 67, Melissum 76.
- Indirecta argumentatio** introducta a Zenone 65.
- Infininitum**. Infininitum (ἄπειρον) principium rerum apud Anaximandrum 19. Infinita extensio aeris secundum Anaximenum 21; universi infinita extensio secundum Parmenidem 58. Elementa Anaxagorae infiniti numeri 116.
- Initium philosophiae** in genere, in Oriente, apud Graecos 7 sqq.
- Intellectus divinus** secundum Anaxagoram. Probatio eius existentiae 121, eius proprietates 116-142. Controversia de eius spiritualitate 143-151; de eius transcendentia 151-155.
- Limes et illimitatum ultima rerum principia** apud Pythagoraeos 182.

* Numeratio paginarum a pag. 258 usque ad pag. 271 per errorem est falsa.

Libertas negata a Democrito 212.

Logos apud Heraclitum 26.

Materialismus formalis Democriti 216 sqq.

Mathematica consideratio rerum apud Pythagoreas 33, 39.

Mensura. Homo mensura rerum secundum Protagoram 268 sqq.

Migratio animarum secundum Pythagoraeos 36, Empedoclem 104; deridetur Aenophane 50.

Mixtio. Mixtio perfecta omnium rerum initio secundum Anaxagoram 119. Modus unionis elementorem in mixto apud Empedoclem 93, Anaxagoram 117, Democritum 188. Non — mixtio intellectus divini cum corporibus secundum Anaxagoram 129.

Motus localis negatus a Parmenide 56, a Zenone 167, a Melisso 77. Motus terrae circa solem docetur a Phililao et Hiceta 37.

Mutatio intrinseca negatur a Xenophane 46, Parmenide 56, Zenone 67, Melisso 76, Empedocle 85, Anaxagora 112, Democrito 181, Gorgia 276.

Nihilismus Gorgiae 280.

Numeri ut principia rerum apud Pythagoraeos 35.

Odium ut vis separans atomos secundum Empedoclem 95.

Ordo in mundo asseritur ab Heraclito 29, Diogene de Apollonia 30, Anaxagora 11 sqq.; imperfectio teleologiae Anaxagorae 157.

Origo viventium apud Empedoclem 99, Anaxagoram 163, Democritum 202.

Pantheismus scholae Ionicae et Eleatensis vide Animatio.

Par et impar rerum principia apud Pythagoraeos 36.

Periodicus. Ortus periodicus et interitus rerum secundum Thaletem 18, Anaximandrum 20, Anaximenem 21, Heracli-

tum 24, Pythagoram 37. Empedoclem 297; non admittitur ab Anaxagora 156.

Philosophia. Eius conceptus 3; philosophiae graecae ortus, independentia, fontes, evolutio sqq.

Plenum. Plenum et vacuum principia corporum apud Democritum 181 sqq.

Pluralitas. Corporum pluralitas impugnatur a Xenophane 45, Parmenide 54 sq., a Zenone quattuor argumentis 65, quorum solutio Aristotelica 69.

Relativismus Protagorae 271.

Septismus. Rationes, cur apparuerit in philosophia graeca 258 sqq.; scepticismus theoreticus Protagorae, Gorgiae, aliorum sophistarum 263 sqq., scepticismus practicus 281 sqq., scepticismus applicatus ad artem disputandi 282; falsitas scepticismi 287 sqq.

Semina Anaxagorae 115.

Sensatio vide Cognitio.

Sensualismus Protagorae 272, eius refutatio 290.

Sophista, eius conceptus 257, propria indoles sophistarum 261.

Spatium. Argumentum Zenonis ex spatio 65, solutum 70, invocatum a Gorgia 272.

Subiectivismus Protagorae 270, eius refutatio 290.

Qualitates sensibiles. Subiectivitas earum apud Democritum 190 sqq., evolutio historica huius sententiae et oppositae 243 sqq.

Theismus Anaxagorae 164 sqq.

Unitas Dei apud Xenophanem 47, Anaxagoram 133.

Unitas rerum apud Eleatenses in genere 42, apud Xenophanem 45, Parmenidem 54, Zenonem 65, Melissum 74.

Vacuum. Eius existentia impugnata a Melisso 74, Empedocle 95, defensa a Democrito 182.

